

ОЗОД
ШАРАФИДДИНОВ

ИСТЕЪДОД
ЖИЛОЛАРИ

АДАБИЙ ПОРТРЕТЛАР

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент — 1976

8 Ўз
III 26

Ш $\frac{70202-40}{352(06)-76}$ 136—76

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти — 1976 й.

ЧУҚҚИ

Чўққига қанча олисдан қарасанг, унинг юксаклиги, улуғворлиги шунча аниқ кўринади. Ленин мукофоти лауреати, Ўзбекистон халқ шоири Гафур Ғулом кўп миллатли совет адабиётининг юксак ва порлоқ чўққиларидан эди. Гафур Ғулом бугун орамизда йўқ, бироқ айрилиқ йиллари севимли шоиримизни биздан узоқлаштиргани йўқ, аксинча, йил сайин биз унинг янги-янги фазилатларини кашф этмоқдамиз, йил сайин шоир ҳақидаги тасавуримиз бойиб, тўлишиб бормоқда. Кўп миллатли совет хонадонидида шоирнинг ғурур тўла салобатли овози ҳамон барала жаранглаб турибди, унинг оташин мисралари, чақмоқсифат ёлқинли иборалари ҳамон бизга олам-жаҳон ҳузур бахш этиб, қалбимизни мунаввар этмоқда.

Гафур Ғулом фақат ўзбекнинг эмас, бутун совет халқининг севимли шоири, донгдор фарзанди эди. У Украина ва Белоруссияда ҳам, Кавказ ва Болтиқ бўйида ҳам, Татаристон ва Бошқирдистонда ҳам, Тожикистон ва Қирғизистонда ҳам, Ашхабоду Олма-ота, Москва-ю Ленинградда ҳам ҳеч қачон ўзини меҳмон деб ҳис қилмас, балки энг яқин қариндошини, оға-инисини, дўст-биродарини кўргани келган фарзанд деб биларди. Гафур Ғулом 1964 йилда қозоқ шоири Қувондиқ Шанғитбоевга ёзган хатида яқин дўстларини ифтихор билан санар экан, туркман Берди Кербобоев ва қозоқ Собит Муқоновни, ўзбек Ойбек ва украин Микола Бажанни,

тожик Турсунзода ва озарбайжон Сулаймон Рустамни, -рус Алексей Сурков ва белорус Петрусь Бровкани, қирғиз Али Тўқамбоев ва грузин Георгий Леонидзени тилга олади. Дарҳақиқат, бепоён Ватанимизнинг ҳар томонида унинг яқин дўстлари, ҳамкорлари, ҳамфикр биродарлари, устоз ва шогирдлари бор эди. Уларнинг эшиклари Ғафур Ғулом учун ҳамиша очиқ бўларди.

Жарангдор шеърӣй овози Шарқ ва Ғарбнинг, Осиё ва Африканинг кўпгина мамлакатларида барала янграган Ғафур Ғулом ажиб тақдир эгаси эди. Унинг тақдири ўзбек зиёлиларининг тарихий тақдири билан бирлашиб кетган. Унинг ҳаёт йўли ўзбек халқи Совет ҳокимияти йилларида бссиб ўтган шонли тарихий йўлнинг нишонаси бўла олади.

Ғафур Ғулом XX аср бошларида туғилди. У туғилган замонларда Туркистон осмонида ҳам, Россия осмонида ҳам оғир қора булутлар сузиб юрар, теварак-атрофда зулмат ҳукмрон эди. Ғафур Ғулом кейин ёзган шеърларидан бирида «етимлик нимадир, бизлардан сўра», дейди. Бу — чирсӣли айтилган поэтик иборагина эмас, шоир биографиясининг бир парчаси, бошини силашга бир меҳрибон қўл нондай арзанда бўлган аламли кезларни эслашдан туғилган аччиқ нидо! Отадан 9 ёшида етим қолган, онадан 15 ёшида жудо бўлган Ғафур Ғулом етимлик аламини, қашшоқлик азобини, очлик даҳшатини синаб кўрди. Бир бурда нон илинжида, жўжабирдек укалари ва синглисини боқиш, тўйдириш ниятида қўлидан келган касбикорни қилиб кўришга, тирикчиликнинг ҳар кўчасига кириб чиқишга мажбур бўлди. Ғафур Ғуломнинг «Довдираш» ҳикояси, «Шум бола» қиссаси халқимиз ўртасида жуда машҳур. Уша асарлардаги Йўлдош ва Шум боланинг аччиқ саргузаштларидан анча-мунчаси учқур хаёлли ёзувчининг тўқимаси эмас, ўз бошидан кечирганлари бўлса ҳам ажаб эмас.

Агар 1917 йил бўлмаганида, Ленин партияси бўл-

маганида, Октябрь қуёши чарақлаб чиқмаганида Ғафур Ғуломнинг Ғафур Ғулом бўлиши амри маҳол эди. Революция минглаб қашшоқ ва фақирлар, эзилган ва хўрланганлар қатори Ғафур Ғулом учун ҳам янги ҳаёт эшигини очиб берди. Ғафур Ғулом ёш қалбининг бутун эҳтироси билан янги ҳаётни қутлади ва уни қурувчилар сафидан ўрин олди. У ўқитувчилар тайёрлаш курсида ўқиб чиқиб, болаларга янги ҳаёт сабоқларини ўргатди, комсомол сафига кириб, жамоат ишларида актив иштирок этди. Орадан кўп ўтмай, Ғафур Ғуломнинг дастлабки шеърлари матбуотда кўрина бошлади. Бу тўғрида шоирнинг ўзи шундай ёзади: «Бир кун болалар боғчасидаги етим болалардан ўн бештасини бизнинг интернатга ўтказдилар. Мен бу гўдаклар билан бирга тунаб қолдим. Кечаси ухламай, кузатувчилик қилиб чиқдим. Шу кечаси ўз етимлигим, бошимдан кечирганларим ва шу етим болалар аҳволи, ҳукуматимизнинг, Ленин ва партияимизнинг шу гўдакларга ғамхўрлиги тўғрисида шеър ёздим. Шу шеъримни биринчи шеърим десам бўлади. Иккинчи шеърим «Гўзаллик нимада?» сарлавҳаси билан 1923 йил апрель ойида босилди. Учинчиси «Сурнай». Уша йили «Маориф ва ўқитғувчи» журналида босилди. Қарабсизки, шоир бўлаётирман».

Шундан кейин ўша пайтда республикаимизда чиқадиган газета ва журналларнинг кўпчилигида Ғафур Ғуломнинг шеърлари, фельетонлари, сатирик ҳикоялари, хабар ва мақолалари тез-тез босила бошлади. Улар ҳали бадий баркамол бўлмасалар-да, янги бадий шаклда социалистик қурилиш пафоси ифода қилинган эди. Ғафур Ғулом ҳеч қачон ўзини фақат шоир деб ҳис қилмаган, у ҳамиша ҳаётнинг энг қизгин, энг қайнаган жойида бўлишга интилган. Бу хислат Ғафур Ғулом шахсиятида 20-йиллардаёқ шакллана бошлаган эди. Ижоддаги биринчи қадамлариданоқ у аввал ўзини янги социалистик жамиятнинг граждани, актив

қурувчиси деб, сўнггина шоир, ёзувчи, қаламкаш деб билган. 1965 йилдаги бир мақоласида Ғафур Ғулом ифтихор билан шундай деб ёзади:

«Биз у замонларда ёзувчигина эмас эдик. Юраги темирчининг кўрасидек ўт пускириб турган комсомоллар эдик, активлар эдик. Сув ва ҳаводай ҳамма ерда зарур эдик. Қишлоқда биринчи радиокарнайи ўтказган ҳам ўзимиз, қочоқ босмачини тутган ҳам ўзимиз, муаллим ҳам ўзимиз, хотин-қизлар клубида нотик ҳам ўзимиз, мухбир ҳам ўзимиз, қулоқлардан калтак еган ҳам ўзимиз, уларни отишга ҳукм қилган ҳам ўзимиз.

Кўпимиз мактаб кўрмаганмиз. Шу инқилобнинг ўзи, такомил топиб бораётган кундалик социалистик ҳаётнинг ўзи, аслида, Ленин идеяси ва партияси бизга ҳам муаллим, ҳам мураббий бўлган».

Ғафур Ғуломнинг шоир сифатида улғайиши ҳақида гапирганда, социалистик қурилишнинг ҳал қилувчи роль ўйнаганини қайд қилиш билан бирга, қардош халқлар адабиётидан ўрганиш ҳам ғоят муҳим аҳамиятга эга бўлганини таъкидлаш лозим. Ғафур Ғулом 20-йиллардаёқ Шарқ адабиётини, айниқса, ўзбек, озарбайжон, форс-тожик классик адабиётини яхши биларди. У Навоий ва Муқимий, Низомий ва Охундов, Ҳофиз ва Бедил, Жалил Мамадқулизода ва Собир, Абдулла Тўқай ва Олимжон Иброҳимов асарларини пухта ўрганган, уларнинг маҳорат сирларини ўзлаштира бошлаган эди. 20-йилларда у рус классик адабиёти билан ҳам яқиндан танишади, Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Толстой, Чехов асарларини ўрганади. Айниқса, Максим Горький ва Владимир Маяковский ижоди билан танишиш Ғафур Ғуломнинг ижодий ўсишига катта таъсир кўрсатади. Ғафур Ғулом кўпгина мақолаларида Маяковскийни ўзининг устози деб атайти, ундан поэзиянинг моҳиятини, совет шоирининг юксак ижтимоий бурчини, шеърдаги революцион пафосни, оташин жўшқинликни, фикрий тераклик ва ҳислар

туғенини, шеърнинг янгича шаклини ўрганганини таъкидлайди. У 20-йиллардаёқ биринчилардан бўлиб Маяковский асарларини ўзбек тилига таржима қилди. Буларнинг барчаси Ғафур Ғулом асарларининг ғоявий-бадий жиҳатдан етук бўлишига катта ёрдам берди. Натижада, унинг биринчи тўпламлари «Динамо» ва «Тирик қўшиқлар» ўша йиллардаги адабий ҳаётимизда катта ҳодиса бўлди. Бу тўпламларга кирган шеърларда социалистик қурилиш пафоси ёрқин ифодаланган. Шоир бақувват поэтик образларда ғурур тўла ҳайқиреқ билан янги ҳаётнинг устунлигини, асрий жаҳолат ва қашшоқлик ўрнига эркинлик, бахт олиб келганини куйлайди. Бунга амин бўлиш учун шоирнинг машҳур «Турксиб йўлларида» шеърини эслаш кифоя. Туркистон — Сибирь магистраль темир йўлининг қурилиши мамлакатимизни индустриштириш соҳасидаги энг йирик тадбирлардан бири эди. Бу қурилиш Ўрта Осиёни марказ билан боғлашдан ташқари, минглаб одамлар учун коллектив меҳнат ва коллективизм психологиясини ўзлаштириш мактаби ҳам бўлди. Табиийки, Ғафур Ғуломдай шоир бу ҳодисадан четда қололмас эди. У Турксиб қурилишига боради, уни амалга ошираётган одамлар билан суҳбатлашади, улар тўғрисида очерклар ёзади. «Турксиб йўлларида» шеъри ҳам шу сафар оқибатида туғилади. Шеърдаги марказий поэтик образ йўл образидир. Ҳар бандда шоир йўл ҳақида, унинг қадимийлиги ҳақида гапиради. Кўҳна йўллар... Бу йўллардан асрлар давомида не-не фотиҳлар, қонхўр босқинчилар «қон дея!» зулм карвонини етаклаб ўтган. Бу кўҳна йўллардан асрлар давомида оч-яланғоч халқ «нон» дея судралиб ўтган. Фақат эрк шабадаси эсиб, янги ҳаёт қуёши чарақлаб чиққандан кейингина бу йўллар ўзгарди — энди улардан озодлик шиорини янгратаиб, янги ҳаёт карвони келади.

Шоирнинг маҳорати шундаки, ҳажман унча кат-

та бўлмаган шеърда у икки даврни бир-бирига таққослаган ва уларнинг моҳиятини қабариқ манзараларда, такрорланмас рангларда очиб бера олган.

Ғафур Ғулумнинг «Яловбардорликка», «Диктатура», «Олқиш», «Тўқнашув», «Сельмашнинг бир дегрез шоири», «Алкоголь» каби шеърлари ҳам «Турксиб йўлларида» каби ўткир декламацион оҳангларда, ёрқин поэтик образларда яратилган шеърлардир. Улар ҳам янги давримизнинг улуғлигини мадҳ этган, унинг қаршисидаги ғовларни фош қилган эҳтиросли қалб ҳайқириқларидир.

Ғафур Ғулум новатор шоир эди. Унинг новаторлиги ҳаётга янгича қарашда ва ҳаётни янгича тасвирлашида намоён бўлади. Айни чоқда, у новатор шоир сифатида адабиётимизда кўпгина янги жанрларни бошлаб берди. Шу жиҳатдан шоирнинг поэма жанрининг ривожига қўшган ҳиссаси бебаҳодир. 20-йилларда ҳаётда содир бўлаётган муҳим воқеаларни кенг кўламда акс эттирувчи йирик жанрларга, шу жумладан, поэма жанрига эҳтиёж катта эди. Айрим шоирлар поэма соҳасида кучларини синаб кўрган бўлсаларда, бу уришиш ҳамма вақт ҳам муваффақиятли чиқмади. Поэмачиликдаги дастлабки муваффақиятлар Ойбек, Уйғун, Ҳамид Олимжон, Миртемир ва биринчи навбатда, Ғафур Ғулумнинг номлари билан боғлиқ. Ғафур Ғулум 1929 йилдаёқ «Эгалари эгаллаганда» деган биринчи поэмасини эълон қилади. Бу поэмада ўша йиллардаги қишлоқдаги синфий кураш ҳақида, ёш ва соғлом кучларнинг қулоқларга қарши кураши ҳақида ҳикоя қилинган. Бироқ поэма бадний жиҳатдан унча етук эмас эди. Шоир изланишни давом эттиради. У ҳаётни, жонли одамларнинг характерини чуқур ўрганadi. Бунинг оқибатида машҳур «Кўкан» поэмаси майдонга келади. Поэма босилиб чиққандан бери қирқ йилдан ортиқ вақт ўтди, бироқ шунга қарамай, у ҳамон ўзбек китобхонининг севимли асарларидан бири бўлиб келмоқда.

Бунинг сабаби, поэма бениҳоя ҳаётӣ чиққан. Унинг ҳар бир образи, ҳар бир жумласи ҳаётдан олинган. Айниқса, поэма қаҳрамони Кўканинги тақдири ва шу тақдир орқали олға сурилган ҳаёт ҳақиқати асар муваффақиятини таъминлаган энг муҳим омил бўлди.

Кўкан жуда ҳам содда йигит, у эртадан кечгача тиним билмай меҳнат қилишга қодир, бироқ бу меҳнатининг самарасини кўрмайди. Чунки, у ҳали ҳаётда ўз йўлини топиб олган эмас. Кўкан бир нима қилмоқчи бўлса, фақат домла имомни танийди, унинг маслаҳатидан чиқишни гуноҳ деб билади. Домла имом эса Кўканинги тақдирини, турмушини, бахтини ўйлашни ҳаёлига ҳам келтирмайди. Кўпдан ажралиб, ночор қолган, экин экиб, унинг самарасидан баҳраманд бўлолмаган Кўкан колхозга киради ва фақат колхоздагина ўз бахтини топади. Муҳими шундаки, у эркин меҳнат туфайли коллектив қучоғида биринчи марта ўз инсонлик қадр-қимматини англай бошлайди. Унда инсонлик ғурури пайдо бўлади, янги онг уйғонади. Шу тариқа «Кўкан» поэмаси ўзбек деҳқонининг жонли характерини яратиб берган асар сифатида муҳим қимматга эга. Айни чоқда бу дostonдан коллективлаштириш даврининг аниқ нафасини сезиб олиш ҳам қийин эмас. Шоир Кўкан тақдири орқали янги ҳаёт, социалистик тузум ўзбек деҳқонига олиб келган бахтни ғоят халқчил формада ифодалаб берди. «Кўкан» дostonидаги ҳаётӣлик, халқчиллик, партиявийлик ва такорланмас миллийлик кейинчалик энг яхши ўзбек дostonларининг етакчи принциплари бўлиб қолди.

Ғафур Ғулomнинг истеъдоди кўп қиррали эди. У ўз қалбининг бойликларини сахийлик билан ҳамма жанрларда китобхонга улашарди. У шеърийатда қандай чўққиларга кўтарилган бўлса, ўзбек насрини бойитишда ҳам шундай чўққиларга кўтарилди. Унинг ҳикоялари ва қиссалари ҳануз ўз латофатини йўқотгани йўқ. Ҳар гал уларни қайта ўқисангиз, оҳори тў-

килмаган янги буюмга дуч келгандай бўласиз. У 20-йиллардаёқ «Нетай» номли биринчи ҳикоясини яратган эди. У мунглик, ғамгин ҳикоя эди, чунки унда ўзбек аёлининг ўтмишдаги аламли ҳаёти, аччиқ қисмати ҳақида гап кетарди. Ғафур Ғулумнинг кейинги прозаик асарлари бошқача характерга эга.

«Довдираш»ни эсланг. Кейинчалик Ғафур Ғулум уни қайта ишлаб, кенгайтириб, «Шум бола» номи билан эълон қилди. Ҳозир Шум болани билмайдиган, унинг қувноқ ва маккор саргузаштларини ўқиб, завқланмайдиган одам борми? Шум бола — етим. Уни ҳамма таҳқир қилиши, хўрлаши мумкин. Бироқ у ўтмишнинг қора кучларига ўзининг айёрлигини ва топқирлигини қарши қўяди ва ҳар гал энг қийин вазиятда ҳам ғолиб чиқади.

«Шум бола» қиссасидаги юмор, энг яхши халқ эртакларига, афсоналарига хос бўлган оптимизм бу асарга жонлилик, ҳаётийлик бағишлаган. Шунинг учун ҳам Шум бола ўзбекларнинг Том Сойеридек бўлиб қолди.

Ёхуд Ғафур Ғулумнинг кулги ҳикояларини эсга олайлик. Уларнинг бир қисмида ўтмишдаги қизиқ воқеалар, одамларнинг соддалигини, бир-бирига меҳрибонлигини кўрсатувчи воқеалар, айни чоқда, ўтмишдаги ҳаётни чулғаб олган зулмат ҳикоя қилинган. Буларнинг ҳар қайсиси жаҳон адабиётидаги энг машҳур юморист ёзувчиларнинг асарлари билан беллашиши мумкин. «Ҳасан Кайфий» ҳақидаги ҳикояларни эшитганда ёхуд «Афанди ўлмайдиган бўлди», «Энг расво номози аср», «Ўғригина болам» каби қувноқ латифаларни ўқиганда қанчадан-қанча завқ оламиз, ҳузур қилиб куламиз.

Ғафур Ғулумнинг замонавий темада ёзилган ҳикоялари ҳам ана шундай ёрқин ҳазил-мутойиба, қувноқ юмор билан суғорилган эди. Бу ўринда Ғафур Ғулумнинг ҳамма ҳикояларини эслаш, тилга олиш қийин.

Шунинг учун мен фақат «Тирилган мурда»ни эсга олиш билан чекланаман.

Унинг қаҳрамони танбал Мамажоннинг саргузаштлари нечоғли кулгили. Мамажон ялқовликда афсонавий Абутанбални ҳам бир чўқишда қочиради. Бизнинг воқелигимиз, коллектив меҳнат ҳатто Мамажондай мурдани ҳам қайта тирилтиради.

Ғафур Ғулом юмористик ҳикоялардан ташқари, ажойиб лиризм билан суғорилган қиссалар ҳам яратган эди. Унинг ана шундай асарларидан бири «Ёдгор» қиссасидир. Бу қисса совет кишилари ҳақида — социалистик жамиятда тарбия топган, характери шаклланган одамлар тўғрисида. Уларнинг юксак маънавий қиёфаси, покиза қалби, меҳр-шафқатга, инсоний муруватга, яхшилик ва гўзалликка тўла ички дунёси бу қиссада зўр самимийлик билан ифодаланган. «Ёдгор» қиссаси Ғафур Ғулом гуманизмининг ёрқин намунаси бўла олади. У янги ҳаётни тараннум этган, шу ҳаётни қурган одамларнинг гўзаллигини улуғлаган қиссадир.

Ғафур Ғуломнинг ҳикоялари ҳам, қиссалари ҳам ғоят халқчил. Бу халқчиллик фақат уларнинг сюжетидагина эмас, балки қаҳрамонларнинг характерида ҳам, асарнинг ҳар бир тўқимасида ҳам мужассам. Ғафур Ғулом халқимизнинг руҳини чуқур биладиган, ғоят нозик ҳис этадиган ва катта маҳорат билан уни асарларига сингдира оладиган ёзувчи эди. Шунинг учун ҳам унинг прозаик асарлари ҳануз қадрини йўқотгани йўқ ва йўқотмайди ҳам. Шунинг учун ҳам 30-йилларда, янги прозамиз эндигина қанот ёзиб келаётган кезларда Ғафур Ғуломнинг бу соҳадаги ижодий изланишлари ғоят аҳамиятли бўлди.

Шу тариқа, Ғафур Ғулом 30-йиллардаёқ ўзбек совет адабиётининг пешқадам намояндлари қаторидан ўрин олди. Унинг номи фақат Ўзбекистондагина эмас, бошқа кўпгина қардош республикаларда ҳам шуҳрат

топди, шеърлари қардош халқлар тилларига таржима қилинди, танланган асарлари эса «Ўзбекистон» номи билан Москвада нашр этилди. Шунинг учун ҳам Коммунистик партия ва Совет ҳокимияти Ғафур Ғуломнинг адабиёт соҳасидаги хизматларини муносиб тақдирлаб, уни орден билан мукофотлади. Ғафур Ғулом ўзбеклардан чиққан илк нишондор ёзувчи эди.

1941 йилда Улуғ Ватан уруши бошланди. Ғафур Ғулом урушнинг биринчи кунлариданоқ ўзини сафарбар ҳис этди. Тўрт йиллик уруш даври Ғафур Ғулом учун шиддатли ижод йиллари бўлди. Бу табиий эди. Чунки ҳамиша янги ҳаётни куйлаган, улуғлаган, социалистик қурилишнинг олдинги сафларида борган, қаламини, иқтидорини халқ манфаатига хизмат қилдиришни ижодининг бош принципи деб билган шоир «замбарақлар ўқирганда, илҳом париси сукутга чўмади», деган майда буржуача ақидага амал қилиши мумкин эмас эди. Ғафур Ғуломнинг уруш йилларида яратган шеърлари, очерклари, мақолалари чуқур ватанпарварлик руҳи билан суғорилган жанговар асарлар эди. Улар бутун вужуди билан социалистик ватанини севган, ватан чаманига ифлос панжаларини узатган фашист босқинчиларидан нафратланган, ватанининг озодлиги йўлида жонини тикишга тайёр турган гражданин-шоирнинг муҳаббат ва нафрат тўла қалбидан ёлқиндай отилиб чиққан оташин ҳайқириқлар эди. Улуғ Ватан уруши йилларида Ғафур Ғулом шеърляти ҳар жиҳатдан янги, юксак поғонага кўтарилди. Унинг шеърларида миллионлаб совет кишилари ўша йилларда ўз қалбларида жўш урган ҳисларнинг, вужудларини банд этган фикрларнинг акси садосини кўрдилар. Бу шеърлар ғоят самимийлиги, инсонийлиги туфайли урушнинг энг оғир дамларида халқимизга мадад берди, руҳини бардам қилди.

Урушнинг биринчи кунларидаёқ шоир «Кузатиш» шеърини эълон қилди. Шеър ўғлини фронтга кузата-

ётган ота тилидан ёзилган. Бу шеър биографик факт асосига қурилган, яъни уни шоир ўғли Жўраҳонни фронтга жўнатаётганда ёзган. Бироқ шундай бўлса-да, шеърдаги ота образи Ғафур Ғуломнинг айнан копияси эмас, балки умумлашган типик образдир. Ғафур Ғулом шеърда ўз туйғуларини, ўз ҳисларини, ўз фикрларини ифодалаган, лекин улар фарзандларини фронтга узатаётган минглаб ота-оналарнинг фикр-туйғуларига ҳамоҳанг эди. Шеърда отанинг ички дунёси, изтироблари, шу билан бирга, Ватанни ҳимоя қилишга қодир, халқнинг бошига кулфат келганда, унинг кунига ярайдиган фарзанд етиштирган кишининг ғурури ғоят инсоний ифодаланган. «Кузатиш» шеърининг энг қимматли томонларидан яна бири шундаки, унда шоир ғалабамизга ишонч туйғусини ҳам жуда чуқур ифодалаган. Мазмуни, ғоявий йўналиши, бадий қиммати жиҳатидан «Кузагиш»га яқин турадиган шеърлардан бири «Соғиниш»дир. Бу шеърда ҳам умумлашган ота образи марказда туради. Бу шеърда ҳам ўғли фронтда жанг қилаётган одамнинг қалби юксак маҳорат билан ифодаланган. «Соғиниш» — уруш давридаги ўзбек лирикасининг энг ёрқин намуналаридан биридир.

Ғафур Ғуломнинг ҳарбий лирикаси ҳақида гап кетганда, «Мен — яҳудийман», «Сен етим эмассан», «Қиш», «Бизнинг кўчада ҳам байрам бўлажак», «Бугун чин арафа», «Сув ва нур» кабиларни тилга олмаслик мумкин эмас.

«Мен — яҳудийман» — фашист босқинчиларининг ирқчилик назариясини фош қилувчи, яҳудийларга қарши қилинган ур-йиқитларга нафрат билан тўлибтошган поэтик асар. Маяковский традицияларига амал қилиб, ўткир сиёсий айбнома руҳида, декламация оҳангида ёзилган бу шеърда совет шоирининг интернационализм байроғига содиқлиги яққол кўриниб туради. Совет шоири учун ҳамма халқлар ҳам улуғ —

ҳар қайси халқ тарихда ўз ўрнига эга, шунинг учун ҳар қайси халқ теран ҳурмат ва муҳаббатга сазовор. Шеърда ёрқин поэтик деталлар орқали шоир яҳудий халқининг тарихдаги хизматларини кўрсатади ва ҳар қандай ирқчилик кўринишларини аёвсиз фош қилади.

«Сен етим эмассан» шеъри совет лирикасининг шоҳ асарларидан бири десак адашмаймиз. Бу шеър конкрет ҳаётий воқеалар асосида яратилган. Уруш йилларида Украина, Белорусия ва бошқа жойлардан уруш туфайли хонадони вайрон бўлган, ота-онасиз қолган минглаб болалар мамлакат ичкарасига кўчирилди. Ўзбек халқи ҳам бу болаларни ўз фарзандларидек қучоқ очиб кутиб олди, оғир дамларда улар билан нонини баҳам кўрди, уларнинг бошига тушган фожиа аламини юмшатиш учун меҳрини аямади. Бу фактда Ватанимиз халқлари орасидаги мустаҳкам дўстлик, чуқур интернационализм туйғуси, совет кишиларига хос бўлган олиҳимматлилик, эзгулик, гуманизм ўзининг ёрқин ифодасини топган эди. Ғафур Ғулом халқимизнинг ана шу сифатларидан илҳомланиб, «Сен етим эмассан» шеърини ёзди. Шеър марказида турган лирик қаҳрамон образида совет кишининг энг муҳим фазилатлари мужассамлашган. У уруш туфайли етим қолган болалар фожиасини ўз шахсий фожиасидай қабул қилади, айни чоқда, у шуни ҳам яхши биладики, советлар оиласида бу болалар етим қолмайди — ҳар бир совет кишининг қалбидаги муҳаббат олови болаларни исинтиради, уларга таскин беради.

Ғафур Ғуломнинг «Қиш» шеъри ҳам унинг ҳарбий лирикасида алоҳида ўрин тутаети. Бу шеърда шоир рус қишининг ажиб манзарасини чизар экан, у орқали интернационализм ғояларини олға суради, ғалабамизнинг муқаррарлигини куйлайди. Бу ишонч «Бизнинг кўчада ҳам байрам бўлажак» шеърининг ҳам лейтмотивини ташкил қилади. Ғафур Ғулом фронт орқасида меҳнаткашларнинг қаҳрамонлигини, шижоатини, фидо-

корлигини куйлашга ҳам алоҳида эътибор берди. Бу жиҳатдан унинг «Сув ва нур» балладаси диққатга сазовор. Бу балладада Фарҳод ГЭСи қурилиши муносабати билан ўзбек халқининг ватанпарварлиги куйланган.

Ғафур Ғуломнинг уруш йилларида яратган энг яхши шеърлари «Шарқдан келаётирман» («Иду с Востока») номи билан босилиб чиқди ва 1946 йилда СССР Давлат мукофотига сазовор бўлди. Шундай қилиб, Ғафур Ғулом ўзбек ёзувчиларидан биринчи бўлиб, ана шу олий мукофотни олишга муяссар бўлди.

Уруш йилларида Ғафур Ғулом ҳаётида яна бир муҳим ҳодиса содир бўлди — бадий адабиётни ривожлантиришдаги хизматлари учун, ўзбек адабиётшунослиги тараққиётида ўйнаган ролини ҳисобга олиб, 1943 йилда у Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси қилиб сайланди. Халқ ва партия иши учун бутун кучини бахшида этган Ғафур Ғулом академикшоир бўлди.

Улуғ Ватан уруши тугади. Халқимиз тинч қурилиш даврига кирди. Бу даврда адабиёт олдига янги вазифалар қўйилди. Бу вазифаларнинг энг улуғи, энг муқаддаси замондошимизни куйлаш, унинг меҳнат соҳасида кўрсатаётган мўъжизаларини улуғлаш, давримизнинг буюклигини тараннум этиш эди. Ғафур Ғулом бу вазифаларни жуда яхши билар эди. Шунинг учун ҳам у урушдан кейинги дастлабки йилларданоқ халқимизнинг бахтини, курашини, меҳнатини улуғловчи шеърларини ярата бошлади. Унинг 1946 йилда эълон қилинган «Вақт» шеъри программ характерга эга эди. Чунки бу шеърда шоир давримизга муносиб асарлар яратиш, «умр дафтарини шоҳ сатрлар билан безаш» ижодкорнинг буюк бурчи эканини таъкидлайди. Унинг ўзи бу принципга амал қилиб, шоҳ асарларини шу йилларда яратди. «Оналар», «Ассалом», «Ўзбекистон чироқлари», «Комсомол», «Тошкент», «Ўзбек халқининг ғуру-

ри», «Шараф қўлёзмаси» каби шеърлар шулар жумласидандир. Шоир ижодида бу йилларда социалистик меҳнатни куйлаш янада кенгроқ ўрин олади. Айниқса, у ўзбек халқининг Мирзачўлни ўзлаштириши ҳақида куйлар экан, бу ҳодиса замиридаги улуғ ҳақиқатни очади — Мирзачўлнинг гулистонга айланиши социалистик тузумнинг шарофати билан эканини айтади. Бу жиҳатдан шоирнинг «Мирзачўл гулдастаси» шеъри диққатга сазовордир.

Ғафур Ғулومнинг халққа, Ватанга муҳаббати абстракт тушунча эмас эди. У ҳаётида ҳам, ижодида ҳам «халқ» деганда унинг конкрет намояндаларини билар, уларнинг ишидан, қаҳрамонлигидан, ақлу идрокидан, қалбининг бойлигидан завқланар, фахрланарди. Шунинг учун ҳам Ғафур Ғулум шеърлари билан бир ғаторда очеркларида ҳам шу одамларни қаҳрамон қилиб оларди. Унинг Абдулла Ортиқов, Ҳамроқул Турсунқулов, Катта Фарғона каналининг бошлиғи Бузрукхўжа Усмонхўжаев ҳақидаги очерклари фикримизнинг исботи бўла олади. Ғафур Ғулум бундай одамларни «Ҳазрати Инсон» деб атаган эди.

Ғафур Ғулум ўзини аввал гражданин, кейин шоир деб билгани учун республикамиздаги ҳамма ишларни ўзининг шахсий ишидай кўрарди. Айниқса, пахтакорнинг меҳнати, пахта учун кураш Ғафур Ғулумнинг диққат марказида турарди. Қовун пўчоғи ерга тушиб, куз бошланиши билан Ғафур Ғулум Фарғона ёки Наманганга, Бухоро ёхуд Самарқандга, Хоразм ё Сурхондарёга отланар, колхоз-совхозларни кезиб чиқар, далаларни айланар, колхозчиларнинг, бригадирларнинг, раисларнинг уйига кирар ва ҳамма жойда пахта ҳосилини йиғиб олишдай умумхалқ ишига ўз ҳиссасини қўшар эди. Кейин у кўрганларини шеърда, очеркда, мақолада ёзиб чиқарди. Уларда ишлари яхши кетаётганларни мақтар, улардан завқланар, орқада судралиб қолганларни койир, уларга аччиқ-аччиқ танқид сўз-

ларини йўлларди. Ғафур Ғуломнинг терим палласида радиодан янграйдиган салобатли овози, газеталарда босиладиган мақолалари пахтакорга катта мадад берарди.

Ҳозир ўзбек ёзувчилари ҳар йили терим палласида пахта далаларига отланадилар ва таассуротларини матбуотда эълон қиладилар. Бу яхши анъанани Ғафур Ғулом бошлаб берган эди.

Халқ ҳаётини яхши билиш, халқ билан бирга яшаб, бирга нафас олиш, унинг шодлигидан бахтиёр бўлиш, кулфатидан қайғуриш Ғафур Ғулом поэзиясига толмас қанот берди. Урушдан кейинги йилларда Ғафур Ғулом шеърятининг фазилатлари камолга етди.

Даставвал, шуни айтиш керакки, Ғафур Ғулом шеърлари билан замон талабларига ҳамиша «лаббай» деб жавоб берарди. Мамлакатимиз ҳаётида содир бўлаётган ҳамма ҳодисалар, жаҳон миқёсида юз бераётган ҳар бир жиддий воқеа, албатта, шоир қалбида акси садо туғдирар ва бу ҳодисаларга шоир шеър билан жавоб берарди. Шундай қилиб, том маънодаги замонавийлик, сиёсий ўткирлик, эҳтиросли қалб билан социалистик ғояларни тарғиб қилиш урушдан сўнгги йилларда шоир поэзиясининг етакчи сифатига айланди. Бу традиция энг яхши совет шоирлари, биринчи навбатда, Маяковский анъаналарини ижодий ўзлаштириш натижасида турилган эди.

Шунинг оқибатида урушдан кейин бутун жаҳон халқи тинчлик ва демократия учун янги уруш оловини ёқувчиларга қарши қудратли кураш бошлаганда Ғафур Ғулом бу курашнинг олдинги сафларидан ўрин олди. Унинг «Яшасин тинчлик!», «Поль Робсонга!», «Нозим Ҳикматга» каби шеърлари миллионлаб одамлар қалбида жўш урган тинчлик истагини ёрқин ифодалаган шеърлар эди.

Ғафур Ғуломнинг бу даврдаги поэзиясига назар ташлаган одам унинг шеърларида интернационализм

руҳи бениҳоя чуқурлашганини кўради. Гафур Ғулом бу йилларда халқлар дўстлигининг оташин куйчисига айланди. «Қозоқ халқининг улуғ байрами», «Қардош тожик халқига ўзбек халқидан салом», «Самад Вурғунга», «Қирқ ёшли Озарбайжон», «Улуғ Богдан номига ёзил, эй шеърим» каби поэтик асарлари Ватанимиз халқлари ўртасидаги мустақкам дўстликни улуғлайди. Шоир халқлар дўстлиги ҳақида ёзар экан, тенг ҳуқуқли қардош халқлар оиласининг саркори — рус халқи тўғрисида унинг тарихий хизматлари, ажойиб фазилатлари ҳақида, айниқса, тўлқинланиб куйлайди. Масалан, «Улуғ рус халқига» шеърида шоир тарих ғилдирагини янги издан юришга мажбур этган заковатли, қудратли халқ образини яратади.

Гафур Ғуломнинг кўпгина шеъри Осиё ва Африка халқларига бағишланган. Бу шеърларда у ҳақиқий совет кишисига хос интернационализм ва гуманизм билан қўшни халқлар тақдирини куйлайди — у ҳинд халқининг мустақиллик учун курашига ҳамдардлик билдиради, Жазоирнинг озод бўлишини, араб халқлари ҳам ўз курашларида муваффақият қозонишини, Хитой халқининг қудрати ва меҳнатсеварлигини куйлайди. Бу шеърлар яна бир карра шуни исбот қиладики, Гафур Ғулом улкан шоир сифатида ўзини даврнинг кўзи, қулоғи ва виждони деб билар, бутун дунёнинг тақдири учун масъулият ҳисси, жаҳон халқларининг тинчлиги, бахти, фаровонлиги учун масъулият ҳисси ҳамиша унинг илҳомига жўшқинлик бағишлар эди.

Гафур Ғулом ўз тақдирдан, халқнинг тақдирдан мамнун, бугунги куни билан фахрланувчи, эртаги истиқболга ишонч билан қарайдиган бахтиёр шоир эди. Айни чоқда, у бу бахтнинг ғойибдан келмаганини ҳам яхши биларди. «Ким эдигу ким бўлолдик» деган поэтик саволни у ўз шеърларида кўп ишлатар ва ўтмишдаги қашшоқ, зулмат ичида ҳаёт кечирган халқ бугун чинакам гўзал ҳаётга, бахтга муяссар бўлган бўлса, бу та-

рихий ўзгаришнинг бош ижодкори Ленин эканини кўп таъкидлар эди. Шунинг учун ҳам Ғафур Ғулом шеърларида Ленин темаси марказий темалардан бири бўлди. У сўнгги китобларидан бирини «Ленин ва Шарқ» деб атади. Шу китобга кирган шеърларида Лениннинг буюклигини, жаҳондаги ҳамма халқлар тақдирини ўйлаган донишманд инсон эканини куйлади. Бу шеърларда ўзбек халқининг халқлар доҳийсига муҳаббати жуда ёрқин ифодаланган. Ғафур Ғулом поэзиясида Ленин темаси ҳамisha коммунистик партия, Октябрь ва коммунистик келажак темалари билан чамбарчас боғланган ҳолда намоён бўлади. Бу темаларда ёзилган шеърларнинг ҳаммаси ўткир публицистик руҳ билан суғорилган бўлиб, шоир уларда халқнинг энг эзгу фикр ва ҳисларини ифодалаган.

Ғафур Ғулом серқирра истеъдод соҳиби эди, дедик. У фақат шоир ёки насрнавис ёзувчигина эмас, айна чоқда, теран фикрли адабиётшунос олим, зукко танқидчи, моҳир таржимон ҳам эди. Унинг таржималари туфайли ўзбек халқи Шекспирнинг «Отелло»си, Ҳофиз ва Саъдийнинг ўлмас ғазаллари, Твардовскийнинг «Олис-олисларда» поэмаси билан ўз она тилида танишиш имконига эга бўлди.

Бундай серқирра истеъдод ҳар томонлама чуқур билимни ҳам талаб қилади. Билим бўлмаса на поэзияда, на илмда бирор жиддий иш қилиш мумкин. Ғафур Ғулом бутун бир қомус эди. Унинг бу сифати ҳақида Асқад Мухтор жуда яхши айтган: «XX асрда Ғафур Ғуломдай энциклопедист бўлиш нодир воқеа. Шарқ, юнон, араб фалсафаси, адабиёти, халқлар тарихи, этнографияси, диний мазҳаблар, мифология, эстетика, Европа ва рус маданияти, хоқонларнинг сулоалари, ҳандаса ва жўғрофия, ҳозирги замон фанлари ва ижтимоий билимлари... Ҳаммасини санаб битириш қийин. Ғафур ака бу соҳаларнинг энг компонентли мутахассислари билан бемалол, узоқ ва қизиқ суҳбатлар қура

олар ва бу туганмас хазиначарнинг ҳаммасини фақат асосий касби — шоирлик учун шунчаки ёрдамчи билимларгина деб ҳисоблар эди».

Бутун билимини, иқтидорини, илҳомини халқига бағишлаган бу доно ва зукко шоирини халқ ҳам бениҳоя севар эди. Шоирга халқ муҳаббати, айниқса, Ғафур Ғуломнинг 60 йиллик тўйи нишонланган кунларда ёрқин намоён бўлди. Бу тўй маданиятимиз тўйига айланиб кетди. Юбилей даврида Ғафур Ғулом шаънига жуда кўп яхши гаплар айтилди. Шоир уларга жавоб берар экан, ўзини шоир қилиб етказган халқига, Ватанига, Ленин партиясига миннатдорлик туйғуларини изҳор қилди.

Чўққиларнинг улуғворлиги олисдан яхши билинади. Ғафур Ғулом давримизнинг буюк сиймоларидан эди. Унинг буюклигини кўпгина маданият арбоблари ҳам қайд қилган. Ириқ совет ёзувчиси Александр Фадеев Ғафур Ғулом ҳақида шундай деган эди: «Шоир ва академик Ғафур Ғулом совет поэзиясининг ўзига хос ва мислсиз ҳодисаларидан биридир. Унинг поэзияси миллий традицияни Маяковский традицияси билан ажойиб тарзда боғлайди. Энг латиф лирикадан ораториягача — унинг диапозони ана шундай. Унинг шеърлари ҳамisha зўр фикр ва теран туйғулар билан суғорилган. У том маъноси билан чинакам ва катта совет шоири».

Фадеевнинг бу сўзлари 1945 йилда айтилган эди.

Ириқ совет шоири Николай Тихонов шундай ёзди: «Ғафур Ғулом шеърляти шундай бир оламки, унда янгилик ҳаётга ҳукмдор, бу оламда қадрдон диёр илгаригидан бутунлай янгича қиёфада намоён бўлади, бу диёрда мутлақо ўзгача одам, социалистик меҳнат миришкори қадам ташлайди. Ғафур Ғулом шеърляти Осиёнинг қудратли қуёши ҳамда коммунистик голяла нурига чўмган бой оламдай ярқирайди».

Шароф Рашидов «Правда» газетасида босилган ма-

қоласида «Ғафур Ғулом Совет Ўзбекистони адабиёти-
да бутун бир даврдир», деб ёзган эди. Дарҳақиқат, Ға-
фур Ғулом бутун бошли бир поэтик олам яратиб кетди.
Унинг асарлари ҳамиша қуёшдек қалбимизни порлоқ
нурларга чулғайверади.

1972

ДАРЁДИЛ ШОИР

Китобларим орасида 1959 йили Тошкентда рус ти-
лида босилган «Гимн времени» («Замон мадҳи») деган
тўплам бор. Йўқ, у қидирса топилмайдиган камёб ки-
тоб эмас. Унда ишқибозларнинг кўзини ўйнатиб, юра-
гини ўртайдиган зарҳал нақшлар, ноёб безаклар, қим-
матбаҳо расмлар ҳам йўқ. Қалин кўк муқовали
оддийгина тўплам. Бундай китоблар босмаҳоналарда
ҳар куни минглаб нусхада босилади. Уларни кутубхо-
налардан, адабиёт мухлисларининг жавонларидан бе-
малол топиш мумкин. Шундай бўлса-да, бу оддийгина
китобни мен ҳеч қайси нодир китобга алмашмайман.
У мен учун гоят азиз, гоят қадрли. Негаки, бу китобни
менга унинг автори Ғафур Ғуломнинг ўзи совға қил-
ган. Ҳар гал китобни қўлга олсам, кафтимда Ғафур
ака қўлининг тафтини ҳис этаман. Уни варақласам,
саҳифалар орасидан Ғафур ака савлат тўкиб, жилма-
йиб чиқиб келаётгандек бўлади. Тўпламдаги шеърларни
ўқисам, қулоғимда Ғафур аканинг овози жаранглаёт-
гандек туюлади. Китоб менга 1962 йилнинг сўлим ба-
ҳорини эслатади — кўз ўнгимда қардош Қозоғистон-
нинг гўзал шаҳарлари, фаровон кишлоклари, ям-яшил
майсалар тўшалган яйловлари жонланади. Хотирамда
Ғафур ака билан бирга сафарда ўтказган унутилмас
ўн кун гаудаланади.

1962 йилнинг баҳорида қардош Қозоғистонда ўз-
бек адабиёти декадаси бўлди. Ғафур ака, Собир Абдул-
ла, Миртемир, Зулфия, Воҳид Абдуллаев, Пиримқул

Қодиров, Раҳим Муқимов, Носир Фозиловдан иборат ўзбек ёзувчилари делегацияси Яшин бошчилигида Олмаота, Қарағанда, Целиноград, Балхаш каби шаҳарларда бўлиб, қозоқ халқининг ҳаёти билан танишди, ўнлаб адабий учрашувлар ва йиғинларда ўзбек совет адабиёти эришган ютуқларни намойиш қилди. Шундай учрашувлардан бири Балхаш шаҳрида металлургия маданият саройида ўтди. Учрашувдан олдин кун бўйи металлургия комбинатида бўлиб, корхона ҳаёти билан танишдик. У Европа ва Осиёдаги энг йирик комбинат ҳисобланиб, йиғирма икки хил навдаги мис ишлаб чиқарар экан. Корхона билан танишишни бешолти қаватли иморатнинг бўйига тенг келадиган тегирмондан бошладик. Вагон-вагон рудалар шу ерга келиб тушар, ҳар бири туядай харсанглар тегирмонда майдаланиб, кукунга айланар эди. Кейин цехдан цехга, станокдан станокга ўтиб, сараланиб, қуйқалари тушиб қолиб, охирида асл мис бўлиб чиқар эди. Сўнгра у эритилиб, зарур қотишмалар, моддалар қўшилиб, халқ хўжалиги учун керакли буюмлар тайёрланар экан. Руданинг мисга айланиш жараёнини кўрар эканмиз, Ғафур ака ҳазиллашди:

— Металлург дегани ҳам ўзимизнинг шоирдай гап экан...— Кейин фикрини аниқроқ қилиш учун давом этди:— Маяковский эсингдами? «Бир мисқол сўз жавоҳири учун шоир тонналаб сўз рудасини титиб чиқади...»

Бой таассуротлар билан адабий кечага бордик. Кенг зал лиқ тўла одам — тангадек бўш жой йўқ. Уларнинг кўпчилиги металлургиялар. Залда руслар ҳам, украинлар ҳам, қозоқлар ҳам бор. Шеърхонлик бошланди. Залдагилар минбарга чиққан ҳар бир шоирнинг дилдан айтган самимий гапларини, ўқиган шеърларини жон қулоғи билан тингларди. Мана, минбарда Ғафур ака. Залдагилар уни эски танишдек қарсақлар билан олқишладилар. Ғафур ака шоир билан металлург меҳ-

натининг муштараклигини айтганда, зал жонланиб кетди. Ғафур ака ўзбек тилида шеър ўқиди. У киши ҳамиша шеърни яхши ўқирди. Бу гал эса, назаримда, ҳар қачонгидан ҳам яхшироқ ўқиди. Билмадим, залдагилардан қанча одам ўзбекча шеърни тушунди экан, лекин, аминманки, ташқи безаклардан холи босиқлик, шоир қалбидан қуюлиб чиқаётган ҳаяжон, энг яқин дўстига дилидаги теран розини айтаётган одамнинг гапига хос самимият залдагиларнинг ҳаммасига етиб борди. Бир лаҳзада бутун зал Ғафур акага маҳлиё бўлди-қолди. У шеърини ўқиб тугатганида, завқ-шавқ билан чалинган қарсақлардан вазмин қандиллар ҳам қимирлаб кетгандек туюлди. Мен бу йиғинда Ғафур аканинг бирор шеърини рус тилида ўқиб беришим керак эди. «Турксиб йўлларида»ни танладим. Ғафур акадан кейин шеър ўқиб, бировга маъқул қилиш осон эмас. Бунинг устига, шунча одам қаршисида рус тилида биринчи марта шеър ўқишим... Юрагим ўйнаб, хавотирланиб, ҳаяжон ичида ўқидим. Билмадим, қанчалик ўринлатдим экан. Афтидан, мазмуннинг чуқурлиги, ҳиснинг теранлиги, образларнинг пишиқлиги декламаторнинг унча-мунча нўноқлигини сездирмай кетди шекилли, зал бу шеърни ҳам завқ билан эшитди. Шеър ўқиб бўлингач, Ғафур ака бир неча марта таъзим қилишига, миннатдорлик билдиришига қарамай, қарсақлар анчагача тўхтамади. Ниҳоят, қарсақлар тинди, минбарга навбатдаги шоир кўтарилди. Ғафур ака мендан уч-тўрт одам нарида ўтирган эди. Бир неча дақиқа хаёлга чўмди-да, кейин мен томонга қараб, имо билан қўлимдаги китобни сўради. Узатиб юбордим. Китобни олиб, очиб қўйди-да, яна бир муддат хаёлга толиб, кейин тез-тез бир нарсаларни ёзди. Сўнг мен томонга узатди. Китобни шоша-пиша очдим. Унинг биринчи саҳифасига зангори сиёҳда аввал арабча, кейин ҳозирги ёзувимизда бир байт шеър ёзилган эди:

«Жаҳонда ақлу идрок, зеҳну дониш бирла Озод бўл,
Ҳамиша халқ билан бирга шарафлан, яъни обод бўл!»

Байтнинг остига «Балхаш. 21. V. 62. Ғафур Ғулом»
деб имзо чекилган эди. Жуда севиниб кетдим. Ушандан
бери бу китобни энг азиз нарсдай ардоқлайман...

* * *

«Ғафур Ғулом» деган ном менга тенгқур авлод қо-
нига она сути билан бирга кирган. Бизнинг танглайи-
мизни Ғафур Ғулом шеъри билан кўтаришган. Менга
тенгқур авлоднинг руҳий оламини, маънавий дунёсини
Ғафур Ғуломсиз тасаввур этиш мушкул. Ғафур Ғулом
бўлмаганида бу олам анчагина ғариб, кемтик бўларди.

Мен бахтли одам эканман, чунки Ғафур акани бо-
лалигимданоқ таниш бахтига мушарраф бўлганман.
Мен ўқиган мактаб Охунгузар билан Ғишткўприкнинг
ўртасида, Қорасарой кўчасининг қаршисида жойлаш-
ган. Тахтапул кўчаси (ҳозирги Собир Раҳимов кўчаси)
билан Қорасарой кўчаси кесишган жойда чоғроқ май-
донча бўлиб, у ерда кўпинча бричка арава турарди.
Биз шу майдончада арава атрофида ўйнашни яхши
кўрардик. Лекин мириқиб ўйнаш ҳамма вақт ҳам на-
сиб этавермасди. Чунки бу майдончани, у ердаги брич-
ка аравани биздан бошқа... Ғафур ака ҳам яхши кў-
рарди.

У пайтларда Ғафур ака Қорасарой кўчасидаги Кад-
ват маҳалласида истиқомат қиларди. Кўпинча кечки
пайтлар бошида чуст дўппи, эгнида оппоқ яктакми,
бойтар чопонми, оёғида кавуш, кўча айлангани чиқар,
уч-тўртта улфати билан арава устида гоҳ чордана қу-
риб, гоҳ оёғини осилтириб ўтириб, анчагача гурун-
лашар эди. Ғафур аканинг доимий улфатларидан бири
араванинг эгаси бўлиб, у қорачадан келган, ўрта бўй,
бақувват, серзарदारоқ одам эди. Иккинчиси эса —

майдончаниң ёнгинасида турадиган болалар доктори Абдуазим ака эди. Уларнинг гурунги хушчақчақ бўларди. Гафур ака доим аллақандай қизиқ саргузаштларни гапириб бериб, улфатларини кулдириб ўтирарди. Улфатлари қизиқ хангомаларни ҳикоя қилганда, ўзи ҳам қаҳқаҳлаб куларди. Гафур аканинг кулгиси ажойиб эди. Бу кулги ҳаётга ташна қалбнинг теран жойларидан чиққан очиқ, самимий кулги эди.

Катталар арава устида ўтирганида биз пастда уймалашиб юрардик. Баъзи-баъзида Гафур ака бирортамининг номимизни айтиб чақирар, чой келтириш ёки бирор одамни уйдан чақириб чиқишга ўхшаш юмушни буюрар эди. Бундай пайтларда оғзимиз қулоғимизда, оёғимизни қўлимизга олиб, топшириқни бажаргани югурардик...

Гафур аканинг ҳовлиси мактабга яқин бўлгани учун мактабимизга тез-тез келиб турарди. Гафур ака келганида дарров атрофини болалар қуршаб олишар, жон-қолига қўймай, ундан шеър ўқиб беришни илтимос қилишар эди. Гафур ака ҳам махсус мажлис тузилишини кутиб ўтирмай, баъзан ҳовлида, баъзан йўлакда оёқ устида шеър ўқиб берар, кейин таниш болаларга ҳар хил ҳазил гаплар айтар эди. Бундай пайтларда қўнғироқ чалиниб қолса, болаларнинг синфга кириши амри маҳол эди.

Учинчи синфда ўқиб юрган кезларимизда Гафур акани расмий адабий кечага таклиф қилдик. Кечада у киши «Олтин медаль» деган шеърини ўқиди. Назаримда, бу шеър атайин шу кеча учун, махсус бизнинг мактабдагиларга атаб ёзилган эди. Чунки шеърда айтилган гапларнинг ҳаммаси бевосита бизнинг ўша пайтдаги ҳаётимизга, кўнглимиздаги ўйларга, ниятларимизга алоқадор эди. Орадан кўп ўтмай, синфимиздагиларнинг ҳаммаси бу шеърни ёд айтадиган бўлди.

Афтидан, Гафур аканинг одати бўлса керак, бирор адабий кечага борадиган бўлса, қуруқ бормас, албатта

шу кечанинг руҳига мос келадиган шеър ёзиб борар эди. Буни мен кейинчалик яна бир марта сездим. 1948 йилда Ғафур ака билан Ўрта Осиё Давлат университети филология факультети студентларининг учрашуви бўлди. Ғафур ака бу учрашувга филолог студентларга бағишлаб «Сизга» деган шеърини ёзиб келган экан. Шуни ўқиб берди. Бу шеър ҳам ҳаммамизнинг юрак-юрагимизга сингиб қолди. Айниқса:

Сиз ахир осмонни олмоқ бўлсангиз,
Не учун елкамни тутиб бермайин.
Илму балоғатнинг шотуларидан
Юксала берингиз секундлар сайин,—

деган сўзлар қалбимизни ифтихор туйғулари билан тўлдирди ва илм соҳасидаги изланишларимизда мадаккор бўлди.

Йиллар ўтди. Болалик ва ўсмирлик чоғи ортда қолди. Эсимиз кириб, ҳаётнинг паст-баландини озми-кўпми тушуна бошладик. Касбимиз адабиётшунос бўлганидан, адабиёт ҳақида, шоир ва шеър тўғрисида ҳам баҳоли қудрат фикр юрита бошладик. Шунда кўз ўнгимизда Ғафур Ғулом сиймоси билан боғлиқ бир янги ҳақиқат намоён бўлади: биз яхши кўрган, биз яхши танийдиган, учрашиб қолганда тап тортмай, қўлини олиб кўришадиган, баъзан ҳазил қилса, ҳайиқмай ҳазилига жавоб берадиган Ғафур ака қудратли истеъдодга эга бўлган буюк шоир ва буюк инсон экан. Унинг ҳар бир янги китоби шундан далолат берарди, унинг ҳаётдаги кўпгина ишлари, одамлар тилида дoston бўлиб кетган одатлари шу буюклик оқибати эди.

Мен Ғафур аканинг буюкликига кўп марта шоҳид бўлганман. Буюклик унга оламшумул шуҳрат келтирди. Ватанимизда ҳам, чет элларда ҳам уни танимайдиган одамлар кам топилади. Бир мисол: 1968 йили Татаристонга бир ойлик ижодий командировкага бор-

дим. Татар қишлоқларида, колхозларида бўлдим. Қайси қишлоққа тушмай, қаердан эканимни эшитишлари билан дарров Ғафур Ғуломдан гап бошланаверди. Олис-олис татар қишлоқларида ҳам Ғафур аканинг номи машҳурлигига таажжубланиб, буниги сирини суриштирдим. 1966 йили Қозонда Абдулла Тўқай юбилейида Ғафур ака жуда жўшқин, бениҳоя теран нутқ сўзлабди. У татар тилида сўзлаган нутқида татар халқи, татар адабиёти ҳақида шу қадар ҳаяжонли самимий сўзлар айтибдики, бу сўзлар залдагиларнинг ҳам, ўз уйида телевизор қаршисида ўтирган минглаб одамларнинг ҳам қалбига етиб борибди. Шунинг учун ҳам орадан икки йил ўтиб кетганига қарамай, мени Ғафур Ғуломнинг юртдоши деб хўп сийлашди.

Буюкликка қолип йўқ. Ғафур Ғуломнинг буюклиги, даставвал, унинг истеъдодида, илҳом уфқининг кенглигида, поэтик образларнинг ёрқинлигида, поэзиясининг ҳаётийлиги ва халқчиллигида, ҳаққонийлиги ва партиявийлигида эди. Айни чоқда, унинг буюклиги шахсиятида, характерида, одатларида ҳам намоён бўларди. Ғафур ака кўпинча ўртача мезонга сиғмайдиган ишлар қиларди.

Ғафур аканинг менга чуқур таъсир этган, хотирамда ўчмас из қолдирган фазилатларидан бири шуки, у бениҳоя қувноқ одам эди. У бор жойда дарҳол давра ҳосил бўлар ва бу даврдан анча вақтгача қаҳқаҳа аримас эди. Ғафур ака ҳатто энг жиддий жойларда ҳам ўринли ҳазил-мутойибалар билан ҳамманинг вақтини чоғ қиларди. Бир куни ёзувчилар пленуми бўлди. Докладдан сўнг Ғафур ака нутқ сўзлади. Нутқ тугагач, билмадим, Ғафур ака бирор ёққа шошиб турган экани, мажлис аҳлига мурожаат этиб, кетишга ижозат сўради:

— Биласизлар, аёлманд одамман. Энди менга жавоб. Сизлар мажлис қилиб турунлар, мен ров бориб, болалардан хабар олиб келаман.

Зал гуриллаб кулиб юборди ва Ғафур акага ижозат берди.

Ғафур акада манманлик деган иллатдан асар ҳам йўқ эди. У тенгқурлари ва ўзидан ёшларга сенсираб муомала қилса-да, бунинг замирида дўстларига нисбатан чуқур самимият ва ҳурмат борлигини пайқаш қийин эмас эди. Тўғри, баъзида Ғафур ака ҳеч кутилмаганда одамга қаттиқ гап айтиб, ранжитиб қўйиши ҳам мумкин эди. Бироқ беҳудага ранжитган бўлса, бирикки кундан кейин бирон ҳазил-мутойиба билан кўнглидан чиқариб юборарди.

1956 йил эди шекилли. Чорсуда трамвай кутиб турган эдим. Тўсатдан оқ «Волга» келиб, шундайгина ёнимда тўхтади. Қарасам, Ғафур аканинг машинаси.

— Қани, машинага чиқ! — деди Ғафур ака.

Ғафур акани овора қилишдан ийманиб, қисиниб-қимтиниб машинага чиқдим.

— Йўл бўлсин?

Мен Революция сквери тарафга — университетга кетаётганимни айтдим.

— Уша ёққа ҳайда! — деди Ғафур ака шофёрга ва бир лаҳза мени янги кўраётгандек тикилиб қолди. Уша кезларда менинг шеърият ҳақида мақолам чиққан эди. Ғафур ака уни ўқиган экан: — Дурустсан-ку? — деди.

Табиий, хурсанд бўлдим. Йўл бўйи адабиёт ҳақида, шеърият тўғрисида гаплашиб кетдик. Кейин Ғафур ака менга аллақандай иш топширди. Афсуски, дарсим бор эди. Бандлигимни айтдим. Ғафур ака бирдан ранжиди.

— Машинани тўхта — деб буюрди у шофёрга. Машина тўхтади — Пионерлар саройига етиб келибмиз. — Қани, бу ёғига пиёда кетавер, — деди Ғафур ака. Гап нимадалигини англамай машинадан тушдим. Ғафур акани ранжитганимни ўйладим ва очиги, ўзим ҳам ўқиндим.

Орадан икки кун ўтди. Ёзувчилар союзида Ғафур акани учратиб қолдим. Ғафур ака ҳеч нарса бўлмагандек очиқ чехра билан қўл узатиб кўришар экан, ҳазиллашди:

— Ҳа, юрибсанми? Ғафур аканинг машинасида маза қилганингни эслаб юрадиган бўлдинг.

Мен ҳам кулиб юбордим. Шу-шу эслаб юраман...

Ғафур Ғулом бағри кенг, дарёдил одам эди. У бутун ижоди давомида инсонни улуғлади, инсонга муҳаббатни куйлади. Шеърларидаги инсонийлик ўз табиатига хос эди. Ғафур ака иложини топса, бутун дунёдаги яхши одамларга қалбини очишга тайёр эди. Ғафур аканинг бағри кенглигини дўстларидан ҳам билса бўлади. Унинг дўстлари орасида жаҳонга донғи кетган Пабло Неруда ва Нозим Ҳикматдан бошлаб, Самарқанднинг олис қишлоғидаги оддий ҳунарманд косибгача бор эди. Ғафур ака Ўзбекистоннинг қаерига бормасин, албатта, шу дўстларини топар, улар билан гурунглашар, баъзан уларга ўргатар ва кўпинча улардан ўрганар эди. Фақат дил-дилидан халқчил бўлган, ҳаммадан ортиқ халқини ўйлаган одамгина шундай бўлиши мумкин. Зотан, Ғафур аканинг ўзи шоирликни шундай тушунар эди. «Шоир нима деган сўз?— деб ёзади Ғафур Ғулом.— У суҳбатнинг гули ёки боғнинг булбулими? Шоирлик газетада қуюқ ҳарф билан қўйилган имзо ёки китобнинг биринчи бетида илжайиб турган сурат учунми? Йўқ! Йўқ! Қўшнисининг юкини енгил қилган, йироқ-йироқлардаги нотаниш замондошига офтоб бўлиб юрак тафтини етказа олган, гўдаклар қаршисида оламини дастурхондай ёйиб, мўйсафидлар кўзига йигитлик нуруни қайта бахш эта олган ижодкорни шоир деймиз...»

Азиз китобхон! Агар сиз дўконга кириб, Ғафур Ғуломнинг китобига дуч келсангиз, агар сиз шу пайтгача унинг китобини уйингизнинг тўрига қўймаган бўлсангиз, уни олишга шошилинг. Чунки муқовасига

«Ғафур Ғулом» деб ёзилган китобда бутун умрини халқига, юртига бахшида этган буюк зотнинг оташин қалби уриб турибди. Чунки шоир айтгандай:

Камалакдай неча рангли дарёларни у
Жамлай олган бир ўзида денгиз мисоли.

1973

САРКОР

1974 йилнинг сентябрь ойида Совет ҳукумати СССР Ёзувчилари I съездининг қирқ йиллиги муносабати билан кўп миллатли адабиётимизнинг бир гуруҳ етук намоёндаларини Социалистик Меҳнат Қаҳрамони деган олий унвон билан мукофотлади. Мукофотланганлар орасида ўзбек ёзувчиларининг саркори, атоқли драматург, йирик жамоат арбоби Яшин ҳам бор эди. Бу ҳодиса Ўзбекистондаги ҳамма адабиёт мухлисларини бағоят хушнуд этди, кўнглимизни чексиз ифтихор туйғуларига тўлдирди.

Яшин ўзбек халқининг барқ уриб яшнаётган социалистик маданиятини барпо этишда улкан ҳисса қўшган арбоблардан бири. У устоз санъаткорлар Ҳамза ва Абдулла Қодирий изидан бориб, Ғафур Ғулом ва Ойбек, Ҳамид Олимжон ва Абдулла Қаҳқор, Уйғун ва Шайхзода каби қаламкаш дўстлари билан бирга ўзбек совет адабиётининг тарихини ижод қилишда иштирок этди. Яшин салкам эллик йиллик ижодий фаолияти давомида ҳамиша адабиётимизнинг ғоявий софлиги, халқчиллиги, бадий баркамоллиги учун курашди. У ижоди билан Ватанимизнинг кучига куч, раванқига раванқ қўшишга, халқимизнинг маънавий бойликларига бойлик қўшишга интилиш Яшин учун энг олий мақсад бўлди. У шу мақсад йўлида оғишмай, сидқидилдан хизмат қилиб келмоқда.

Яшиннинг ҳаёт йўли, ижоди, жамоатчилик фаолият

ти ҳақиқатан ҳам том маънодаги қаҳрамонона мазмунга эга. Бунга амин бўлиш учун у босиб ўтган йўлнинг баъзи лавҳаларига назар ташлаш kifofa.

Комил Нуъмонов 1909 йилнинг қаҳратон совуқ кунларидан бирида Андижонда туғилди. Унинг отаси майда савдогарлик билан рўзгор тебратувчи ўрта ҳол одам эди. У фарзандини оқ-қорани танийдиган, илмли одам бўлиб етишишини орзу қилади ва шу мақсад йўлида Комилни олти ёшида Андижон шаҳридаги эски мактаблардан бирига ўқишга беради. Ёш Комилжон «илм деганлари шу бўлар экан-да» деб, домланинг калтакларига чидаб, «Қуръон»ни ёдлашга киришади. Ким билсин, аҳвол шу тарзда кетганида Комилжон ким бўлиб етишарди? Унинг бахтига, орадан кўп ўтмай Россияда бошланган қудратли бўрон эски тузумни, у билан бирга эски мактабларни ҳам тўзитиб юборди. Революция ғалаба қозониб, Андижонда ҳам совет ҳокимияти ўрнатилганда Комилжон энди саккиз ёшга кирган эди. Саккиз ёшли гўдак, албатта, ҳали мамлакат ҳаётида бўлаётган ўзгаришларнинг туб моҳиятини тушуниб етмайди. Бироқ унинг тушуниш-тушунмаслигидан қатъи назар, революция унинг тақдирида ҳам бурилиш ясади: Комилжонга ўхшаб энди ҳаётга қадам қўйиб келаётган миллионлаб гўдаклар учун янги йўллар, янги тақдирлар эшигини очиб берди. Шунинг учун ҳам Яшин кейинчалик ёзган автобиографияларидан бирида: «Октябрь революцияси амалга ошганида мен эндигина саккизга қадам қўйган эдим, бироқ инқилоб менинг болалик ҳаётимда ҳам катта бурилиш ясади», деб ёзганида батамом ҳақ эди. Бу бурилишнинг илк самаралари шу бўлдики, Комилжон эски мактабнинг бўғиқ муҳитидан қутулиб, янги мактабга кўчди. У 1921 йил Андижонда рус мактабига кириб ўқий бошлади. Шу мактаб қучоғида 14 ёшида Ленин комсомоли сафига кирди, рус тилини анча пишиқ-пухта ўрганиб олди, адабиёт билан танишди. Шу мактаб қучо-

ғида юрганида илк марта қалбида мустақил қалам ушлаш орзуси, ўз ҳисларини шеърға солиб айтиш орзуси пайдо бўлди. 1925 йилда у мактабнинг 7-синфини муваффақият билан тугатди ва комсомол йўлланмаси билан Ленинградга ўқишга юборилди. Бу ёш Комилжоннинг ҳаётида жуда катта воқеа эди. Революциянинг бешиги бўлган, ҳар бир кўчасидан, ҳар бир майдонидан, ҳар бир иморатидан тарих нафаси уфураётган, революцион анъаналар барқ уриб турган бу улуғ шаҳарда яшаш ҳар қандай одам учун ҳам такрорланмас дорилфунун бўлади. Мана бу кўчадан кўп марталаб Пушкин юрган, мана бу иморатда Достоевский истиқомат қилган, мана бунисида Некрасов вафот этган, мана бу зах хонада Чернишевский ҳибсда ётган, мана бу майдонда декабристлар подшога қарши мардонавор исён кўтарган, мана бу вокзалда Ленин нутқ сўзлаган, мана бу иморат — революция штаби бўлган, мана бу кемадан Қишки саройга биринчи ўқ узилган, мана бу залда ҳокимият советлар қўлига ўтгани эълон қилинган... Ҳали ўнта одамдан олти-еттиса имзо қўйиш ўрнига бармоқ босадиган, ҳали аёллар тўрт девор ичидан ёруғ жаҳонга чиқиб улгурмаган, ҳали ҳар куни сўфининг азони билан уйғониб, хуфтондан кейин уйқуга кирадиган, ҳали ер-сув ислоҳоти ўтказилмаган, лекин аллақачон уйғонган, зўр ўзгаришлар иштиёқида, янги ҳаёт ишқида ёниб гуруллаётган кўхна Туркистондан келган 17 ёшли йигитча учун Ленинград битмас-туганмас билим хазинаси, революцион анъаналар мактаби эди. Билимга чанқоқ, ҳар нарсага қизиқувчан, дидли-фаросатли Комилжон учун Ленинграддаги ҳаёт кўп нарса берди: унинг ҳаёт ҳақидаги тасавурини бойитди, маданий савиясини оширди. Энг муҳими эса, бир умрга унинг қалбида, онгида коммунистик эътиқодни барқарор қилди.

Ленинградда кўрган-кечирганларининг ҳаммаси ёш Комилжоннинг ҳис-туйғуларини жўш олдиради,

ҳаяжонга солади ва куйлашга, шеър тўқишга ундайди. Шу тариқа шоир туғилади. Комилжон Ўзбекистонга қайтгач, унинг шеърлари вақтли матбуотда тез-тез кўрина бошлайди. 1930 йилда унинг биринчи тўплами — «Қуёш» босмадан чиқади. Орадан кўп ўтмай, «Кураш» ва «Комсомол» тўпламлари босилади. Бу китобларда муаллифнинг номи ёзиладиган жойга «Яшин» деб қўйилган эди. Комилжон ўзига шу тахаллусни танлаганди. 20-йиллардаги анъанага кўра шеърият мулкига қадам қўйган одам аввал ўзига тахаллус танлаши керак эди. Айтиш керакки, ўша пайтда шоирларимиз тахаллус танлашда анча чапдаст бўлишган — ярқироқ, жарангдор, дарров эътиборни тортадиган, бир зумда хотирага ўрнашиб қоладиган тахаллуслар танлашган. Ойбек, Уйғун, Ойдин, Яшин... Лекин гап фақат тахаллуснинг оҳангдорлигида, гўзаллигида эмас... Афтидан, Комилжон тахаллус танлаганида бошқа нарсани ҳам кўзда тутган кўринади — у ўз шеърлари билан асрий зулмат остида хира тортиб қолган қалбларга яшиндай нур олиб киришни, уларни ёритишни ҳам ўйлаган бўлса керак. Ҳар ҳолда, нима бўлса ҳамки, 20-йилларнинг охирида юпқагина шеърий тўпламлар билан адабиётимизга кириб келган бу ном кейинчалик бутун Иттифоққа танилган севимли ва ардоқли номга айланиб қолди. Яшиннинг шеърлари ҳам унинг қаламкаш дўстларининг поэтик асарлари каби янги ҳаётдан озиқланиб, унинг қудратидан куч олиб туғилган ва шу ҳаётни мадҳ этишга бағишланган эди. Бу шеърларда ўша кунларнинг оташин нафаси, ёшликнинг ғурури, ишончи, шижоати барқ урарди. Яшин шеърларида ўзбек аёлининг аҳволи ҳақида куйлайди, эркинликка интилган, чордеворларни ёриб чиққан қизларни мадҳ этади, тенгқурларини меҳнатга, билим олишга, янги ҳаёт завқини тотишга ундайди. Ҳа, бу шеърлар ҳаминша ҳам бадиий жиҳатдан мукамал ва баркамол асарлар эмас эди,

бирок уларда ёниқ қалб, унинг оташин ҳарорати мавжуд эдики, шу туфайли улар ўша йиллардаги адабий ҳаётда сезиларли из қолдирган эди. Бундан ташқари, Яшиннинг айрим шеърларида, кейинчалик бутун ижоди давомида йўлчи юлдуз бўлиб қолган эстетик принциплар баён қилинганди. Бу принциплар Яшиннинг ўша пайтлардаёқ адабиётнинг синфийлиги ва партиявийлигини чуқур тушунганини, адабиёт янги ҳаётни барпо этишда муҳим қурол эканини англаганини, шунинг учун адабиётнинг ғоявий софлиги, бадиий камолоти учун кураш шоирнинг муқаддас бурчи эканини тасдиқлаганини кўрсатади. Бу жиҳатдан Яшиннинг «Созим» шеъри диққатга сазовор:

Унганман қип-қизил шуъла қўйнида,
Ғам-алам, қайғуга улфат эмасман.
Бахт топдим шу янги ҳаёт йўлида,
Жон борки, бу йўлдан нари кетмасман.
Ўт замон куларкан, кичкина созим
Нола, фарфёд билан нечук инграсин?
Тўлқинлар сингари ўйноқ юрагим
Сил-варам япроқдай нечун титрасин?
Билмайман, билмайман, йиғламоқ нима?
Бир зумда кўкдаги ойга чиқмайман.
Дейман:— Кет, эй сароб, мени имлама!
Елғон ноз-ишвага дилни бермайман.
Кичкина созим бахт, қуёш куйлайди,
Ешгина юрагим шунга ўйнайди.

Кўриниб турибдики, бу мисралар кучли мунозаравий руҳ билан суғорилган — ёш шоир миллатчи шоирларнинг эстетик программасини инкор қилади, уларнинг пессимизмини, йиғлоқилигини қоралайди ва унга қарши янги ҳаётнинг қудратли ижодкор руҳини, тарихий оптимизмни олға суради. Шу тарзда Яшин адабиётдаги биринчи қадамлариданоқ Ойбек ва Ғафур

Гуломлар, Уйғун ва Ҳамид Олимжонлар билан бир сафда туриб, буржуа миллатчилиги идеологиясига қарши курашди ва ўзбек совет адабиётининг ғоявий соғломлигини барпо этишда катта жонбозлик кўрсатди. Бу курашни Яшин кейин ҳам бирор дақиқа тўхтатган эмас.

Яшин ижодини шеърятдан бошлаган бўлса ҳам, поэзия унинг бир умрлик муҳаббати бўла олмади — маданиятимиз тарихи унинг зиммасига бошқа бурчни юклади — унинг бутун ижодий тақдири ўзбек театрининг тақдири билан, драматургия тақдири билан чамбарчас боғланди. Бу тасодифий эмас эди, албатта. Яшин 20-йилларнинг охирида бир неча йил Андижон область театрида адабий эмакдош бўлиб хизмат қилди. Уша пайтларда бу театр коллективи Ўзбекистондаги энг бақувват, ишчан, жанговар коллективлардан бири эди. Унинг составида истеъдодли артистлар, такрорланмас овозга эга бўлган санъаткорлар бор эди. Театр ёш бўлишига қарамай, аллақачонлар ўзининг революцион анъаналарини барпо этганди. Унинг репертуари ҳам нисбатан бой бўлиб, халқнинг диққат-эътиборини жалб қилган спектакллари анчагина эди. Театрнинг деярли ҳар бир спектаклида одам тирбанд бўлар, бу эса театр коллективини янги-янги изланишларга ундарди. Андижон театри Яшинда умуман театрга ва хусусан драматургияга муҳаббат уйғотди, унинг учун яхшигина ижодий лаборатория бўлди. Айни чоқда, Яшиннинг драматургияга мурожаат қилишида ўзбек совет адабиётининг асосчиси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг ҳам роли катта бўлган. Яшин Ҳамзани адабиётдаги биринчи устозим деб билади. У ёзган асарларининг ҳаммасини Ҳамзага юбориб турган, ундан маслаҳатлар олган. Яшиннинг драмадаги изланишларида Ҳамзанинг ёрқин ва бетакрор драматик асарлари, шубҳасиз, катта таъсир кўрсатган.

Яшин 20-йиллардаёқ «Карқулоқ», «Тенг тенги

билан», «Лолахон», «Қуёш» каби бир пардалик пьесалар ва инсценировкалар яратади. Улар драматурглик маҳоратини эгаллашда илк босқич бўлди. Биринчи бор Яшинга катта ижодий муваффақият келтирган, театр ва адабиёт ривожига салмоқли из қолдирган асар «Икки коммунист» драмасы бўлди. Бу асарнинг ўз ижодида муҳим ўрин тутгани ҳақида Яшин шундай ёзади: «Менинг саҳна бетини кўрган биринчи асарим Ҳамза ҳалок бўлган йили ёзилган эди. У «Икки коммунист» деб аталар ва босмачиларга қарши курашга бағишланган эди. Бу пьесада мен Ҳамзадан кейин биринчи бўлиб коммунист образини — уезд шаҳар партия комитети секретарининг образини яратдим. Асар республиканинг кўпгина театрлари саҳнасида муваффақият билан қўйилди». Драматург кейинчалик ҳам асарни бадиий мукаммаллаштириш устида ишлашни тўхтатмайди, унга қайта-қайта мурожаат қилиб, янги вариантларни яратади. Натижада «Тор-мор» номи билан ҳозирга қадар яшаб келаётган бақувват драматик асар вужудга келади.

«Тор-мор»нинг Яшин ижодидаги ва умуман, адабиётимиз ривожигаги ўрни нима билан белгиланади? Бу саволга жавоб берганда, биринчи навбатда, шунини қайд қилиш керакки, Яшин «Тор-мор» пьесаси орқали ўзбек драматургиясида илк марта ўлароқ замонавий темани кашф қилди. У замонавий ҳаёт материалига мурожаат қилади, ўзига замондош одамларни қаҳрамон қилиб олди, кундалик ҳаётнинг долзарб масалаларини диққат марказига қўйди. Шу тарзда «Тор-мор» драмасы Яшиннинг биринчи жиддий саҳна асари бўлишига қарамай, бинобарин, биринчи асар сифатида муқаррар равишда бир қатор бадиий нуқсонларга эга бўлишига қарамай, драматургияда замонавийлик руҳини барқарор қилишда, театр билан реал ҳаёт ўртасидаги алоқани барпо этишда катта роль ўйнади — томошабин ўзи иштирок этаётган тарихий ҳодисаларнинг

инъикосини саҳнада кўрди, унда ҳаракат қилаётган қаҳрамонлар сиймосида ўз характерининг белгиларини топди. Шунинг учун ҳам бу асарни жон-дилидан севиб қолди. «Тор-мор» саҳнадаги ҳаётининг биринчи дамлариданоқ муҳим ғоявий-тарбиявий аҳамият касб этди.

Шу тарзда замонавийлик, давр руҳига ҳамнафаслик, замон олға сурган муҳим муаммоларга бадий сўз билан жавоб беришга интилиш ва шу йўл билан социалистик қурилиш ишига имкони борича ҳисса қўшишга интилиш Яшин ижодининг етакчи принципига айланиб қолди.

Бу принциплар Яшиннинг 30-йиллар бошида яратган «Ўртоқлар», «Ёндирамиз» каби драматик асарларида ҳам аниқ кўринади. Бу асарларнинг ҳар иккови янги қишлоқ ҳаётига, партиянинг коллективлаштириш сиёсатига бағишланган. Ҳар иккала асарда ҳам қишлоқнинг порлоқ келажаги колхоз тузуми билан боғлиқ экани ҳақидаги ғоя олға сурилади. Шуниси диққатга сазоворки, драматург қишлоқ ҳаётини тасвирлар экан, унинг энг характерли белгиси сифатида кескин синфий курашни диққат марказига қўяди — драмаларда қулоқлар ва эксплуататор синфларнинг бошқа қолдиқлари аёвсиз фош қилинади. Айни чоқда драматург қишлоқда борган сари ҳал қилувчи роль ўйнаётган ижобий кучлар тасвирига — илғор колхозчилар, партия ходимлари, зиёлилар образларини яратишга ҳам алоҳида эътибор беради. Муайян ташвиқий-тарғибий йўналишига қарамай, бу пьесалар ҳам ўша йилларда томошабинлар томонидан илиқ кутиб олинди. Ҳатто «Ўртоқлар» Москвада СССР халқларининг Бутуниттифоқ олимпиадасида намоёни қилинди. Шундай бўлсада, бу асарлар замонавий материални эгаллашда Яшин ижодида бир босқич сифатида қаралиши керак. Чунки ижодий тажрибанинг камлигидан бу асарларда схематизм таъсири, шиорбозликка берилиш, қаҳрамонлар-

нинг характерини бутун мураккаблиги ва инсоний жозибаси билан оча билмаслик каби қусурлар мавжуд эди. Бундай камчиликлардан қутулиш учун Яшин тинмай ўқийди, билим доирасини кенгайтиради ва шу мақсадда қардош халқлар драматургиясининг бой тажрибаларига мурожаат қилади. У Жаъфар Жаъфарли каби озарбайжон драматургидан кўп нарса ўрганади, Н. Погодин, Афиногенов, Билль-Белоцерковский каби рус драматурглари ижодидан баҳраманд бўлади. Драма сирларини эгаллашда, айниқса, А. М. Горький мактабидан ўрганиш катта самаралар беради. Айни чоқда, Яшин драматургия назарияси билан ҳам жиддий шуғулланади — у Мейерхольд ва Станиславскийларнинг таълимотларини чуқур ўрганади ҳам уларни адабий процесга татбиқ қилишга интилади. Яшиннинг шу йилларда эълон қилинган «Социалистик театр учун», «Мейерхольд ва унинг қарашлари», «Навбат — драматургияга», «Ўзбек совет драматургияси ва унинг бугунги вазифалари» каби мақолалари ёш драматургининг маҳорат сирларини ўрганиш бобида жиддий изланаётганидан, тинимсиз ўйлаётганидан далолат беради. Бундай изланишлар беҳуда кетмади, албатта. Орадан кўп ўтмай ҳаётни чуқур ва кўламли акс эттиришда Яшин ижодида жиддий бурилиш юз берганини кўра-миз. Бунинг исботи сифатида ёзувчининг 1935 йилда ёзилган ва кўпгина театрларда муваффақият билан саҳнага қўйилган «Номус ва муҳаббат» драмасини эслаш kifоя. Бу драма том маънодаги замонавий асар бўлиши билан бирга психологик драманинг ҳам етук намунаси эди. «Номус ва муҳаббат» ҳам янги социалистик қишлоқ ҳаётига бағишланган бўлиб, унда драматик ҳаракатнинг асосини янгича ижтимоий-ахлоқий конфликт ташкил қилади. Асар марказида бир-бирини севишиб оила қурган Ғуломжон билан Онахоннинг муносабатлари туради. Уларнинг иккови ҳам колхозчи, иккови ҳам ҳалол меҳнат билан кун кечиради. Бироқ

хотини Онахон бригадир қилиб тайинланиши билан, Ғуломжон онгида эскилик қолдиқлари уйғона бошлайди — у эркак боши билан хотин кишига, бунинг устига ўз хотинига бўйсунушга ор қилади, хотинини рашк қилади, ишга чиқмай қўяди, ичкиликка берилади. Онахон уни тўғри йўлга солишга уринади, бироқ Ғуломжон унинг олдида «таслим бўлишга» бўйни ёр бермайди. Ниҳоят, Ғуломжон оиладан кетади.

Кўринадики, автор ўша даврнинг жуда ўткир ва муҳим конфликтини топа олган. Бу психологик қарамақаршилиқ драматургга даврнинг етакчи тенденцияларини ифодалашга, янги қаҳрамонлар характерининг муҳим томонларини очишга имкон берган. Бу жиҳатдан Онахон образи диққатга сазовор. Унинг тимсолида социалистик тузум туфайли эркинликка чиққан, ўз тақдирининг хўжаси бўлиб қолган, инсоний қадрини чуқур тушунувчи ва бундан ифтихор қилувчи минглаб ўзбек аёлларининг сифатларини кўрамыз. Кечагина эрига қарам бўлган, бирор мустақил иш қилишга ҳади сиғмаган, жонивор қаторида саналган аёл бугун Онахон тили билан ўн уч йил бирга яшаган эрига «Менга сиздақа пианиста, бузуқ, дангаса эр керак эмас!» деб дадил гапиради. Онахоннинг бу дадиллигида янги ўзбек аёлининг мустақиллиги ва активлиги яхши ифодаланган.

30-йиллар барча ўзбек ёзувчилари каби Яшин учун ҳам баракали ва самарали ижод йиллари бўлди. Худди шу йилларда Яшин драматургиясининг энг яхши фазилатлари камол топди, истеъдодининг ҳамма қирралари бор бўйи билан намоён бўлди. Бунинг исботи ўлароқ ўзбек драматургияси ва театри ривожига бутун бир давр яратган «Гулсара», «Нурхон» драмаларини, «Асал» киносценарийсини кўрсатиш мумкин. Ҳар хил йилларда ёзилган бу асарларни ёнма-ён қўяётганимизнинг сабаби бор — авторнинг ўзи уларни трилогия деб атаган эди. Дарҳақиқат, умумий ҳаётий заминга эга

Бўлган бу уч асар яхлит ғоявий проблематикага эга — уларда ўзбек аёлининг социалистик тузум шарофати билан эришган тарихий ютуқлари бадиий акс этган. «Нурхон» драмасида эски психология, эски бидъат ва хурофот муҳибларига қарши эрк учун курашган ва бу курашда фожиали ҳалок бўлган ўзбек аёлининг ёрқин образи яратилган. «Гулсара»нинг қаҳрамони ҳам Нурхоннинг издоши, ҳаммаслаги. У ҳам эрк йўлида, инсонлик ҳақ-хуқуқини қўлга киритиш йўлида мардонатор курашга отланади. Нурхондан фарқ қилароқ, Гулсара бу курашда ғолиб чиқади. Асал эса Нурхон ва Гулсаранинг кичик дугонаси. У Нурхонлар ва Гулсаралар жон фидо қилиб, тўсиқлар ва ғовлардан ҳайиқмай, шиддатли курашда қўлга киритган том маънодаги эркинликдан баҳраманд бўлган, социалистик тузумнинг аёлларга берадиган ҳамма ҳаққи ҳуқуқидан тўла фойдаланиб, камол топаётган шахс. Шу маънода бу уч қаҳрамон тақдирида ўзбек аёлининг 20—30-йилларда босиб ўтган тарихий йўли умумлаштириб берилган.

Яшиннинг бу уч асари ва, айниқса, «Гулсара» драмаси катта муваффақият қозонди. 30-йилларда Гулсарани билмаган, унинг шижоатидан, мардлигидан завқланмаган, унинг жаҳолатга қарши дадил курашини олқишламаган, «Гулсара ўртоқ, озод бўлайлик», деб шавқ билан куйламаган бирор ўзбек оиласи йўқ эди, десак муболиға бўлмас. «Гулсара» саҳнага қўйилган кунлари чинакамига байрам бўлиб кетар, томоша залидагилар томошабинлигини унутиб, асарнинг бевосита иштирокчисига айланиб кетарди. «Гулсара» ўзбек драматургиясининг ўлмас асарлари қаторидан ўрин олди.

Яшин кейинчалик унинг асосида машҳур опера либреттосини яратди ва опера музикасининг авторлари Глиэр ва Т. Содиқовлар билан бирга СССР Давлат мукофотини олишга сазовор бўлди.

Яшин 30-йилларда ижодининг ҳамма соҳаларида салмоқли асарлар яратди. У фаолиятининг кўп қирра-

лиги билан ҳам устози Ҳамза традицияларини давом эттирди. Бу даврда Яшин моҳир таржимон сифатида кўринади — у жаҳон ва рус драматургиясининг бир қатор асарларини ўзбек тилига таржима қилади. Айни чоқда Яшин публицист ва танқидчи сифатида қалам тебратишдан ҳам тўхтамайди. Ўзбек киносанъатини ривожлантириш санъати уни киносценария яратиш сари ундайди. Яшиннинг бу йилларда маданиятимиз ривожига қўшган улкан ҳиссаси яна шунда ҳам кўринадики, у биринчи ўзбек операси «Бўрон»нинг либреттосини яратди. Бу опера ўзбек халқининг зулмга қарши, ҳақсизлик ва адолатсизликка қарши эрк учун олиб борган курашидан ҳикоя қилувчи асар эди. Бундан кейин Яшин «Улуғ канал» операсининг либреттосини яратади ва Катта Фарғона канали қурилиши эпопеясини бадиий акс эттиришга ҳисса қўшади. Ҳар икки либреттонинг характерли томонларидан бири шундаки, уларда Яшин халқ ҳаётининг қаҳрамонона томонларини кўрсатади, халқнинг қудратини улуғлайди.

Яшиннинг бу йиллардаги фаолияти ҳақида гапирганда яна бир фактни алоҳида таъкидлаш керак: 1939 йилда совет жамоатчилиги Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг юбилейини нишонлади. Юбилейга тайёргарлик кезларида унинг асарлари нашр қилинди, пьесалари саҳнага қўйилди, унинг тўғрисида мақолалар эълон қилинди. Лекин буларнинг барчаси жуда кенг миқёсдаги тайёргарлик ишларидан сўнг, тадқиқот ва текширишлардан кейин амалга оширилади. Гап шундаки, Ҳамзанинг кўпгина асарлари йўқолиб кетган ёки бизга қўлёзма ҳолидагина етиб келган эди. Яшин ҳамиша ўзини устози қаршисида бурчдор ҳисобларди — шу бурчни ўташ йўлида у Ҳамза асарларини қайта ишлади. Бунинг оқибатида «Вой ила хизматчи»нинг ҳозирги варианты вужудга келдики, у ўзбек совет драматургиясининг шоҳ асари бўлиб қолди. Айни чоқда, Яшин Ҳамзанинг «Майсаранинг иши», «Паранжи сирлари»

каби асарларининг ҳам янги вариантларини яратди ва улар ўзбек театрлари репертуаридан муқим ўрин олди. Ҳамза ижоди билан яқиндан танишиш, унинг ҳаёт йўлини, курашини ўрганиш, бадий лабораториясига чуқур кириб бориш натижасида Яшинда бу ажойиб санъаткор ҳақида бадий асар яратиш нияти туғилади. Натижада, у 1940 йилда шоир Амин Умарий билан ҳамкорликда «Ҳамза» драмасини яратади. Бу драмада биринчи марта Ҳамза Ҳакимзоданинг бадий образи гавдалантирилган эди.

«Ҳамза» драмаси ҳам Яшиннинг бошқа асарлари каби катта муваффақият қозонди — у ҳамон театрлар репертуаридан тушмай яшаб келмоқда. Кейинчалик драма асосида Ҳамза ҳақида кинофильм ва опера ҳам яратилди.

«Ҳамза» драмасида Яшин Ҳамза Ҳакимзода ҳаётининг сўнгги йиллари ҳақида ҳикоя қилади. Асар давомида биз ўзбек совет адабиётига асос солган, бутун умри давомида жаҳолат ва нодонлик, фанатизм ва бидъатга қарши курашган, янги социалистик ҳаёт нормаларини жорий қилишни олий мақсад деб билган санъаткорнинг эҳтиросли характери билан танишамиз. Яшин унинг дин арбобларига ва буржуа миллатчиларига қарши мурасасиз курашини яхши тасвирлаган, бу курашда революционер шоирнинг халқ ёрдамига таянганини очган. Шу тарзда «Ҳамза» драмаси тарихий-биографик асарлар силсиласида алоҳида ўрик тутувчи асар бўлди.

Яшиннинг ўзбек адабиёти ва театрини ривожлантириш соҳасидаги хизматлари 30-йиллардаёқ Партия ва Ҳукуматимиз томонидан юксак баҳоланди — унга 1939 йилда «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби» деган фахрий унвон берилди.

Улуғ Ватан уруши йилларида Яшин ҳам бошқа совет ёзувчилари каби қалбининг бутун ҳароратини фашизм устидан ғалабани тезлаштириш ишига бағиш-

лади. Уруш йиллари адабиёт зиммасига янги вазифалар юклади. Партиявийлик ва халқчиллик принциплари байроғига олтин ҳарфлар билан ёзилган совет адабиёти ҳамма жанрларда тезкорлик билан иш юритиб, фашист босқинчиларининг жирканч башарасини, чиркин фалсафасини, реакцион идеологиясини фош қилиши, уларга қарши курашнинг муқаддаслигини тушунтириши, халқни сафарбарликка ундаб, жанговарлик ва ватанпарварлик руҳида тарбиялаши лозим эди. Яшин ҳам ўз ижоди билан шу талабларга жавоб беришга интилади. Бу интилишнинг самараси ўлароқ «Даврон ота» музыкали драмаси (Собир Абдулла ва Чустий билан ҳамкорликда), «Ўлим босқинчиларга!» драмаси, шунингдек, «Офтобхон» ва «Фарҳод ва Ширин» асарлари майдонга келди. Булар ичида, айниқса, «Ўлим босқинчиларга!» ва «Офтобхон» ажралиб туради.

«Ўлим босқинчиларга!» драмаси моҳият эътибори билан ташвиқий асар. Шунинг учун ҳам баъзи ўринларда драматург характерларни чуқур ва ҳар томонлама очиш ўрнига, уларнинг тилидан оташин чақириқларни, ўша кунларнинг долзарб шиорларини айтиришни маъқул кўради. Лекин шундай бўлса-да, драматург асарда душманнинг ёвуз башарасини фош қилишга, совет ватанпарварлиги ва интернационализм ғояларини очишга муваффақ бўлган.

Драма уруш арафаларида украин шаҳарларидан биридаги осуда ҳаётни тасвирлашдан бошланади. Пьесанинг асосий қаҳрамонлари профессор Москаленко, унинг қизи Оксана, унинг сеvimлиси — ўзбек йигити Қамбар, Москаленконинг дўсти Данило ота ва унинг ўғли Антон порлоқ келажак, ажойиб бахт ҳақидаги орзуларга тўлиб-тошиб турган кезларда фашистлар ҳужум қилиб, уларнинг бахтига чангал солади. Шу шароитда асар қаҳрамонларининг характерида совет тузуми тарбиялаган энг яхши фазилатлар намоён бўла-

ди — улар бир ёқадан бош чиқариб ғаддор душманга қарши курашга отланишади. Биз Москаленконинг ота-шин ватанпарвар эканига амин бўламиз. Унинг Ватан тупроғининг муқаддаслиги ҳақидаги сўзлари ўша кезларда томошабинларнинг қалбида чуқур ҳаяжон уйғотган эди: «Мана шу азиз тупроқда бахт гуллари очилди, шунинг учун ҳам мен бу тупроқни бошимдан гул қилиб сочаман. Агар шу тупроқ бўлмаса, менда на юрак, на бахт, на оила бўларди. Лекин бахтимизни сақлаш учун мен шу тупроқни сақлашим керак». Ўзбек йигити Қамбар ҳам урушнинг биринчи дақиқаларида-ноқ қўлига қурол олиб душманга қарши курашга отланади. Энг муҳими шундаки, у Украина учун курашар экан, буни жонажон Ўзбекистон учун, унинг бахти, келажаги учун ҳам кураш деб билади. Унинг учун Ватан тушунчаси кенг. Бу унинг сўзларида аниқ ифодаланган: «Украина учун курашаман! Жонажон Украинада туриб, серқуёш Ўзбекистоним учун, ўзбек халқининг қаддини кўтарган қизил Москва учун, чақнаб турган Кремль юлдузлари учун курашаман!»

Шу тарзда совет ватанпарварлиги ва интернационализм ғояларини тараннум этган «Ўлим босқинчиларга!» драмаси урушнинг дастлабки ойларида халқимизни жанговарлик ва сафарбарлик руҳида тарбиялаш ишига ҳисса қўшди.

Яшиннинг уруш йилларида яратган «Офтобхон» драмаси ҳам даврнинг актуал масалаларига бағишланган бўлиб, ғоявий-бадий жиҳатдан анча етук асардир. «Офтобхон» Яшиннинг сеvimли жанри — музикали драма жанрида ёзилган. Бу асарда драматург яна қишлоқ ҳаётига мурожаат қилади, яна қишлоқ одамларини, аниқроғи, социалистик қишлоқдаги ўзбек аёлини қаҳрамон қилиб олади.

Офтобхон урушнинг биринчи кунларида колхозга раиса қилиб тайинланади. Бир вақтлар бақувват, илғор бўлиб қолган колхоз уруш туфайли ўтириб қолган.

Ишчи кучи кам, йиғитлар фронтда. Бунинг устига Офтобхон ҳали тажрибасиз. Шундай бўлса-да, Офтобхон ўша даврнинг асосий масаласини яхши тушунади — ғалаба учун пахта керак, ҳар қанча қийин бўлмасин, шу мақсад йўлида жондан кечиб меҳнат қилиш керак. Шу кураш жараёнида Офтобхон характери очила боради. У бизнинг кўз ўнгимизда юксак онг эгаси, бақувват, иродали, зукко раҳбар, меҳрибон аёл сифатидан гавдаланади. Драматург Офтобхонга қарши турган кучларни ҳам яширмай тасвирлайди. Улар мансабпараст, худбин, халқдан ажралиб қолган одамлар. Коллектив ёрдамида Офтобхон улар устидан ғалаба қозонади. Драмада бош қаҳрамоннинг маънавий гўзаллиги анча дуруст очилган. Офтобхоннинг эри Темиржон фронтда. Аммо ундан дом-дарак йўқ. Офтобхон бундан қаттиқ изтироб тортади, айниқса, эридан қора хат келгани ҳақидаги хабар уни даҳшатли кечинмалар бағрига отади. Лекин бу изтироблар, шахсий фожиа Офтобхонни буколмайдди, у ўз иродасини ишга солиб, бош мақсад йўлида курашишни давом эттиради.

Кўриниб турибдики, Офтобхон Яшин ижодидаги социалистик муҳитда тарбияланиб улғайган янги ўзбек аёллари образларини тўлдирган, бойитган образ бўлди.

Улуғ Ватан уруши тугагач, тинч қурилиш шароитида Комил Яшин янги куч, янги ғайрат билан ижодий ишга берилади. Бу даврда у Ўзбекистон ССР Министрлар Совети қошидаги Санъат ишлари бошқармасига раҳбарлик қилади ва бу масъулиятли лавозимда Ўзбекистонда театр санъатининг ривожига салмоқли ҳисса қўшади. Унинг ҳиссаси фақат ташкилий ишлардагина эмас, назарий-танқидий ишларида ҳам яққол кўринади. Бунга амин бўлиш учун биргина фактни эслаш kifоя. Маълумки, урушдан кейинги йилларда адабий муҳитда конфликтсизлик «назарияси» вужудга келди ва кенг тарқала бошлади. Бу «назария» ада-

биётнинг ривожига катта зарар келтирди. Айниқса, драматургия ва театр соҳасида унинг зарари катта бўлди. Коммунистик партия 50-йилларнинг бошида конфликтсизлик «назарияси»ни кескин танқид қилди ва адабиётимиз ривожининг тўғри йўллари билан белгилаб берди. Шундай шароитда драматургик хўжалигимизга чуқур назар ташлаш, унинг 5-6 йиллик тараққиёт йўлини кенг таҳлил қилиш, конфликтсизлик «назарияси» туфайли пайдо бўлган салбий тенденцияларни очиқ ташлаш талаб қилинар эди. Яшин шу вазифани ўз зиммасига олди ва 1952 йилда «Театр» журналинда эълон қилинган «Ўзбек драматургиясининг баъзи камчиликлари» деган мақоласи билан уни бажарди.

Менимча, бу мақола шунчаки 10-15 та драматик асарни таҳлил қилиб берган мақолагина эмас, балки принципиаллиги, чуқурлиги билан, ғоявийлиги ва партиявийлиги билан ўзбек адабиётининг кейинги ривожига амалий таъсир кўрсатган мақола бўлган эди. Кейинчалик Яшиннинг ўзи ҳам шу мақолада олдинга сурилган талабларга қатъий амал қилиб ижод этишга интилади.

Урушдан кейинги йилларда Яшин ижодида янги кўтарилиш юз берди: у кўпгина адабий-танқидий ва публицистик мақолалардан ташқари «Генерал Раҳимов», «Йўлчи юлдуз», «Инқилоб тонги» каби драмаларини, «Равшан ва Зулхумор» музыкали драмасини, «Ҳамза» сценарийини, «Гулсара», «Дилором», «Ҳамза» операларининг либреттосини яратди. Булардан ташқари, «Ҳамза», «Нурхон» драмаларини қайта ишлади.

Яшин урушдан кейинги биринчи драматик асарини биринчи ўзбек генерали Совет Иттифоқи Қаҳрамони Собир Раҳимов образини яратишга бағишлади. «Генерал Раҳимов» драмаси Ўзбекистоннинг 25 йиллик юбилейи кунларида ўзбек театрлари саҳнасида намойиш қилинди ва томошабинлар томонидан илиқ кутиб олинди. Тўғри, кейинроқ Яшиннинг ўзи мақолала-

ридан бирида «Генерал Раҳимов» драмаси ҳақида ғоят талабчанлик ва камтарлик билан жиддий танқидий мулоҳазаларини айтган эди. Яшин ёзади: «Пьесанинг марказий қаҳрамони генерал Раҳимов характери мен тараққиёт жараёнида, курашда, қийинчиликларни енгишда кўрсата олмадим. Ҳолбуки, бу ёрқин характери фақат шу йўл билангина очиш мумкин эди. Пьесада бош конфликт, асосан, саҳнанинг ортида ривожланади, саҳнада эса унинг натижаларигина тасвирланади». Яшин пьеса устидаги ишни давом эттириб, асарни бирмунча мукаммаллаштирди.

«Генерал Раҳимов» драмасининг энг қимматли томонларидан бири шундаки, асарда ўзбек генералининг жанговар фаолияти илк марта бадий рангларда гавдалантириб берилган. Драматург генерал Раҳимовнинг оташин ватанпарварлигини, коммунизмга садоқатини, топқирлигини ва уддабуронлигини таъкидлашга интиланган. Айни чоқда, асарда ғалабамизни таъминлаган қудратли омиллардан бири — совет халқларининг бузилмас дўстлиги экани ҳам очилади, социалистик интернационализм ғоялари тасдиқланади.

1957 йилда совет халқи Улуғ Октябрь социалистик революциясининг қирқ йиллик тўйини кенг нишонлади. Ҳамма совет кишилари каби Яшин ҳам бу тўйни катта тўёна — «Йўлчи юлдуз» драмаси билан кутиб олди. Унда Яшин яна ўз ижодининг бош темаларидан бирига — Ўзбекистонда революция ғалабаси ва граждандлар уруши темасига қайтади. Аммо бу гал бу муҳим тема «Тор-мор» дагига қараганда чуқурроқ ва кенгроқ очилади. «Йўлчи юлдуз» совет тарихий революцион драматургиясидаги энг яхши традицияларни давом эттириб, тасвирланаётган воқеликни кенг кўламда, бақувват эпик планда акс эттиради.

Драмада 1918—19 йилларда Ўзбекистонда Совет ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун кураш жараёни акс эттирилган. Яшин ўша даврдаги ҳамма ижтимоий та-

бақалар вакиллари асарга киритар экан, вазиятнинг ғоят мураккаблигини, лекин шунга қарамай, революцион кучлар ғалабаси муқаррар эканлигини очади. Бу ғоялар асарда Полторацкий, Вотинцев, Темир, Аваз, Жақип, Шожалил, Гуласал каби революцион кучларнинг Маллисон, Тредуэлл, Бейли каби чет эллик авантюристларга, Тўраҳонбой, Назаров, Осипов, Ҳазрат, Саидий, Эшмат каби ички контрреволюционерларга қарши курашида бадий ифодасини топган. Драманинг энг муҳим томонларидан бири шундаки, унда ўзбек драматургиясида биринчи марта ўлароқ Владимир Ильич Лениннинг жонли образи яратилган. Драмада Ленин фақат бир эпизодда — Туркистоннинг революцион вакиллари билан қилган суҳбатида кўрсатилган. Бироқ биз драманинг бошидан-оёқ — ҳамма пардаларида, ҳамма кўринишларида Ленин ғояларининг ҳаётбахш кучини, енгилмас қудратини ҳис қилиб турамыз. Бу эса драматургнинг катта ютуғи эди. Шунинг учун ҳам «Йўлчи юлдуз» томошабинлар томонидан илиқ кутиб олинди ва ҳозирга қадар республика театрлари саҳналарида яшаб келмоқда.

«Йўлчи юлдуз» саҳнага чиққандан сўнг орадан 15 йил ўтгач, Яшин тарихий революцион темада яна бир янги асар яратди. Бу — «Инқилоб тонги» драмаси бўлиб, унда Вухородаги революцион воқеалар, амирликнинг емирилиши, унинг ўрнига революцион халқ ҳокимиятининг ўрнатилиши тасвирланган. Бу асарда ҳам Яшин воқеликка изчил марксистик позициядан, изчил синфий нуқтаи назардан ёндашиб, тарихий кучлар нисбатини тўғри кўрсатади, даврнинг бош конфликтини ишонarli ва жонли тарзда очади. Драманинг бош қаҳрамони оташин революционер Фозил Хўжаевдир. Автор драмада бадавлат оиладан чиққан Фозилнинг революция сари босиб ўтган йўлининг барча мураккаблигини, машаққатларини, ғоявий ивланишларини, адашишларини бўймай, ошкора тасвирлайди. Натижада

Фозил Хўжаев образи жонли тус касб этади, томошабинни ишонтиради.

Кўрамизки, Комил Яшиннинг «Тор-мор», «Йўлчи юлдуз», «Инқилоб тонги» драмалари ғоявий-бадий хусусиятлари жиҳатидан муайян ички яхлитликка эга. Шунинг учун уларни Ўзбекистонда социалистик революция галабасини мадҳ этган, совет ҳокимиятини барпо этиш ва мустақкамлаш учун жон фидо қилган халқ қаҳрамонларининг образларини яратган ўзига хос трилогия деб аташ мумкин. Бу трилогия ўзбек совет драматургияси тарихининг ёрқин саҳифаларидан бирини ташкил қилади.

Сўнгги 20 йил ичида Комил Яшин бадий ижод билан бирга йирик жамоат арбоби сифатида ҳам катта жонбозлик кўрсатди. 1954 йилда Яшин СССР Ёзувчилар Союзининг правление аъзоси қилиб сайланди. 1959 йилдан бери эса у СССР Ёзувчилар Союзининг секретарларидан бири. 1958 йилда ўзбек ёзувчилари Яшинни Ўзбекистон Ёзувчилар Союзининг раҳбари қилиб сайлашди. Шундан бери Яшин Ёзувчилар Союзи Президиумининг раиси лавозимида ишлаб келмоқда. Яшин Ленин мукофоти ва СССР Давлат мукофоти комитетининг аъзоси, Ўзбекистон ССР Ҳамза номидаги Давлат мукофоти комитетининг раиси. У бир неча марта Ўзбекистон ССР Олий советининг депутати бўлган. Сўнгги йилларда эса икки марта СССР Олий Советига депутат қилиб сайланди. Комил Яшин Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитетининг аъзоси. У бир неча йилдан бери Осиё ва Африка ёзувчиларининг бирдамлик ҳаракатида актив иш олиб бормоқда. У бу ҳаракатнинг ташкилотчилари ва раҳбарларидан бири.

1960 йилда Комил Яшин Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси қилиб сайланди, ҳозир эса у академиянинг ҳақиқий аъзоси. Совет адабиётини ривожлантиришдаги катта хизматлари учун Яшинга «Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси» деган фахрий унвон

берилди. У Ҳамза номлидаги Ўзбекистон ССР Давлат мукофотининг лауреати. Комил Яшин бир неча марта Ленин ордени, Меҳнат Қизил Байроқ ордени, Ҳурмат белгиси ордени ва медаллар билан мукофотланган.

Комил Яшиннинг ҳаёти ва ижод йўли ана шундай мазмундор ва серқирра. Бу йўл — бутун истисноддори, қалбининг бутун ҳароратини жонажон халқига, коммунизмнинг ҳаётбахш ғояларини тараннум этишга бағишлаган оташин ватанпарвар коммунист ёзувчининг йўлидир. Бу йўл Комил Яшиннинг улуғ ва олижаноб ният йўлида ҳақиқатан ҳам қаҳрамонлик билан меҳнат қилганидан далолат бериб турипти.

1974

СУЗ САНЪАТИГА ФИДОЙИ САДОҚАТ

Ҳа, забардаст шоир, атоқли адиб, моҳир таржимон, истеъдодли адабиётшунос Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек ўзбек халқининг социалистик маданияти тарихида жуда катта ўрин тутувчи фозил алломadır. У адабиёт майдонига йигирманчи йилларда Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Комил Яшин, Ҳамид Олимжон, Ғайратий, Уйғун каби тенгқур дўстлари билан бирга кириб келди. Ойбекнинг ўзи мақолаларидан бирида ўша даврдаги муҳитни шундай таърифлайди: «Менинг авлодим онгли ҳаётга революция билан бирга қадам қўйди, ҳаётдаги биздан катта кишиларга ғалати туюлган тараққиёт ва ўзгаришлар биз учун нормал ҳодиса эди. Ривожланиш тез суръатлар билан борар, ҳар куни қандайдир бирор янгилик бахш этар, газеталар ва митинглар ҳаётни шиорлар тилига таржима этарди».

Буюк революциянинг қудратли садолари остида асрий уйқудан уйғонган халқ кескин синфий курашлар жараёнида янги ҳаёт қуришга отланган эди. Бутун мамлакат бўйлаб маънавий қайта туғилиш жараёни бошланган эди. Бундай шароитда халқ ўз қалбининг моҳир таржимонларига, курашда кучга куч қўшишга қодир бўлган оташзабон жарчиларга муҳтож эди. Бу тарихий миссияни бажариш ойбеклар авлодининг зиммасига тушди. Ойбек адабиётдаги биринчи қадамлариданоқ, ҳаётдаги икки тўлқиннинг ҳаёт-мамот курашига дуч келди. Бу курашни четдан туриб томоша қилиш

мумкин эмас эди. Ҳаёт унинг актив иштирокчиси бўлишни тақозо қилар эди. Ойбек бунини яхши тушунади ва илк қадамлариданоқ «ёш тарихнинг темир қўлини кетга бурмасликка» оғти ичади. Кейин эса бутун умрини давомида шу оғтига содиқ қолади. Санъаткор ўз халқига истеъдоди, қалами, оташин овози билан хизмат қиладди. Ойбек ҳам бутун ҳаёти давомида истеъдоди, қалами, сўзи билан элу юрт хизматида бўлди. Бироқ ойбеклар авлодининг яна бир улуғ хизмати борки, уни ҳар қанча фахр ва ҳавас билан таъкидласа арзийди. Бу авлод бугунги яшнаган социалистик маданиятимиз туғилганида уни йўргаклаб олган, бешигини тебратган, ўз қўли билан унинг пойдеворига ғишт қўйган авлод. Бу йўлда ойбеклар авлоди биринчи кашфиётчилардан бўлган, ҳали ҳеч ким юриб кўрмаган жойлардан йўл очиб, биринчи бўлиб юрган эди. Биринчи кашфиётчи бўлиш эса ҳамиша ғоят мушкул иш, жуда катта шижоат ва жасурликни, ғайрат ва матонатни талаб қиладиган иш.

Ойбек ҳам ўзининг тенгқур қаламкаш дўстлари каби кўп қиррали истеъдод соҳиби эди. У поэзияда ҳам, насрда ҳам, таржимада ҳам, адабий танқид соҳасида ҳам шу қадар баракали ва самарали ижод қилдики, бошқа ҳар қандай одам учун бу ижоднинг бир улушигина маданият тарихида ўчмас из қолдиришга кифоя қиларди.

Ойбек шеърининг олайлиги. У биринчи қадамлариданоқ «шеърининг мавзулар ва ритмлар секин оқадиган ва образлар системаси жиҳатидан мураккаб бўлган традицион шакллардан эмас, ҳаётдан ўрганиш лозимлигини» яхши тушунади ва янги типдаги поэзия яратишга киришади. Бу поэзия ғоят ҳаётнинг эди. Унинг қаҳрамони кундалик ҳаётда жонбозлик қиладиган, қураётган, курашаётган реал инсон эди. Шу инсоннинг маънавий дунёси, туйғу ва ҳислари, ўй ва фикрлари Ойбек поэзиясининг мундарижасини ташкил қиладди.

Шоир замон ҳақида, Ватан ҳақида, унинг кун сайин очилиб гўзаллашиб бораётган янги қиёфаси ҳақида шу қадар тўлқинланиб, ҳаяжонланиб куйлайдики, ҳатто орадан қирқ йил ўтганидан кейин ҳам биз унга эргашиб ҳаяжонланамиз. Қўйидаги мисраларни ўқинг. Улар худди бугун ёзилгандай оҳори тўкилмаган мисралар. Уларда ўлкамизга тубсиз бир муҳаббат билан ёнаётган юракнинг ҳарорати бор:

Бир ўлкаки, тупроғида олтин гуллайди,
Бир ўлкаки, қишларида шивирлар баҳор,
Бир ўлкаки, сал кўрмаса қуёш соғинар...
Бир ўлкаки, ғайратидан асаби чақнар,
Бахт тошини чақиб бунда куч гувиллайди.

Ойбек лирикаси ҳақида ўйлаганимда, унинг инсон руҳининг энг чуқур қатламларигача кириб борганини, инсон қалбининг энг нозик тебранишларигача пайқай олганини ҳаёлимга келтираман. Айни чоқда, Ойбек социалистик замоннинг шоири, янги ҳаётнинг куйчиси эди. Бу эса унинг лирикасига алоҳида бир кўлам, алоҳида бир руҳ бағишлайди. Унинг шеърларида ҳаётга нисбатан чуқур оптимистик руҳ, теран бир ғоявийлик ҳоқим эди. Ойбек энг яхши шеърларида фикр билан ҳиснинг синтезига эришган, фалсафий лириканинг сўнмас намуналарини яратган эди. Ойбек лирикада ҳаммаша юксак ғоявийликка, чинакам ҳаётийликка интилди, лекин ҳеч қачон ғоявийликни юзаки талқин қилмади, яланғоч ифодаламади. Фақат ҳақиқий поэтик образ орқали такрорланмас бадиий формада ифодаланган ғояларгина яшовчан ва таъсирчан бўлишини, ўқувчи қалбига ҳаяжон солиши мумкинлигини Ойбек яхши биларди. Ойбек шеърларидаги ва айниқса, фалсафий лирикасидаги ғоявийлик ва ҳаётийлик доимо пухта поэтик образ замирига сингиб кетган бўлади. Шоир бирон ҳаётий воқеани, бирон оддий детални олиб тасвирлайди. Бир қарашда бу воқеа ёки деталда

бирон-бир диққатга сазовор нарса йўқдай туюлади. Лекин шоирнинг шоирлиги, поэзиянинг сеҳри шундаки, шеър давомида шу оддийлик бирдан чуқур маъно касб эта бошлайди, турли ранглар билан товланиб, инсон маънавиятининг қирраларидан бири инкишоф бўлади. Бунинг жонли мисоли сифатида Ойбекнинг машҳур «Наъматак» шеърини келтириш мумкин.

Баланд тоғда ўсган бир туп наъматак шоирнинг эътиборини жалб қилипти, унга илҳом берипти. Бу ҳаётий фактда — оддий кўз билан қаралса — кишини ажаблантирадиган, ларзага соладиган бирон-бир фавқулоддалик йўқ. Бироқ бундай хулоса чиқаришга ошиқманг — шеърни ўқиб чиқинг. Шеърнинг сеҳру жодуси шундаки, «виқор-ла ўшшайган қоя лабида» қуёшга бир сават оқ гул, гул бўлганда ҳам оқ юлдуз-чечак кўтариб, шамол беланчагида нафис чайқалаётган бир туп наъматак чуқур рамзий маъно касб этади. Баҳший тошлар бағрини ёриб чиққан, қуюнлар ва бўғонларни писанд қилмаган, ҳаминша юзида ёрқин табассум билан яноқларини олтин бўсага тутиб қуёшга интилувчи, ваҳший тошларга фусун бахш этиб, тева-рак-атрофга гуллардан инжулар сепувчи наъматак ҳаётнинг мангу навқиронлигини, қудратини улуғлайди. Бу шеърни ўқиганда, бенхтнёр қалбинг ёришиб, руҳинг енгил тортади, яшашнинг нақадар гўзаллигини қайта ҳис қила башлайсан, нурга, қуёшга интилишга эҳтиёж сеза бошлайсан. Шоир риторика ва шиорлар билан яланғоч тарзда эмас, образли тарзда, чуқур инсоний туйғу шаклида қалбида жўш урган ҳаёт ишқини китобхоннинг ҳам қалбига кўчиради:

Нафис чайқалади бир туп наъматак,
Юксакда, шамолнинг беланчагида,
Қуёшга кўтариб бир сават оқ гул!
Виқор-ла ўшшайган қоя лабида
Нафис чайқалади бир туп наъматак.

Ойбек лирикасининг муҳим фазилатларидан яна бири шундаки, унда инсон образи — замондошимиз характери фақат психологик пландагина эмас, эпик планда ҳам очилади. Шоир ички дунёнинг, маънавият оламининг ҳамма қирраларини тасвирлаш билан бирга, баъзан шундай лирик портретлар чизадикки, унда қаҳрамоннинг фаолияти ҳам мукамал ифодаланади. Ана шундай шеърлардан бири «Раиса» дир. Шоир унда ҳарб йилларининг ҳамма даҳшатини зиммасида кўтарган, айрилиқ ва ҳижронга бўй бермаган, кичикларга катта, катталарга фарзанд бўлиб, колхозга раҳбарлик қилган ўзбек аёлининг жонли портретини чизган. Ойбекнинг бундай шеърлари ўзбек лирикасида ҳаётийлик принципини барқарор қилишда, реализмнинг тантанасида катта роль ўйнади.

Ойбек дostonлари-чи? Уларнинг ҳар бири адабий ҳаётимизда катта ҳодиса бўлган эди. «Дилбар-давр қизи» чиққандан кейин қанча-қанча ўзбек oilаларида қизларга Дилбар деб исм қўйилди. «Уч», «Бахтигул ва Соғиндиқ», «Темирчи Жўра» каби дostonларда ўтмишдаги курашчан одамларнинг ўтли характери яратилди. «Қизлар» эса Улуғ Ватан уруши йилларида даврнинг жуда оғир юкига заиф елкаларини тутган ўзбек қизларининг қаҳрамонлигига муносиб ҳайкал бўлди. Ниҳоят, «Даврим жароҳати» дostonида биз урушнинг даҳшатини яхши билган, шунинг учун янги уруш оловини ёқишга чоғланган ҳар қандай қора кучлардан нафратланувчи, қалбининг бутун эҳтироси билан тинчликни мадҳ этувчи оташин гуманистнинг оддий инсонга муҳаббат билан суғорилган қудратли наърасини туямиз. Ҳа, Ойбек ўзбек шеърлятида ўзига хос салобатли саҳифа очган, унинг тарихида янги бир мазмундор боб яратган ва шу билан бизнинг маънавий юксалишимизга катта ҳисса қўшган зукко шоир дир.

Ойбекнинг ўзбек прозасини ривожлантиришдаги

хизматлари янада улуғворроқ. Унинг биринчи романи «Қутлуғ қон» босмадан чиққанда, мавжуд ўзбек романларини санайман десак, бир қўлнинг бармоқлари ортиб қоларди. Бироқ бу масаланинг энг муҳим томони эмас. «Қутлуғ қон» адабиётимизда социал-психологик роман жанрини юқори босқичга кўтарди, революция арафасидаги ўзбек воқелигининг тўлақонли, бениҳоя ҳаётий, миллий колорити бой, рангларга, жилоларга тўла манзарасини чизиб, социалистик реализмнинг бойишига катта ҳисса қўшди. Романда Йўлчи, Ермат, Шоқосим, Қоратой, Шокир ота каби меҳнаткашлар тақдири орқали, уларнинг зулм ва ҳақсизликка қарши, адолат ва инсоний ҳуқуқлар учун курашини кўрсатиш билан ёзувчи ўзбек халқининг революцион кураш йўлига келиши қонуний эканини бадиий ифодалади. Бу роман яна бир карра Ойбекнинг халқ ҳаётини нечоғли чуқур билишини, одамлар характери ва психологиясини мукаммал таҳлил қила оладиган санъаткор эканини намоиш қилди.

Йўлчи ва Гулнорнинг муҳаббати, Мирзакаримбой уйидаги тўй, ресторандаги зиёфат, Гулнорнинг Қора Аҳмад қўлидан қутқарилиши, Тантибойваччанинг уйланиш тарихи ва яна кўпгина саҳналар китобхон хотирасида бир умр ўрнашиб қолади. Ҳақ ва адолат йўлида жонини фидо қилган Йўлчи эса адабиётимиздаги энг ёрқин қаҳрамонлардан бири бўлиб қолди. Баъзи асарлар ўзининг теранлиги билан адабиётни бир поғона юқорига кўтаради. «Қутлуғ қон» шундай асар бўлган эди.

«Қутлуғ қон»дан кейин яратилган «Навий» романи ҳақиқатан ҳам адабиётимизнинг шоҳ асарларидан бири бўлиб қолди. Бундай асарни том маънода юксак тоғ чўққиларига қиёс қилиш мумкин. Олис чўққилар виқори ва улуғворлиги билан ҳаммиша кишини ўзига чорлагани сингари, бундай асарлар ҳам замон ўтгани сари китобхон қалбини ром қилишда давом этади,

чунки уларда санъатнинг буюк сеҳргарлик кучи му-
жассам. Бу куч асарга мангу навқиронлик бағиш-
лайди.

Ойбек «Навой» романида зўр эҳтиросли санъат-
коргина эмас, ўткир нигоҳи билан тарихнинг энг чи-
гал, мураккаб сирларини ўқий оладиган юксак иқти-
дорли олим сифатида ҳам кўринади. Бу — табиий,
чунки тарихий роман фақат бадий асар эмас, айна
чоқда, тадқиқот ҳамдир. Санъаткор ўзи тасвирлаётган
даврнинг моҳияти ҳақида муайян концепцияга эга
бўлиши ва бу концепцияни конкерт шахслар тақдири-
га сингдириб юбориши лозим. Бошқача айтганда, тари-
хий романда бадий ҳақиқат тарихий ҳақиқат билан
мос келиши, ҳатто таркибий тарзда бирлашиб кетиши
керак. Афсуски, ёзувчи ҳамма вақт ҳам бунга муваф-
фақ бўлавермайди. Ойбек «Навой»да олимнинг тад-
қиқоти билан санъаткорнинг маҳоратини синтез қила
олган, бунинг оқибатида бундан беш юз йил муқаддам
яшаб ўтган одамларнинг унутилмас характерларини
яратдигина эмас, XV аср Моварауннаҳр тарихининг
моҳиятини ҳам очиб берди, тарихнинг бугунги кун
учун муҳим бўлган сабоғини ифодалади. Шунинг учун
ҳам бу роман ўз вақтида биринчи даражали СССР
Давлат мукофотига сазовор бўлди. Шунинг учун ҳам
«Навой» юз минглаб китобхоннинг сеvimли асарлари-
дан бири бўлиб келмоқда ва шундай бўлиб қолади.

Ойбек ўз ижодида ҳамиша халқимизнинг жўшқин
ва мазмундор ҳаётидан илҳомланди, унинг ҳарбий фи-
докорлигидан, меҳнат қаҳрамонликларидан куч олди.
Халқига, Ватанига хизмат қилишни ижоднинг энг асо-
сий шарти деб билган ёзувчи ҳамиша ҳаёт талабларига
жавоб беришга, ўз асари билан «яратиш даври қаҳра-
монлари»нинг ишига кўмаклашишга интилди. Шу са-
бадан Ватанимиз бошига оғир кунлар тушган дамлар-
да — бутун халқ фашист босқинчиларига қарши
жон-жаҳди билан кураш олиб бораётган кезларда Ой-

бек ҳам шу курашнинг олдинги сафларида бўлди. У оташин шеърлари ва ўткир мақолалари билан ўзбек жангчиларига, фронт орқасидаги меҳнаткашларга мадакор бўлди, уларни курашга илҳомлантирди. У ҳарбий воқеликни чуқурроқ ўрганиш, совет кишисининг жангдаги фаолиятини ўз кўзи билан кўриш учун фронтга боради. Адибнинг фронтда ўтказган кунлари унинг учун қанчалик муҳим бўлганини, унга нақадар бой ҳаётий материал берганини билишни истасангиз, ёзувчининг ҳарбий кундалигини варақлаб кўринг. Ойбек ана шу таассуротлари остида «Қуёш қораймас» романини ёзишга киришди. Бу романнинг айрим боблари уруш тугамасданоқ вақтли матбуотда, ўша йилларда чиққан альманахларда эълон қилинди. Дастлаб уруш даҳшатларидан бир оз саросимага тушиб қолган, шароитга кўникиб кетгач эса, мард ўзбек йигитларига хос шиддат билан душманни қийратган Бектемир ўша йиллардан бери ўзбек китобхонининг севимли қаҳрамонларидан бири бўлиб қолди.

Ёки Уктамни олайлик. Фронтда тўрт йил жанг қилиб, ўз она юртига ғалаба билан қайтган, эндиликда меҳнат frontiда жонбозлик қилаётган бу йигитнинг жозибаси шу қадар ўткир эдики, китобхонлар унинг номига мактублар йўллаб, шаънига таҳсинлар ўқишди. «Олтин водийдан шабадалар» романи урушдан кейинги ўзбек қишлоғи ҳаётини анча кенг кўламда тасвирлаган, меҳнат кишиларининг фидокорлигини мадҳ этувчи асар бўлди.

Ойбек «Улуғ йўл» романида Йўлчиларнинг издошлари ҳақида ҳикоя қилади. Бу роман ўзбек зиёлиларининг инқилоб сари машаққатли йўлини, изланишларини, ҳақиқат қидиришларини бадиий гавдалантиради.

Ойбекнинг романларигина эмас, қиссалари ҳам адабиётимизга салмоқли ҳисса бўлиб қўшилди. Масалан, у «Нур қидириб» қиссасида қўшни Покистон халқининг инглиз мустамлакачиларига қарши кура-

шини тасвирлар экан, ўз халқининг озодлиги, ёрқин келажаги учун жон фидо қилишга тайёр турган зиёлиларнинг характерини алоҳида муҳаббат билан чизади. Ёҳуд «Болалик» қиссасида ўзбек халқининг революция арафасидаги оғир ҳаётдан олинган жонли манзараларни беради. Унда ҳам Ойбек кўз ўнгимизда халқлар дўстлиги гоёларини тарғиб қилувчи интернационалист сифатида, меҳнаткаш халқ манфаатларини ўйловчи гуманист сифатида гавдаланади. Шунинг учун ҳам бу қисса Ҳамза номидаги республика Давлат мукофотини олишга сазовор бўлди. Ойбекнинг бу асарлари ҳақида, уларнинг гоёвий-бадий фазилатлари, адибнинг санъаткорлик хислатлари ҳақида жуда кўп гапиринш мумкин. Бироқ мен улар ҳақида, асосан, бир гап билан чекланмоқчиман: бу асарларнинг ҳар бири тенгсиз ижодий жасорат намунасидир. Биз фидойи ижодкорлар ҳақида, уларнинг адабиётдаги тенгсиз жасорати, мардлиги тўғрисида гапирганда, биринчи навбатда, қонуний ифтихор туйғуси билан Николай Островскийнинг номини тилга оламиз. Менимча, Ойбекнинг фидойилиги ҳам Островскийникидан қолишмайди. Ойбек 50-йиларнинг бошида оғир хасталикка учраган эди. Бу хасталик уни умрининг охиригача жисмонан ногирон қилиб қўйди. Лекин у буюк руҳ эгаси эди. Хасталик, эҳтимол, Ойбек қаламининг илгаригидек силлиқ ва шахдам юришига халал бергандир, эҳтимол, унинг бўёқдорлигига, жилоларига, рангларига бир оз путур етказгандир. Бироқ руҳан у хасталик устидан ғолиб келган эди. Хасталик ҳар қанча ҳуруж қилмасин, Ойбек бир лаҳза ҳам ижоддан тўхтагани йўқ. Шу фидойилик туфайли адабиётимиз «Қуёш қораймас», «Олтин водийдан шабадалар», «Улуғ йўл», «Нур қидириб», «Болалик» билан бойиди. Бу асарларни ўқиб, улардан теран эстетик завқ олар эканмиз, Ойбек продасининг кучига, руҳининг қудратига яна бир бор тан бермай, таҳсин айтмай илож йўқ.

Ойбек истеъдодининг олмос қирраларидан яна бири — унинг адабиётшунослик ва танқидчилик соҳасидаги фаолиятида ярқираб кўринади. Афсуски, кенг китобхонлар оммаси Ойбек фаолиятининг бу қирраси билан мукамал таниш эмас, чунки адибнинг илмий ва адабий-танқидий асарлари сўнгги вақтга қадар бир китобга тўпланиб нашр қилингани йўқ эди. Унинг илмий-танқидий меросидан бир улушини 1974 йилда Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти китоб ҳолида чоп этди. Шунинг учун ҳам Ойбекнинг илмий, адабий-танқидий фаолиятини мазкур мақолада бир даража кенгроқ ёритишни жоиз деб билдик.

Ойбекнинг илмий-танқидий асарлари, романлари ва қиссалари, дostonлари ва шеърлари каби кўп эмас. Бироқ ижодда масаланинг моҳиятини сифат белгилайди. Ойбекнинг илмий асарларига шу жиҳатдан ёндошсак, улар Ўзбекистонда адабиётшунослик илмининг ривожидида принципиал аҳамиятга эга бўлганини, севимли ёзувчимизга академиклик унвонининг берилиши бежиз бўлмаганини кўрамиз. Адибнинг илмий-танқидий асарлари шундай фазилатларга эгаки, улар туфайли бу мақолалар бугун ҳам адабий жараённинг жонли иштирокчиси сифатида яшамоқдалар ва ёшлар учун адабиётга садоқатнинг ажиб намунаси бўлмоқдалар.

Ойбекнинг илмий-танқидий мероси билан танишар эканмиз, кишини биринчи навбатда, лол қолдирадиган нарса шундаки, олимнинг қизиқиш доираси бениҳоя кенг. У фақат ўзбек адабиёти ҳақида эмас, қардош халқлар адабиёти ҳақида ҳам, рус ва жаҳон адабиёти ҳақида ҳам ёзади. Ёзганда ҳам жуда чуқур билим билан қаламга олган масаласининг туб моҳиятини атрофлича очиб берадиган тарзда ёзади. Унинг мақолалари ичида биз Пушкин ва Шевченкога, Муқимий ва Чеховга, антик дунё адабиётига ва ўзбек классик адабиётига бағишланганларини учратамиз. Гўё кўп асрли мураккаб ва чигал тарихга эга бўлган жаҳон адабиёти

Ойбекнинг ўз боғи-ю, бу боғдаги ҳар бир дарахт, ҳар бир туп кўчат унга беш қўлдай таниш. Бу мақолаларда, тадқиқотларда, илмий ишларда Ойбекнинг қомусчи олимлиги, чинакамига билимдон донишманд одам бўлгани яққол сезилиб туради. Шуниси эътиборга лойиқки, Ойбек фақат адабиёт соҳасида эмас, ижтимоиёт, тарих, фалсафа, иқтисод, дин тарихи каби соҳаларда ҳам жуда чуқур билим эгаси. У адабиёт соҳасидаги муҳим муаммолар тўғрисида мулоҳаза юритар экан, бу билимдан жуда ўринли фойдаланади. Ўз навбатида унинг билимдонлиги энг чигал, энг мураккаб масалаларни ҳам дадиллик билан ўртага ташлаш ва ҳал қилишга имкон беради. Фикримиз қуруқ бўлмаслиги учун баъзи мисолларга мурожаат қилайлик.

Маълумки, Шарқ адабиёти тарихи билан шуғулланадиган ҳар бир одам муқаррар тарзда тасаввуф проблемасига дуч келади. Тасаввуф Шарқда ўрта асрлар бошида пайдо бўлган зиддиятли диний-фалсафий системадир. У кўп асрлар давомида форс-эрон, озарбайжон, ўзбек адабиётларига ҳар хил шаклда ва ҳар хил даражада таъсир кўрсатиб келди. Албатта, ўзбек классик адабиёти ҳақида фикр юритганда Ойбек бу проблемани четлаб ўтолмас эди. У Алишер Навоий лирикасига бағишланган мақоласида Шарқ поэзиясидаги образлар системасининг айрим хусусиятларини тасаввуф таъсири билан изоҳлайди. Бу ўриндаги энг муҳим нарса шундаки, Ойбек тасаввуф таъсирини қайд қилиш билан чекланмайди, балки бу ҳодисанинг моҳиятини очишга, тасаввуф билан адабиёт ўртасидаги алоқанинг ички муруватларини тушунишга интилади. Бу эса уни тасаввуфнинг гносеологик илдизларини тадқиқ қилишга ундайди. Ойбек бу масалани текширар экан, тасаввуфнинг чиқиб келишини Плотин, Евлих, Прокл каби антик дунё философларининг неоплатонизм таълимоти билан боғлайди. Шуниси ажойибки, Ойбек неоплатонистлар фалсафасининг асосий нуқталарини ҳам

таҳлил қилади ва ёзади: «Неоплатонизм эманацияни — тубан формалар олий формалардан вужудга келиши фикрини олға сурди. Шундай қилиб, олам яратилиши —олло идеясининг эманацияси деган тасаввур ўртага чиқди. Неоплатончиларга кўра, энг олий муассис оллодир, ундан эманация натижасида логос — идеялар таъшувчи ва уларнинг макони пайдо бўлган. Бундан эса жаҳоннинг руҳи-жони, бунинг фаолияти натижасида, идеяларда бўлган намуналар шаклида нарсалар пайдо бўлган. Инсон руҳи ҳам илоҳий логосдан туғилиб, узвий, юксак ҳаётдан оддий ва муваққат яшаш даражасига тушгандир. У янги руҳлар, идеялар оламига мансуб эмас. Лекин шу ерда турган замонда ҳам оллогга яқинлашув мумкин. Ақл билан эмас, балки, бутун ҳиссий дунёдан алоқани узиб, руҳий муқораба, айрим руҳий ҳолат билан бўлиши мумкин».

Ойбек неоплатонизм фалсафасининг моҳиятини шу қадар кенг таҳлил қилар экан, худди шу нуқтада унинг ислом тасаввуфига таъсирини кўради.

Ойбекнинг илмий меросида ана шундай қомусий билимдонлик туфайли муаммоларни ич-ичидан ёритган ва қимматли мулоҳазалар баён қилинган ўринларни кўплаб учратиш мумкин.

Санъаткор ёзувчи ҳаётга чуқур кира олиши учун ижодий дадил бўлиши керак. Бироқ дадиллик ёзувчи учунгина эмас, танқидчи-адабиётшунос учун ҳам гоят зарур сифат. Дадиллик — танқиднинг қаноти. Ойбек илмий меросининг бугун ҳаммамиз учун ўрнатилган фазилатларидан яна бири улардаги ижодий дадилликдир. У ҳамиша давр тақозо қилган энг муҳим, энг актуал масалаларга қўл урган ва илмий асарларининг бирон саҳифасида мураккаб, ўткир, мунозарали муаммоларни четлаб ўтган эмас. Олимнинг ижодий дадиллиги ҳар хил шаклларда намоён бўлган.

Масалан, Ойбекнинг «Алишер Навоий» тадқиқоти ни олайлик. Бу илмий асар 1936 йилда ёзилган. Шу

фактнинг ўзиёқ эътиборга сазовор. 30-йилларнинг биринчи ярмида олимларимиз революциядан аввалги адабиёт масалаларини марксча-ленинча методология асосида эндигина ўрганишга киришаётган эдилар. 1926 йилда академик Бартольд мақолаларидан бирида Ўрта Осиё халқлари тарихининг энг муҳим даврлари ҳали ўрганилмаганини, маданий ва ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги кўпгина йирик воқеалар ёритилмаганини, айрим шахсларнинг тарихдаги роли очиб берилмаганини афсус билан таъкидлаган эди. Академик Бартольд бу соҳада биронта ҳам йирик монография ёки жиддий тадқиқот йўқлигини қайд қилганди. Машҳур олимнинг бу фикри 1936 йилда ҳам ҳали кучини йўқотгани йўқ эди. Адабиёт тарихи соҳасидаги аҳвол ҳам бундан дуруст эмас эди. 30-йилларнинг ўртасида адабиёт тарихини изчиллик билан ёритган, ўтмишдаги йирик шоирларнинг фаолиятини илмий асосда мукаммал очиб берган биронта ҳам тадқиқот йўқ эди. Алишер Навоийнинг ижодий мероси ҳақида эса ҳамон қизгин мунозаралар давом этарди. Унинг ҳақидаги мақолаларнинг баъзиларида шоир шахси идеаллаштирилса, баъзиларида форс адабиётига тақлиддан нарига ўтмаган назираси даражасига тушириб қўйиларди. Ҳатто 30-йилларнинг бошида шундай рисолалар ҳам пайдо бўлдики, уларда Алишер Навоий Шарқ мистикасининг отаси деб эълон қилинди, асарлари бошдан-оёқ тасаввуф руҳи билан суғорилган деб, унинг ижодий мероси инкор қилинди (Бойбўлатовнинг «Чигатоизмми ёки пантуркизм?» деган рисоласига қаранг). Хуллас, 30-йилларнинг ўртасига келганда ҳаётнинг ўзи ўзбек адабиёти тарихини ва биринчи навбатда, Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодини марксизм-ленинизм таълимоти асосида чуқур ўрганиш заруриятини олдинга сурган эди. Бу улкан вазифага қўл уриш учун эса билимнинг ўзи кифоя қилмас, жуда катта шижоат ва ижодий дадиллик ҳам зарур эди. Ойбек бу вазифани

зиммасига олиб, Алишер Навоий ҳақида катта тадқиқот яратади. Ушандан бери қирқ йил ўтди. Бу давр ичида Алишер Навоийнинг ижоди ҳар томонлама мукамал ўрганилди, ўнлаб монографиялар, юзлаб мақолалар пайдо бўлди. Бироқ Ойбекнинг тадқиқоти бу ишлар орасида кўмилиб, йўқолиб кетгани йўқ. Аксинча, менинг назаримда, у ҳамон Навоий ҳақидаги энг яхши, энг мукамал ишлар қаторида туради, уни адабиётшунослигимизнинг энг яхши муваффақиятлари қаторига қўйса бўлади. Ойбек «Бобирнома», «Равзатус сафо», «Бадоеул вақое» каби қўлёзма манбаларни, Бартольд, Самойлович, Бертельс каби олимларнинг асарларини, Алишер Навоийнинг ўзи ва замондошларининг бадиий ва илмий асарларини чуқур ўрганиб чиқди. Ойбек уларга таяниб, XV асрнинг иккинчи ярмидаги Мовароуннаҳрнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётини аниқ кўрсатди ва Алишер Навоий шахсияти ва ижодини бутун улугворлиги билан биринчи марта очиб берди. Унинг тадқиқотида Навоийнинг ҳаёти, лирикаси, дostonлари ва ниҳоят, дунёқараши ёритилган.

Ойбекнинг ижодий дадиллигини кўрсатувчи ёрқин мисоллардан яна бири унинг «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» деган рисоласидир. Бу рисола ҳам 1936 йилда босилган бўлиб, ўзбек адабиётининг ривожига катта роль ўйнади. Рисола давр тақозоси билан ёзилган ва ўша кунларнинг энг долзарб масалаларига бағишланган эди. Маълумки, Абдулла Қодирийнинг ижодий тақдири ҳамма вақт ҳам силлиқ ва равон бўлган эмас. Унинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» каби романлари китобхонлар ўртасида зўр муваффақият қозонган бўлса-да, танқидчилар томонидан аллақандай ҳадик билан совуқ ва нохуш кутиб олинди. 20-йилларнинг охирида бир танқидчи «Ўтган кунлар» ҳақида узундан-узоқ мақола эълон қилди. Унда романи вульгар социологизм позициясидан туриб кескин

танқид қилган, Абдулла Қодирийнинг ўзини эса синфий жиҳатдан ишончсиз ёт унсур, деб эълон қилиш даражасига етган эди. У йилларда бундай айбномалар ёмон оқибатларга олиб бориши мумкин эди. Бунинг устига, адабиётга бундай бир томонлама муносабат, ундан қуруқ социологияни талаб қилиш, бадийликни инкор этиш, умуман, адабиётнинг ўзини санъат сифатида маҳв этишга сабаб бўлиши мумкин эди. Мана шундай мураккаб вазиятда Ойбек дадиллик билан ҳақиқатни тиклашга киришади. Ҳақиқий истеъдод эгаси мақтовга эмас, адолатли муносабатга муҳтож эканини яхши тушунган Ойбек ҳаққоний ва объектив таҳлил ёрдамида бу ёзувчининг барча кучли ва заиф томонларини очиб берган. Рисоланинг қиммати фақат шу билан белгиланмайди. Унинг ҳар саҳифасида Ойбек санъаткорга ғамхўрлик билан дўстона муносабатда бўлишга ундайди, ижодий ишнинг ғоят мураккаблигини тушунишга ўргатади, танқиддаги юзакичилик ва масъулиятсизликка қарши курашади. Улкан парвозлар учун қанот ёзиб келаётган ёш ўзбек танқидчилигининг улғайишида айна шундай рисоалар катта аҳамиятга эга бўлди.

Ойбекнинг кўпчилик мақолалари 30-йилларда ёзилган. Бироқ уларни ўқисангиз, ҳаммаси ҳам худди куни кеча ёки бугун ёзилгандек таассурот қолдиради. Улар кучли замонавий руҳ билан суғорилган. Ойбек мақолаларига хос бу умрбоқийликнинг сири нимада? Қандай омиллар уларни вақт таъсиридан омон сақлаб қолди? Менимча, бундай омиллар иккита: биринчидан, Ойбек ҳеч қайси мақоласида осон йўлни танламади, қуруқ тавсифийлик ёки баёнчилик методига амал қилмади. Унинг ҳар бир мақоласи тинимсиз изланувчи фикр асосига ҳурилган. Унинг илмий асарлари доимо проблематик характерга эга. Ойбек адабиётнинг энг мураккаб масалаларини қўйишдан, ҳал қилишдан чўчимади. Масалан, у Алишер Навоий ҳақидаги мақо-

лаларида шоир ғазалининг тематик диапазонини ёхуд ғоявий мотивларини таҳлил қилиш билан чекланиши мумкин эди. Бироқ Ойбек бундай қилмайди. У Навоий ғазалларини таҳлил қилар экан, нега Шарқ поэзиясида кўп асрлар давомида муҳаббат темаси ва муҳаббат мотивлари устунлик қилиб келди, нега Шарқнинг кўпчилик шоирлари ёрнинг ташқи қиёфасини тасвирлашга алоҳида аҳамият беради, ўрта аср Шарқ поэзияси улубининг умумий белгилари қандай, деган масалаларни қўяди. Бу масалаларнинг жавоби унчалик осон эмаслиги ҳар бир адабиётшуносга яхши маълум. Айни чоқда, уларга жавоб бермасдан Шарқ поэзиясининг ўзига хослигини тушуниш ҳам амри маҳол. Ойбек бу саволларга мукамал жавоб беради — уларни ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг ўзига хослиги, ҳукмрон эстетик системаларнинг, ижтимоий онгнинг ўзига хослиги билан изоҳлайди.

Ёки боя эслатганимиз—Абдулла Қодирий ҳақидаги рисола олайлик. Унда ҳам Ойбек ёзувчининг ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ бўлган турли фактлар ва ҳодисаларни қайд қилиш билан чекланмайди. Аксинча, рисолада совет адабиётида тарихий роман жанрининг хусусиятлари, реалистик адабиётда типик характер каби муҳим масалалар ҳақида мулоҳаза юритади. Шуниси диққатга сазоворки, Ойбекнинг бу мулоҳазалари бугун ҳам илмий қимматини йўқотган эмас. Масалан, типик характер ҳақида Ойбек шундай ёзади: «Реалистик бадиий асарда ҳар бир шахс тип даражасига кўтарилиши керак. Тип биринчи галда социал-синфий гуруҳнинг асосий чизиқларини ўзида мукамал ва яққол акс эттиради. Шу вақтдагина ёзувчи ҳаёт ҳақиқатини тўғри кўрсатган бўлади. Бадиий асарда одам образи, тип яратиш маълум сифатларни, ўхшаш аломатларни механик равишда бир шахсда тўплаш эмас». Яна: «Тип биринчи галда ижтимоий характердир. Айни замонда қаҳрамон, тип инсоний сезгилардан, фақат

шу одамга хос индивидуал сифатлардан маҳрум бўлмаслиги керак». Ана шундай назарий қарашларга асосланиб, Ойбек Қодирийнинг ёрқин бадий типлар яратиш маҳоратини атрофлича таҳлил қилган.

Албатта, Ойбекнинг мақолаларида адабиётнинг конкрет ҳодисаларини баҳолашда ўша даврнинг муҳри из қолдирган ва бугун эътироз туғдирадиган ўринлар йўқ эмас. Жумладан, «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» муносабати билан берилган баъзи баҳоларга қўшилиш қийин. Ёхуд А. П. Чеховнинг ўзбек адабиётига таъсири ҳақидаги ғоят ибратли ва чуқур мақолада бир фикр бор: Ойбек Чеховнинг ўзбек ёзувчиларига ғоявий таъсирини инкор қилади, фақат маҳорат ва бадиат бобида таъсир қилган деган фикрни айтади. Масалани бу тарзда қўйиш, таъсирни ғоявий ва бадий таъсирлар, деб ажратиш сунъийдек туюлади. Ўзбек ёзувчилари Чеховдан жуда кучли ғоявий озиқ ҳам олишган — унинг гуманизми, инсоннинг ёрқин сифатларига ишонч, келажакка умид билан қараш — ўзбек ёзувчиларининг ғоявий улғайишида катта мактаб бўлган. Бироқ бундай эътирозли гаплар Ойбек мақолаларида кам учрайди. Улардаги энг муҳим нарса — ҳар бир мақолада ижодий изланишнинг мавжудлигидир.

Ойбекнинг илмий асарларидаги навқиронликни, умрбоқийликни таъминлаган иккинчи омил шундаки, ҳар бир мақолада кўзга кўринмаган ҳолда авторнинг шахси мавжуд. Биз уларда тадқиқотчининг синчков тафаккуринигина эмас, санъаткорнинг қайноқ қалбини ҳам ҳис қиламиз. Улар ёзувчининг моҳир қўли билан ёзилган. Уларнинг ҳаммаси юксак дидли кузатувчининг ўткир нигоҳи билан кўрилган ажойиб тафсилотларга бой.

Ойбекнинг ҳамма мақолалари эҳтирос билан ёзилган, лоқайдлик уларга ёт. У қайси бир санъаткор ҳақида ёзмасин, унинг ҳар бир сатридан муаллифнинг шу

ёзувчига чексиз муҳаббатини, улкан ҳурматини сезиш мумкин. Бу ёзувчиларнинг жонли қиёфасини, характерларининг муҳим нуқталарини Ойбек санъаткор қўли билан чизади. Эҳтирос унинг мақолаларига эмоционаллик бахш этади, шу туфайли улар бугун ҳам навқирон ва самимий асарлар сифатида қабул қилинади.

Ниҳоят, Ойбекнинг танқидчи ва адабиётшунос сифатида яна бир муҳим фазилатини таъкидлаш керак. Унинг ҳамма мақолалари ва тадқиқотлари бақувват марксча-ленинча методология асосига қурилган. Ойбек бир неча йил давомида университетда сиёсий иқтисоддан дарс берган эди. Бу унга Маркс, Энгельс, Ленин асарларини мукамал ўрганиш имконини берди. У марксизм-ленинизм соҳасидаги билимларини адабиётга ижодий татбиқ қила билди. Бу, даставвал, шунда кўринадики, унинг ҳамма мақолалари аниқ партиявий-сиёсий йўналишга эга. Адабиётнинг мураккаб ва чигал масалаларини изоҳлашда Ойбек адабиёт тараққиёти охир-провардида синфий факторларга боғлиқ эканидан келиб чиқади. Ижтимоий ҳаёт билан боғланмаган, муҳим ижтимоий-эстетик идеалга эга бўлмаган адабиёт йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмаслигини Ойбек яхши тушунган. У совет адабиётининг мақсад ва вазифаларини яхши биларди ва шу сабадан ўттизинчи йиллардаёқ адабиётимизнинг юксак ғоявийлиги ва партиявийлиги учун актив кураш олиб борганди. Айни чоқда, у ғоявийлик ва партиявийлик адабиётда фақат бадий формадагина намоён бўлиши мумкинлигини, адабиёт зиммасидаги улкан вазифаларни фақат ўз вазифалари орқали, яъни образлилик орқалигина бажариши мумкинлигини яхши биларди. Шунинг учун ҳам у яланғоч ғоявийликни тарғиб қилган, адабиётнинг бадийлигидан кўз юмган танқидчиларни кескин қоралаган эди. Бунинг ёрқин мисоли сифатида Ойбекнинг «Танқид соҳасида саводсизлик ва ур-йиқитчиликка қарши ўт очайлик» деган мақоласини эслаш кифоя.

Унда Ойбек Ҳамид Олимжон поэзиясини вульгар социологизм позициясидан танқид қилган «олим»нинг хуружидан ғимоя қилади.

Ойбек илмий меросининг баъзи фазилатлари, бугун ҳаммамиз учун ибрат ва сабоқ бўладиган жиҳатлари ана шундай. Кўрамизки, унинг илмий-танқидий фаолияти бадиий ижоди билан чамбарчас боғланиб кетган. Танқид ва адабиётшунослик Ойбек учун ўзининг фавқулодда тадқиқотчилик қобилиятини намоён қилиш соҳасигина эмас, балки санъатга, адабиётга чексиз муҳаббатини ифодалаш воситаси, халққа хизмат қилиш қуроли ҳам эди.

Ойбекнинг ижодини жўшиб, тўлиб турган теран бир денгизга қиёслаш мумкин. Бу денгиз кўпгина лиммолим дарёлардан қониб-қониб сув ичган. Шундай дарёлардан бири классик Шарқ адабиётидир. Ойбек болалик йилларидаёқ Ҳофиз ва Жомий, Низомий ва Ҳусрав Деҳлавий, Умар Ҳайём ва Бедил асарлари билан танишади, уларни севиб қолади. Бироқ булар ичида унга умр бўйи энг яқин иккита улуғ сиймо бор эди. Булар Алишер Навоий ва Фузулийдирки, Ойбек ҳамаша шу улуғ зотлар фикрининг теранлиги, шеърий маҳоратининг юксаклиги олдида таъзим билан ўтди.

Ойбек 20-йилларда янги турк адабиётидан, Яҳё Камол, Тавфиқ Фикрат, Ризо Тавфиқ, Абдулҳақ Ҳомид, кейинчалик Нозим Ҳикмат ижодидан баҳраманд бўлади. Ойбек кўп йиллар давомида бу шоирларнинг Бокуда нашр қилинган китобларини ўқиган ва улардан поэзия имкониятларини кенгайтиришни ўрганган. У умрининг сўнггида ёзган мақолаларидан бирида бу шоирлардан таъсирлангани ҳақида шундай дейди: «Яқинда уларни қайта варақларканман, илк марта таъсирланганимни кўз олдимга келтирдим. Муҳим ва мураккаб нарсалар ҳақида соддагина қилиб сўз айтиш мумкин экан. Қалбни забт этган ҳис-туйғуларни, чуқур лиризмни ифода этмоқ учун дабдабали шакл

шарт эмас. Ахир, кўнгил қўйган қизга «севаман», деб айтмоқ учун беқасам тўн кийиб келиш зарур эмас-ку!»

Ойбек фақат Шарқ адабиётидангина эмас, жаҳон классик адабиётидан ҳам кўп баҳраманд бўлган. У қадимги юнон ва рим адабиётини яхши билар, янги Европа адабиётини ҳам синчиклаб ўрганган эди.

Ойбек ижодига куч берган бу дарёлар ичида, шубҳасиз, энг қудратлиси рус адабиёти эди. Ойбек 20-йиллардаёқ Александр Блок ва Валерий Брюсов каби шоирлар поэзиясидан кўп нарса ўрганади, ҳатто уларга эргашади. Ойбек шеърларидаги кўпгина мотивлар ва поэтик образларнинг маҳозини Блок ва Брюсов поэзиясидан қидириш керак. Кейинчалик эса Ойбек Пушкин билан Лермонтов ижодидан кўп нарса ўрганди. Айниқса, «Евгений Онегин» ва «Маскарад» таржимаси устида ишлар экан, Ойбек ҳар бир сўз, жумла, мисра устида ўйланиб, поэзиянинг буюк сирларини кашф этади. Бу дарёларнинг барчаси бирикиб, «Ойбек ижоди» деб аталмиш уммонга ўзига хос қудрат, такрорланмас ранг бахш этди.

Ойбек улуғ санъаткоргина эмас, улуғ инсон ҳам эди. Ҳамиша унинг чеҳрасидан нур ёғилиб турар, теран кўзлари бой маънавий дунёсини, поёнсиз руҳий оламини жилолантириб порларди. У олижаноб қалб эгаси эди. Бу қалбга шуҳратпарастлик, ҳасад, бахиллик каби пасткаш туйғулар бутунлай ёт эди. Аксинча, унда ҳамиша эзгулик ва меҳрибонлик, муруват ва меҳр жўш уриб турарди. Бу ўринда бир воқеа эсимга тушди. 50-йилларнинг бошида газетада кутилмаганда бир мақола босилди — унда «Навоий» романи ҳақида гапирилиб, Ойбекка асоссиз равишда гоъвий айблар тақилган эди. Бундай адолатсизлик санъаткор одамга, албатта, жуда ёмон таъсир қилади. Ойбек ҳасталаниб қолди. Орадан кўп йиллар ўтди. Мақола автори хатосини тушунди. Кейин у Ойбек ҳақида диссертация ёзди. Энг қизиғи шундаки, бу диссертацияга Ойбекнинг ўзи

ижобий тақриз ёзиб берди. Дил яраси битмайди дейишади. Ойбек ана шу дил ярасидан устунлик қилди. Бу фақат улуғларнинг қўлидан келади.

Ойбек бутун ҳаёти давомида пок қалб билан адабиётни севиб яшади, адабиёт орқали эса халқига, Ватанига фарзанд бўлди. У бошқалардан, айниқса, адабиётга янги қадам қўйган ёшлардан ҳам шу муҳаббатни талаб қилди. У адабиётни эмас, адабиётда ўзини севадиган, ўзи адабиётга эмас, адабиётни ўзига хизмат қилдирадиган одамларни ёмон кўрарди, улар тўғрисида ижирганиб, «уларнинг адабиётга муносабати Чеховнинг бир қаҳрамони бошига тушган кулфатни — «иккита боласи борлигидан хотинини ноилж севиб юрган кишининг кулфатини эслатади», дерди.

Бу улуғ санъаткор ва олижаноб инсоннинг бутун ҳаётини бир жумла билан ифодалаш лозим бўлса, уни «сўз санъатига фидойи садоқат» деб аташ мумкин эди. Шу гўзал фазилати билан Ойбек ҳамиша социалистик маданиятимизнинг энг ёрқин юлдузларидан бири бўлиб қолади.

1974

УЛКАН ҲАЁТНИНГ ИЛК САҲИФАЛАРИ

Садриддин Айний — совет адабиётининг атоқли намоёндаларидан бирidir. Унинг эҳтиросли повестлари, мазмундор романлари, фикрларга бой илмий асарлари адабиётимиз хазинасига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди. Айнийнинг ижодий тақдири социализм шароитида миллий маданиятларнинг нечоғли гуллаб-яшнаганини кўрсатувчи ажойиб мисолдир. Айний жаҳолат ва реакция, зулм ва ўзбошимчалик, нодонлик ва диний фанатизм ҳукм сурган Бухоро амирлиги шароитида қирқ йил умр кечирди, золимлик ва нодонликда бир-биридан ўтадиган Музаффар, Абдулаҳад, Саид Олимхон каби амирларнинг ҳукмронлигини кўрди. Бироқ бу зулмат дунёсида Айнийдаги санъаткорлик таланти рўйи-рост рўёбга чиқа олмади. Фақат Октябрь ғалабасигина уни катта ижод йўлига олиб чиқди. «Мен,— деган эди адиб,— Октябрь революциясини қирқ ёшимда кутиб олдим ва мен Октябрнинг қирқ ёшли шогирди бўлиб, бу мактабга кирдим... Октябрь мактаби мени қайтадан яшартирди, ижодимда эътиборга сазовор асарларнинг ҳаммасини Октябрь революциясидан кейин, Совет ҳокимияти даврида яратдим»¹. Айний Совет ҳокимияти йилларида қисқа муддат ичида жаҳонга танилган устод ёзувчи даражасига кўтарилди. Унинг асарлари тожик ва ўзбек адабиётида янгича — реалистик прозанинг

¹ «Ёш ленинчи» газетаси. 1935 йил, 20 декабрь.

шаклланишига йўл очди. Машаққатли ўтмишнинг қора манзараларини шафқатсиз ҳаққонийлик билан тасвирлаган «Дохунда», «Қуллар», «Судхўрнинг ўлими», «Эсдаликлар» каби асарлари фақат бизнинг мамлакатимиздагина эмас, чет элларда ҳам катта шухрат қозонди. Чех халқининг қаҳрамон фарзанди, машҳур ёзувчи Юлиус Фучик 30-йиллардаёқ Айний ҳақида шундай ёзган эди: «Айний фақат сизники эмас, бизнинг ҳам ёзувчимиздир. Унинг асарлари биз учун гўзал санъатгина эмас, балки кўрсатмали ҳаёт дарслиги ҳамдир. Бу китоблар совет халқининг ўтмишдаги азоб-уқубатларини ва ҳозирги муваффақиятларини акс эттирибгина қолмайди, балки уларнинг ўзи ана шу муваффақиятларнинг жонли далилидир. Шунинг учун ҳам бу китоблар жаҳон революцияси учун олиб бораётган курашимизда бизга бевосита ёрдам беради»¹. Бу баҳода катта ҳақиқат бор, чунки Айний асарлари энг одил ва энг қаттиқ қўл синовдан — вақт синовидан муваффақиятли ўтди. Улар бугун ҳам халқимизнинг коммунизм учун олиб бораётган қаҳрамонона курашида олдинги сафларда бормоқда. Садриддин Айний улкан ҳаёт йўлини босиб ўтди. Бир мақолада унинг ҳамма бобларини ёритиш анча қийин иш. Шунинг учун биз адибнинг Улуғ Октябрь революциясигача ҳаёти ва ижоди ҳақида фикр юритиш билан чекланамиз.

* *
*

Садриддин Айний 1878 йил 15 апрелда Бухоро вилоятининг Ғиждувон туманига қарашли Соктаре қишлоғида туғилди. Отаси Саидмуродхўжанинг икки таноб ери бўлиб, деҳқончилик билан шуғулланган. Аммо икки таноб ердан келадиган даромад кўп жонли оилани боқишга етмас эди. Деҳқончиликдан бўш вақт-

---

¹ Ж-л «Барои адабиёти социалисти», 1935, № 11—12, с. 5.

ларда ҳунармандлик қилишга ҳам мажбур бўлган. У ёшлигидан илмга, ўқишга муҳаббат қўйган, аммо тирикчилик туфайли ўқиёлмай, «чала мулла» бўлиб қолган эди. Саидмуродхўжа баджаҳл, асабий, серзарда бўлса-да, тўғри, виждони пок, ҳақгўй, фикри очиқ, жаҳолат ва риёкорликни ёмон кўрадиган, хат-саводли одам эди. Унинг бу сифатлари кейинчалик Садриддинни тарбиялашда катта роль ўйнайди. Садриддиннинг онаси ҳам ўша даврнинг кўпчилиги аёллари сингари саводсиз, уй ишлари билан шуғулланувчи, очиқкўнгил, меҳрибон, содда бир аёл эди. Айнийнинг болалиги икки қишлоқда — Маҳаллайи болода ва Соктареда кечди. Маҳаллайи боло Шофрикон туманига қарашли бўлиб, бу ерда Садриддиннинг бобоси ва бувиси яшар, Садриддинлар оиласи қишни шу қишлоқда ўтказишарди. У кўчма қумлар билан чегарадош, кам сув, кам ер бир жой эди. Экишга яроқли ерларнинг кўп қисми бойларнинг қўлида, ўртаҳол ва кам ерли деҳқонлар пахтакашлик билан шуғулланар, аҳолининг кўпчилигини ташкил қилувчи ерсиз деҳқонлар эса бойларнинг қўлида чўпонлик, қароллик, малайлик қилар, ёхуд иш қидириб, шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ дарбадарликда умр кечирарди. Соктаре — сувга сероброқ, шунинг учун экиладиган ери Маҳаллайи болоникидан кўпроқ эди. Қишлоқ Мазорногон дарёси Зарафшонга қуйиладиган хушманзара жойда эди. Аммо бу қишлоқда ҳам деҳқоннинг аҳволи оғир эди, чунки сон-саноксиз ўлпонлар, хилма-хил солиқлар унинг силласини қуришиб, мадорини кетказган эди. Соктареда ҳар хил миллат вакиллари — тожиклар, араблар, урганжилар, хўжалар яшашарди. Соктарени ён-атрофдаги қишлоқлардан ажратиб турадиган бир нарсаси — масжиднинг ёнида қишин-ёзин давом этадиган ибтидоий мактаби бор эди.

Садриддин болалигиданоқ қишлоқдаги мана шу оғир, машаққатли ҳаётга дуч келади, ҳаётдаги адолат-

сизлик, зулм, жаҳолат ва нодонликни кўради. Буларнинг барчаси жонли эпизодларда унинг ёш хотирасида абадий ўрнашиб қолади. Айни чоқда, у тақдир зарбаларига қарши чидам ва сабот билан тирикчилик аробасини судраган оддий меҳнат кишиларини, ҳунар эгаларини ҳам кўради, энг яхши инсоний фазилатларни шулардан топади. Унинг мурғак қалбида шу меҳнаткаш ва жафокаш одамларга нисбатан чуқур эҳтиром уйғонади. Кейинчалик Айний «Эсдаликлар»ида бу одамларни қайта-қайта хотирлайди. Ана шундай одамлардан бири Тўтапошша. Тўтапошша — устидаги кийимидан бўлак бойлиги йўқ, қашшоқ, ўтирса ияги тизасига тегадиган 80 ёшли кампир. Уни қишлоқ болалари астойдил яхши кўради. Чунки у қизиқ-қизиқ ҳикоялари, ўткир латифалари, Рустами дoston, Исфандиёр, Сиёвуш, Абомуслим, Меҳтарбод ҳақидаги афсоналари билан болаларнинг бир қолипдаги, зерикари ҳаётини безайди, уларни кундалик диққинафас ҳаётдан ажойиб, сирли эртаклар дунёсига кўчиради. Унинг эртақ ва ҳикоялари болалар қалбида қумга синган сувдай йўқ бўлиб кетмайди, балки баъзи бирларининг қалбидан эртага кўкарадиган уруғдай жой олади. «Мен ҳикоячиликда ўша 80 яшар кампирни ўзимнинг биринчи устозим деб биламан ва уни ҳар вақт ҳурмат билан эслайман»¹, деб ёзади Айний.

Садриддин олти ёшга етганда отаси уни қишлоқ мактабига ўқишга беради. Аммо у мактабда калтак зарбини-ю, болаларнинг шўхлигини кўради. «Қуръон»ни кўр-кўрона ёдлашни ўрганади. Фақат отаси туфайлигина, унинг ёрдамида уйда савод чиқаради, ёзиш ва ўқишни ўрганади; дунёда «шеър», «ғазал», шоир» деган нарсалар борлигини ҳам биринчи марта отасидан эшитади. Шунда унинг гўдақ қалбида ғира-шира «шоир» бўлиш орзуси, ҳаммани мафтун этадиган жа-

---

¹ С. А й н и й. Эсдаликлар, Ўздавнашр Т., 1953, 41-бет.

рангдор, сеҳрли ғазаллар битиш ҳаваси липилаб ўтади. Отаси унинг бу истагини маъқуллайди, аммо бунинг учун жуда кўп ўқиш кераклигини, жуда кўп меҳнат қилиш зарурлигини уқтиради. Бироқ тақдир Садриддинга шоирлик қаламини тутқазидан аввал унинг чидамини, кучини, матонатини, иродасини, синамоқчи бўлгандай, унга оғир имтиҳонлар тайёрлаб қўйган эди.

1889 йилда Садриддинлар оиласининг бошига катта мусибат тушади. Соктарени оч бўридай босган вабо аввал отани, қирқ кундан кейин онани олиб кетади. 11 яшар гўдакнинг зиммасига катта рўзгор ташвиши, уч уканинг тақдири учун масъулият тушади. Садриддин бу синовга бардош беради — у деҳқончилик қилади, бозор-ўчар билан шуғулланади, қўлидан келганича укаларининг етимлигини билдирмасликка уринади. Шу ташвишлар ичида бир лаҳза бўлса-да, ўқиш орзусини йўқотмайди. Ниҳоят, 1890 йилда укаларини қариндош-уруғларига топшириб, бир сидра кўрпа-ёстиқ, отасидан қолган чўян қозон ҳам сопол хумчани орқалаб, қалбида бир дунё ширин орзу-ҳаваслар билан Бухорога — ўқишга йўл олади. Аммо Бухоро Садриддинни хўмрайиб кутиб олади. Садриддин «ислом динининг қуввати» ҳисобланган «Бухоройи шариф»да пўпанак босган ҳовузларни, арава сиғмайдиган тор кўчаларини, узун-узун расталарни, сон-саноқсиз масжидларни, тепасига лайлак уя қурган калта бақалоқ минораларни кўради. У Регистон майдонида «амир жаноби олийлари»нинг резиденцияси — аркни томоша қилади. Арkning баҳайбат дарвозаси устида осилиб турган 5 метрли йўғон қамчи Садриддинни ҳайрон қолдиради. Бу қамчи амир қудратининг рамзи бўлиб, фуқарога доим итоатда бўлиш лозимлигини эслатиб турарди. Қинғир-қийшиқ тор кўчаларда Садриддин йиртиқ-ямоқ кийимли деҳқонларни, олабайроқ чопонли савдогарларни, зарбофтга ўралган амалдорларни, бадқовоқ миршабларни, қозон саллали муллаларни кў-

ради. Уларнинг ҳаммаси Садриддинга бегона, нотаниш эди. Бугун қишлоқдан келган болага Бухоро ҳаёти ялтироқ кўринади. Аммо бу ялтироқлик зоҳиран эканлигини, амалда эса ичи чириб, нураб битган бўлса-да, кўринишда дабдабага, ҳашаматга интилувчи феодал тузуми каби Бухоро ҳаётининг ҳам чирик томонлари кўп эканини ҳали Садриддин билмайди. Бунини у кейинроқ — ҳаёт қозонида обдан қайнаб чиққандан кейин тушунади.

Айний Бухородаги «ўқиши»ни Мирараб мадрасасида бошлади. Аммо орадан бир-икки йил ўтмай, у мадрасани алмаштиришга мажбур бўлади, 8—9 йил ичида Олимжон, Бадалбек, Хўжа Саид мадрасаларида, энг охирида Кўкалдош мадрасасида таҳсил кўради.

Уқиш жойини бу қадар тезлик билан алмаштириш ҳозирги ёшларга ғалати туюлади. Аммо у вақтларда бунинг ҳайрон қоладиган жойи йўқ эди. Мадраса ибтидоий мактабдан кейин кириб ўқиладиган олий диний ўқув юрти эди. Бироқ унинг «олий»лиги, шунчаки, номигагина эди. Чунки Бухородаги беадад мадрасаларнинг биронтаси бирон қатъий программага эга эмас, уларда ўқитиладиган дарслар мударрисларнинг ҳошишига, савиясига ва билимига боғлиқ эди. Мадрасаларда асосан диний илмлар ўқитилар, диний китоблар ёдлатилар, қадим замонлардан қолган диний китоблардаги ақидалар устида узундан-узоқ маъносиз мунозаралар ўтказилар эди. «Уч юздан ортиқ талабаси ва катм қилган муллалари бўлган Бухоронинг Мирараб мадрасасида, — деб таажжубланади Айний, — мен шеър ва адабиёт тўғрисида суҳбатлашадиган бирон кишини ҳам кўролмадим»¹. Талаба 18—19 йил таҳсил кўргандан кейин мадрасани тугатган ҳисобланар ва унинг бирон жойда имомлик қилишига, дурустроқ бўлса, бирон мадрасада мударрис бўла олишига ёхуд бирон ди-

---

¹ С. Айний. Асарлар, 1 т. Т., 1963, 37-бет.

ний мактабни эгаллашига фатво бериларди. Мадрасаларда талабаларга ҳужра берилар, лекин у ҳам кўпинча ижарага олинарди. Талабага стипендия тўлаш расми йўқ эди. Аксинча, улар йилда икки марта домлаларига ҳар хил йўл билан ионалар бериши лозим эди. Садриддин бундай шароитда биринчи кундан бошлабоқ қаттиқ муҳтожликка учрайди. У бадавлат талабаларнинг кирини ювади, овқатини пиширади, ҳужрасини қарайди, хуллас, бир бурда нон, бир луқма ош учун нимаики хизмат бўлса, ҳаммасини қилади. У, айниқса, қиш кунлари жуда қийналади. «Менинг бир пахталик чопоним бўлиб, унга ўралиб олар эдим. У вақтда Бухорода, айниқса, мадрасада камзул ва шим кийиш расм эмас эди. Менинг маҳсим ҳам йўқ эди. Оёқ яланг жайдари кўндан тикилган кавуш кийиб, лой-қор кечардим, оёқларим ёриларди. Оёғимнинг ёрилган жойига ёниб турган шам ёгини томизиб даволардим»¹. Бу оғир ҳаёт бора-бора Садриддинни жиддий касалга мубтало қилади. Бироқ ўқиш истаги, чинакам илмли бўлиш орзуси унга куч беради ва ёш Садриддин ҳар қандай мушкулотларга қарамай, ўқишни давом эттиради. Аввал у ҳам бошқа муллабаччалар сингари диний китобларни ёд олади, диний ақидалар устида соатлаб мунозаралар қилади. Аммо, кўп ўтмай бундай «ўқиш»нинг самарасиз эканини тушуниб олади ва бутун эътиборини мустақил ўқишга кўчиради. У, айниқса, тарих ва адабиётга қизиқади. Ҳофиз, Саъдий, Навоий, Бедил, Фузулий, Соибнинг китобларини ўқийди, улардаги маънони чақишга ҳаракат қилади. Уларнинг таъсирида ўзи ҳам секин-секин ғазаллар машқ қила бошлайди. Айнийнинг адабиётга қизиқишини кучайтиришда муҳим роль ўйнаган воқеалардан бири — Шарифжон маҳдум билан яқиндан танишиши бўлган эди. Шарифжон маҳдум Бухорода яшар, мадрасалардан бирида

¹ С. А й н и й. Асарлар. т. 1. Т., 1963, 36-бет.

таҳсил кўрар, келажакда қозилик амалига тайёрланарди. У Соктарега бир борганида Садриддиннинг қобилиятидан хабар топади ва уни ўқишга ундайди. Бухорода эса Садриддиннинг қийналиб қолганини билиб, уни ўзига югурдак қилиб олади. Бу ерда ҳам Садриддиннинг иқтисодий аҳволи тузалмайди, чунки у қорин тўйғазиш эвазига катта хонадоннинг ҳамма оғир хизматини қилиши лозим эди. Шундай бўлса-да, Шарифхўжа маҳдумнинг уйида кечган умр Садриддин ҳаётида чуқур из қолдирди. Шарифхўжа маҳдум илғор фикрли одам бўлмаса-да, адабиётга ҳаваси бор, ўзи ҳам Садри Зиё таҳаллуси билан шеърлар ёзиб турарди. Унинг уйида шоирлар тез-тез тўпланишиб, ғазалхонлик ва китобхонлик кечалари ўтказиб туришарди. Бу суҳбатларда Айний мулла Назрулло Лутфий, Абдулмажид Зуфунун, Содиқхўжа Гулшаний, Офарин Дўзахий, Мирза Азим Сомий, Мирза Ҳайит Саҳбо каби шоирлар билан танишиб, дўстлашади. Адабий суҳбатлар, мунозаралар Садриддиннинг қизиқиш доирасини кенгайтиради, адабиётга ҳавасини оширади. Аммо Айнийнинг ижодий тақдирида ҳал қилувчи роль ўйнаган ҳодиса — унинг шоир Ҳайрат билан танишиши бўлди. Муҳаммадсиддиқ Ҳайрат Айнийга тенгдош бўлиб, 90-йилларнинг ўрталарида талантли шоир сифатида танилган эди. Садриддин Айний «Эсдаликлар» китобининг учинчи қисмида Ҳайратга катта ўрин берган, унинг биографиясини анча тўла баён қилган ва ижодига кенг таҳлил берган. Айнийнинг Ҳайрат билан дўстлиги узоқ давом этмади — Ҳайрат икки йиллик сил касалидан кейин 1902 йилда 24 ёшида вафот этади. Аммо бир неча йиллик дўстлик давомида у Айнийга шу қадар катта таъсир кўрсатадики, Айний уни ўзининг устози деб атайди. Айний 90-йилларнинг ўрталарида кўпгина ғазаллар ёзади. Уларга «Сифлий», «Муҳжий», «Жунуний» каби таҳаллуслар қўяди. Ниҳоят, 1896 йилда у кўп изланишлардан кейин «Айний»

тахаллусига тўхтайтиди. Бу тахаллуснинг унга манзур бўлган жойи шунда эдики, «айн» сўзи «кўз», «булоқ», «офтоб» каби 48 маънога эга эди. Айний шу тахаллус билан ёзган «Гули сурх» ғазалини Ҳайратга ўқиб берди. Ҳайрат ғазални ҳам, тахаллусни ҳам маъқуллади. Шу тариқа адабиётга Садриддин Айний номли янги ёзувчи кириб келади. Орадан кўп ўтмай унинг ғазаллари одамлар ўртасида тарқала бошлайди, адабий доираларда Айнийнинг фозиллиги ва санъати ҳақида кўпроқ гапира бошлайдилар, кечагина уни фақат югурдак деб юрган одамлар унинг талантини тан олишга мажбур бўлишади. Айний ҳам энди тирикчилик учун бировларнинг кирини ювиб, ошини пиширишдан, ҳужрасини супуришдан қутулади, кеча хизматкорлик қилган уйлариغا иззатли меҳмон сифатида қатнай бошлайди. Аммо шундай бўлса-да, ҳали Айнийнинг ижодини мукаммал деб айтиш қийин эди. Унинг ғазаллари гўзал ташбиҳларга, ўткир ифодаларга, нозик деталларга бой бўлса-да, ҳали традицион қолипдан чиқиб кета олмаган, ҳаётнинг қайноқ нафасидан холи, ишқ ҳақида, ошиқ ва маҳбуб ҳақида нола қилиб айтилган ғазаллар эди. Баъзи бир ғазалларида (масалан, боя эслатиб ўтганимиз «Гули сурх»да) ўзининг қашшоқлигидан, ёлғизлигидан, қийналганидан нолиса-да, бу нолишлар ҳали жуда ғўр, интим доиралардан чиқа олмаган, катта ижтимоий оҳанг касб этмаган нолишлар эди. Хуллас, замондошларига манзур бўлганига қарамай, Афзал маҳдум Пирмасти Бухорийнинг «Афзалут тазкор», Мирмуҳаммадсиддиқ Ҳашматнинг «Тазкиратуш шуаро», Абдуллаҳўжа Абдининг «Тазкираи шуаро» каби китобларида унинг шаънига баландпарвоз мақтовлар айтилиб, шеърларидан намуналар келтирилган бўлса-да, Айний ҳали санъатда фақат ўзигина юриши мумкин бўлган бирдан-бир йўлни топиб олганича йўқ эди. Синчков, зеҳнли Айний ҳаётни ўрганишда давом этади. Бўш вақтларда сайр қилиб

юрганида ҳам, таътил вақтларида қишлоқда турганида ҳам, муллабаччалар билан бирга одамларнинг уйларидаги базмларга қатнаганида ҳам, хуллас, ҳамма жойда у халқнинг ҳаётига диққат-эътибор билан қарайди. Секин-аста салладор Бухоронинг ташқи дабдабаси унинг назарида тусини йўқотиб, у ҳаётнинг ички оқимига кира боради. Бухорони қоплаган зулмат қўйнида йилт этган ёрқин одамларни кўради. Буларни у яна қишлоқдагидай оддий одамлар ичидан топади. Унинг ўткир ақли, сезгир қалби ҳаётда қандайдир янгиликлар шарпасини сезади, ҳаётнинг ич-ичида аллақандай гулдирослар етилаётганини ғира-шира ҳис қилади. Бироқ буларни баҳолаш учун, ҳаёт ҳодисаларини саралаб, жой-жойига қўйиш учун, оқни қорадан, ҳақни ноҳақдан ажратиш учун Айнийга диний сафсаталардан холи, аниқ, янгича дунёқараш етишмас эди. 1900 йилда унинг ҳаётида чақмоқдай ярқироқ из қолдирган ҳодиса юз беради: шу йили у Аҳмад Донишнинг «Наводирул вақое» деган китобини ўқиб чиқади. Айний Аҳмад Донишнинг номини илгарилар ҳам эшитган эди, ҳатто Бухорога келган дастлабки йилларда уни бир марта кўрган ҳам эди. Уша даврда Бухорода Аҳмад Донишни эшитмаган, билмаган одам кам топиларди. Муллалар, руҳонийлар ундан ўтдан қўрққандек қўрқар, аммо қўлларидан ҳеч нарса келмагандан уни «Аҳмад Кофир» деб лаънатлашдан нари ўтолмас эдилар. Оддий халқ эса олимлиги, зукколигига ҳурматан уни «Аҳмад Калла» деб атарди. Унинг ажойиб ғазаллари, ўткир сатиралари, амирлик тузумини таг-туги билан фош қилувчи прозаик асарлари, рус маданиятини мадҳ этувчи маърифатпарвар асарлари XIX аср Бухоро шароитида жуда прогрессив ҳодиса эди. У тожик адабиёти тарихидаги порлоқ саҳифалардан бирининг эгаси сифатида шуҳрат топди. Аммо Айний 1900 йилгача унинг шуҳратини зоҳиран биларди-ю, асарларидаги чуқур мазмундан баҳраманд бўлмаган эди. «Наводирул вақое»ни

у дўсти Ҳайрат билан бирга ўқиб чиқади. «Китобнинг асосий қисми ўз даври ҳаётига доир эди,— деб эслайди Айний.— Автор амирнинг давлати усул-идорасини, унинг кишилар билан муносабатини, қозиларни, раисларни ва бошқаларни танқид қилар эди. У мадрасаларни, мударрислар ва уларнинг дарс бериш усулини ҳамда ўша даврда ўқитиладиган билимларни танқид қилар эди. Шунингдек, автор турли касб-ҳунарлар, оила ва оила муносабатлари, уйланиш урф-одати, хотинни талоқ қўйиш ва бошқалар ҳақида сўзлар, танқидий мулоҳазаларини ифодалар эди.

Бу китоб бизга шунчалик таъсир қилдики, бизнинг амир, вазир, муллаларга ва умуман, ўша давр ҳаётига қарашимиз деярли батамом ўзгарди»¹. Қуруқшаб ётган пичанга бир учқун кифоя — у дарров алангаланеди. «Наводирул вақое» ҳаёт сирларини, зулм, истибдод, риекорлик сирларини билишга муштоқ бўлиб, ўртаниб ётган Айний тафаккури учун ана шундай учқунлик вазифасини ўтади. Айний тасавуридаги феодализмнинг қўҳна биноси дарз кетди. Унинг қалбида исён, норозилик алангаси тобора кучая бошлади. Бу аланга унинг асарларига ҳам кўчди. Энди уларда аччиқ сатира кучли ижтимоий норозилик билан, амирлик системасини фош қилишга интилиш билан қўшилиб кета бошлади. Садриддин Айнийнинг 1900 йилдан кейин ёзган «Пир», «Базм», «Дахяк» каби шеърлари бу фикрнинг яққол далили бўла олади. Масалан, «Дахяк» шеърида шоир амирнинг баъзи бир мадраса талабаларига йилда бир марта қиладиган «хайри эҳсони» ҳақида гапириб, қашшоқ камбағалларнинг ҳолидан хабар олмайдиган бойларни кескин танқид остига олади. «Наводирул вақое» билан танишиш, кескин зиддиятларга бой Бухоро ҳаётини кузатиш натижасида Айний қаршисида муфассал жавоб талаб қиладиган чигал

---

¹ С. Айний. Асарлар, т. 1. Т., 1963, 58-бет.

муаммолар борган сари кўпроқ кўндаланг бўла борди. «Бухоро амирлигини қоплаган қуюқ зулматдан қутулиш йўли борми? Нодон халқнинг аҳволини қандай яхшилаш мумкин? Жаҳолат ва асорат кишанларини парчалаш чоралари қаерда? Адабиёт бунга нима билан ёрдам бера олади?» Айний бу саволларга жавоб топишга интилар, аммо тополмас эди. Қисман бўлсада, бу муаммоларни ҳал қилишга 1905 йил революцияси катта ёрдам берди.

1905 йил революциясининг гулдурос садолари Ўрта Осиё меҳнаткашларини ҳам уйқудан уйғотди, уларнинг қалбларида туғён ураётган норозиликларни тўсиб ётган тўғонларга раҳна солди. Бухоро амири революциядан ўтдан қўрққандек қўрқар, мўмин-мусулмон одам ўз заифасини ташқи дунёдан ажратиб, ичкарида — тўрт девор ичида сақлаганидек, амир ҳам ўз тасарруфидаги ўлкани ташқи дунёдан ажратиб ташлаш учун, амирлик территориясида революция шарпаси кезмасин учун ҳамма тадбирларни кўрди. Аммо янги-ча ижтимоий муносабатлар, янги-ча урф-одатлар, революцион ғоялар бирор вилоятга кириб бориш учун ҳеч кимдан изн сўрамайди. Революцион ғоялар амирлар, хонлар, беклар, подшоҳларнинг рухсатига муҳтож эмас. Улар чегараларни ҳам, тўсиқларни ҳам тан олмайди. Чунки улар муайян заминда, революцион ситуациялар мавжуд шароитда зарурий тарзда пайдо бўлади. 1905 йил революцияси амир вилоятларидаги халқ ҳаракатини кучайтириб юборди. Халқ ўртасида норозилик ҳам, фармони олийларга итоат этмаслик ҳам, амир амалдорларини ҳақоратлаш, калтаклаш ҳоллари ҳам, очиқдан-очиқ ғалаён ҳам кўпроқ содир бўла бошлади. Бу воқеаларни ўз кўзи билан кўрган одамлардан бири аҳволни шундай тасвирлайди: «1907 йилдан бошлаб хонликдаги аҳоли ўртасида норозилик кайфиятлари кучая бошлади, солиқ йиғиш пайтидаги майда тўқнашувлар эса ғоят кўпайиб, доимий тусга

кириб қолди. Биз Шарқий Бухородаги узоқ қишлоқлардан бирида турганимизда ҳар хил одамлардан гоҳ Ҳисор беклигида тартибсизликлар бўлиб, амлақдорни ўласи қилиб уришганини, гоҳ Деновда халқ закотчини ўлдириб юборганини эшитиб қолардик. Беклардан норози одамлар уларнинг устидан ва бошқа майда амалдорларнинг устидан тинимсиз шикоят қилишарди. Ниҳоят, аҳвол шу даражага етдики, хонликда халқ исён кўтариши мумкинлиги ҳақида рўй рост гапира бошлашди»¹. Амир бундай ҳаракатларни шафқатсизлик билан бостиришга уринар, қамчи ва қилични аямай ишга солар, аммо, бари бир, аҳволни тузатишга ожиз эди. Бунинг устига илғор рус маданиятининг таъсири ижтимоий фикрни уйғотишда, активлаштиришда катта роль ўйнамоқда эди. Амир ҳам, муллалар ҳам, миршаблар ҳам қўлларидан келганча рус маданиятининг таъсирига қарши ғов бўлишга уринади. С. Айний «Эсдаликлар»да ҳикоя қилган мулла Туроб воқеасини эсланг. Шўринг қурғур мулла Туроб калош кийгани учун «кофир» деб эълон қилиниб, шаҳардан қувилади. Бироқ реакция муҳибларининг ҳар қандай уринишлари ҳам беҳуда бўлди — кўршапалак қуёш нурини тўсолмаганидек, улар ҳам рус маданиятининг баракали таъсирини тўса олмадилар. Бухоронинг илғор фикрли тараққийпарвар зиёлилари рус маданиятидан баҳраманд бўлишга, у орқали эса революцион идеялар билан танишишга ҳаракат қилишди. Садриддин Айний шу зиёлиларнинг олдинги сафида эди. Садриддин Айнийда рус маданиятига қизиқиш анча эрта уйғонади. У мадрасада ўқиб юрган вақтидаёқ русларни билишга, уларнинг маданияти ҳақида тасаввур ҳосил қилишга интилади, ҳатто баъзан жиддий, баъзан қизиқарли ўйин формасида рус тилини ўрганишга киришади. «Эс-

---

¹ Логофет Д. Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. Т. II. Спб. 1911, стр. 264.

даликлар»да бу тўғрида анча батафсил ҳикоя қилинган. У дўсти Пирак билан бирга шеърий луғатга ўхшаш бир нарса ҳам тузади. Мана ундан бир намуна:

Ледина — ях, часи — соат, хлеб — нон,
Снег — барфу, душа — жон, дожд — борон.¹

Масаланинг энг муҳим томони шунда эдики, рус маданиятининг таъсири натижасида 1905 йил революцияси арафаларида Бухорода секин-аста газета ва журналлар тарқала бошлади. Булар орасида Қримда чиқадиган «Таржимон» газетасини, Ҳиндистонда форс тилида чиқадиган «Хаблалматин», Мисрда чиқадиган «Чеҳра-намо» ва «Парвариш» газеталарини кўрсатиш керак. Бу газеталар йўналишига кўра революцион ғоялардан жуда узоқ турсалар-да, Бухоро зиёлиларининг савиясини кенгайтиришда, уларни оламда бўлаётган ишлар билан таништиришда маълум даража роль ўйнади. 1905—1908 йиллар орасида Бухорода форс тилида ёзилган «Саёҳатномаи Иброҳимбек» китоби кенг тарқалди. С. Айний ҳам бу китобни синчиклаб ўқиб чиқди. Бу китобнинг автори — машҳур озарбайжон ёзувчиси Ҳожи Зайнобиддин Мароғий бўлиб, у ўз асарида Эрондаги ижтимоий иллатларни кескин фош қилган эди. Бироқ Эрон аҳволининг тасвири худди икки томчи сув бир-бирига ўхшаганидек, Бухоро аҳволига ўхшаб кетарди. Ҳатто китобда тасвирланган Эрон шоҳи Музаффариддин ҳам Бухоро амири Музаффарни атайин эслатгандек эди. Буни ўқиган ўқувчи асардан Бухоро аҳволига тегишли хулосалар чиқармаслиги мумкин эмас эди. Ниҳоят, шу йилларда Бухорода «Мулла Насриддин» журналининг ҳам анча кенг тарқалганини айтсак, ижтимоий тафаккурнинг ривожига ёрдам берган омиллар анча тўла саналган бўлади. Садриддин Айний

---

¹ С. Айний. Эсдаликлар, 192-бет.

шуларнинг таъсирида секин-аста илғор демократик қарашларга эга бўла боради. У энди ўзини қийнаган муаммоларга жавоб топгандай бўлади, халқ аҳволини яхшилашнинг йўли — нодонликка, билимсизликка қарши курашдадир, деб ўйлай бошлайди. Шу тариқа Аҳмад Дониш традициялари асосида тарбияланган Айнийнинг педагогик фаолияти бошланади. Аввал у Бухорода татар муаллимлари томонидан очилган янги усулдаги мактабда бир оз ўқитувчилик қилади, кейин ўзи 1907 йилда янгича мактаб очади. Унда камбағалларнинг болаларини бепул ўқитиб, саводини чиқармоқчи бўлади. Янгича мактаблар учун янгича дарсликлар, қўлланмалар лозим эди. Айний буларни ўзи тузади. У аввал «Зарурияти диния», «Тартилул-қуръон» деган китоблар ёзади. Булар кўпроқ диний характерда бўлиб, унда қуръон ўқишнинг қоидалари, намунали мусулмон бўлишнинг шартлари баён қилинган эди. Кейинроқ эса С. Айнийнинг «Таҳсиб-ус-сибъён» деган китоби чиқади. Бу китоб ўша пайтларда мавжуд бўлган туркча — татарча дарсликларга тақлидан ёзилган бўлиб, характерига кўра ибтидоий мактаблар учун ўқиш китоби вазифасини бажарар эди. Бу китоб ҳам қадимий Шарқ традициясига кўра «Бисмилло»дан бошланса-да, дин таъсиридан батамом холи бўлмаса-да, Айний унда болаларни реал дунёвий ҳаёт билан таништиришга, уларда табиат ҳодисаларига жонли қизиқиш туғдиришга катта эътибор берган. Китобга 90 га яқин турли-туман шеърлар, ҳикоячалар, насрий лавҳалар киритилган бўлиб, уларнинг кўпчилигини Айнийнинг ўзи ёзган эди. Уларда болалар хушфёъл, одобли, толиби илм бўлишга чақирилар, қишлоқ ва шаҳар ҳаёти билан таништирилар, бирор касб-корни, ҳунарни эгаллашга, деҳқончиликни севишга ундалинарди. Айрим асарларда эса Айнийнинг муайян ижтимоий қарашлари рўйи рост кўриниб қолади. Масалан, «Айёми баҳори бомдоди» («Эрта баҳор айёми»), «Замирно бояд нофурушед»

(«Ерни сотманг») каби асарлар шулар жумласидандир. Сўнги асар деҳқончилик ҳаётининг ҳамма қийинчиликларини тотиган қишлоқ кишининг номидан ёзилгандек бўлиб, унда шоир ер қадрини улуғлайди. Эски мактабларда ўқитиладиган китоблардан кескин фарқ қиладиган, ҳаётий педагогик принциплар асосига қурилган бу дарслик болаларни тез саводли қилишда ҳам, уларнинг мушоҳада доирасини кенгайтириб, мулоҳазакор қилишда ҳам ўша шароитда муайян фойда келтириши мумкин эди. Аммо бу гал ҳам Айнийнинг мақсади рўёбга чиқмайди. Муллалар турли баҳоналар, «шариатга тўғри келмайди», деган важ-корсонлар билан Айнийнинг мактабини ёптиришади, бу билан ҳам қаноатланмай, Бухоро ёшларининг татар мактабларига қатнашини ман этишади. Бухоро муллаларининг бундай фанатик хатти-ҳаракатлари кўпгина илғор фикрли одамларнинг ғазабини кўзғайди. Жумладан, Озарбайжонда чиқадиган «Мулла Насриддин» журна-ли Бухоро уламосини кескин сатира остига олади. Бу эса мағрур ва нодон уламони баттар қутуртиради, улар ҳар бир янгиликка қарши фитна ва фасод оловини баттарроқ алангалантирадилар. Бироқ С. Айний ҳам, унга тенгқур ёшлар ҳам осонликча таслим бўлишмайди.

1910 йилда бухоролик ёшлар «Тарбия атфол» деган ном билан яширин жамият тузадилар. Бу жамият революцион ғоялардан узоқ турадиган, ўз олдига мактаб ва мадрасаларни бир оз ислоҳ қилиш вазифасини мақсад қилиб қўйган эди. Бу жамият бир-иккита яширин мактаблар ташкил этди, уларда ёшларни ўқитиб, саводини чиқаргач, Оренбург, Қозон, Уфа, Қрим, Туркияга ўқишга юбора бошлади. Бундан ташқари, жамият аъзолари аҳоли ўртасида илм-маърифатни тарғиб қилиб, ташвиқот ишларини олиб борар, эскича урф-одатларни танқид қилар, амирлик тузумининг кирди-корларини фош этиб, ислоҳот ғояларини ёйишга интилишарди. Шу жамият аъзоларининг ташаббуси билан

1912 йилда Бухорода биринчи марта газета чиқа бошлайди. «Бухорои шариф» деб аталган, форс тилида чиқадиغان бу газетага Когондаги рус элчихонасининг таржимони Ҳайдархўжа Мирбадалов мудирлик қилади. Орадан кўп ўтмай ўзбек тилида «Турон» газетаси ҳам чиқа бошлади. Садриддин Айний бу газеталарда ўз шеърлари ва кичик-кичик насрий лавҳалари билан иштирок этади. «Бухорои шариф» ҳаммаси бўлиб 153 сон, «Турон» эса 49 сон чиққан. Бу ўринда шуни айтиш керакки, «Тарбия атфол» жамияти ҳам, «Бухорои шариф» ва «Турон» газеталари ҳам жадиализм руҳи билан суғорилган эдилар. Яширин жамият ҳақиқий революцион ҳаракат билан қизиқмас, ўша пайтларда бутун мамлакатда бўлаётган сиёсий ҳодисалардан беҳабар эди. Бу жамият халқни амирлик тузумига қарши шиддатли курашга чақириш ўрнига, енгил-елпи ислоҳотлар билан амирлик системасини бир оз «ремонт» қилиб, тузатиб олишни мақсад қилиб қўйган эди. Газеталар ҳам чинакам халқ ҳаётини ёритиш, амирлик тузумини фош қилиш у ёқда турсин, бу тузумга нисбатан тўла садоқат изҳор қилар, баъзи бир маърифий ғоялар билан бирга, асосан, пантуркизм ва панисламизм ғояларини ташвиқ қилар эдилар. Садриддин Айний бу даврда ўз фаолиятини «Тарбия атфол» жамияти ва «Бухорои шариф» ҳамда «Турон» газеталари билан боғлаб, жадиализм таъсирига берилади. Бу — унинг жиддий хатоси эди.

Садриддин Айний жадиализмнинг реакцион моҳиятини англаб етмади, жадиализм — энди туғилиб, ўсиб келаётган маҳалий буржуазиянинг идеологияси эканини, унинг бош мақсади — халқни бир чирик кишандан қутултириб, ундан мустаҳкамроқ иккинчи кишанга банди қилиш эканини тушунмади. У — жадиализмнинг янги мактаблар, янги ислоҳлар ҳақидаги сафсаталари га учди. Ҳолбуки, бу даврдаги Бухоро шароитида — революцион ситуация кескинлашиб, халқ ҳаракати

борган сари кенг қулоч ёйиб келаётган, зулмдан қутулиш учун қатъий ҳаракат ва шиддатли тадбирлар талаб қилинаётган шароитда маърифатпарварлик ғояларини тарғиб қилиш билан чекланиш — халқ манфаатларидан чекиниш деган эди. Айний фаолиятидаги маҳдудлик, унинг дунёқарашидаги зиддиятлар шоирнинг ижодига ҳам таъсир кўрсатади. Буни, айниқса, унинг 1913 йилда ёзилган «Ҳасрат» шеърида аниқ кўриш мумкин, Айний бу шеърида мусулмончиликдан футур кетганидан, диёнат заифлашиб, замон охирлашганидан шикоят қилади, пессимистик нолаларга бериледи. Айний фаолияти ва ижодидаги бундай зиддиятлар то 1917 йилга қадар — Октябрь ғалабасига қадар сезилиб туради. Айни чоқда шуни ҳам таъкидлаш керакки, Айнийни бутунисича жадиализм вакили сифатида тавсифлаш қўпол хато бўлур эди. У жадиализм таъсирига берилган бўлса-да, унинг бу даврдаги ижодида шундай томонлар ҳам борки, улар кейинчалик шоирнинг иккиланмай революцион томонига ўтиши учун замин тайёрлаб берди. Айний ҳеч қачон жадидларнинг пантуркистик ва панисламистик қарашларига шерик бўлган эмас эди. У маърифатпарварлик позициясида турар экан, жадидлар каби маҳаллий буржуазияга саводли мирзалар, ишбилармон заводчилар, удабурон савдогарлар етиштириб беришни ёхуд ўқимишли маддоҳлар тайёрлашни ўйлаган эмас, балки оддий, қашшоқ камбағал халқ ҳақида қайғурган эди. Унинг бу даврда ёзган шеърлари ҳам жадидларники сингари қуруқ дидактикадан, насиҳатдан иборат эмас, балки эзгуликни, олижанобликни, ҳимматни, инсонийликни куйловчи бадий шеърлар эди. Буни унинг «Фозили Комил», «Мавлоно Жомий ҳазратларининг байтларига марсияи мусаддас» каби асарларида кўриш мумкин. Айниқса, «Оина» журналида 1914 йилда босилган «Нидо ба жавонон» («Ёшларга хитоб») шеъри шоир ижодидаги гуманизм мотивларини тушунишга яхши ёрдам беради.

Шеърда Айний Шарқ поэтикаси арсеналидан кенг фойдаланиб, бу дунё — фоний эканини, фақат эзгулик ва олижанобликгина боқий эканини айтади, ёшларни халққа хизмат қилишга, жамиятга фойда келтиришга, ҳамиша яхшилик қилишга ундайди. Бу шеърда кўзда тутилган «яхшилик, эзгулик, жамиятга фойда келтириш» тушунчалари анча мавҳум бўлса-да, ҳар ҳолда шоир ижодида ижтимоий мотивлар кучайиб бораётганидан далолат беради.

Жадид ёзувчиларининг ижоди билан Айний ижоди ўртасидаги фарқ ҳақида гапирганда, Айнийнинг 1916 йилда ёзилган «Хонадони хушбахт» («Бахтиёр оила»¹) повестини ҳам тилга олмай бўлмайди. Характерига кўра бу асар Ҳамза Ҳакимзоданинг «Янги саодат» романига ўхшаб кетади. Айнийнинг қиссаси ўқимишли ёш йигит Муҳаммад Фариднинг отаси, онаси, укалари ва сингиллари билан ёзишмаси тарзида тузилган. Мактубларда илм-маърифат тарғиб қилинади, бадий адабиётни севишга чақирилади. Худди шу йилларда йирик жадид идеологи Маҳмудхўжа Бехбудийнинг «Китобатул атфол» деган асари ҳам чиққан. Бу асарда мавҳум формада турли мактублар, илтимосномалар, фармойишлар ва ҳоказо ҳужжатларни қандай ёзиш кераклиги ўргатилади. Унинг мазмуни ҳам, услуби ҳам батамом диний руҳ билан суғорилган. Айний қиссасида эса бу асардан фарқ қилароқ жонли одамлар образи бор. Улар маълум даражада бўлса-да, ўз характерига, ўзининг индивидуал нутқига эга. Кўпгина мактубларда ҳаётга, жонли табиатга қизиқиш сезилиб туради. Шу тариқа бу повестда Айний ўз олдига Бехбудий каби тор мақсадни эмас, балки муайян бадий қимматга эга бўлган насрий асар ёзишни мақсад қилиб қўйганини кўрамиз. Бу мулоҳазаларнинг барчаси Айний фао-

---

¹ Бу қисса «Таҳсиб-ус-сибъён»нинг 1917 йилда Самарқандда босилган иккинчи нашрига киритилган.

лиятида жадиализм таъсири етакчи роль ўйнамаганини кўрсатади. Орадан кўп ўтмай, Айний бевосита ҳаёт таъсирида жадиаларнинг ҳақиқий башарасини аниқ билиб олади ва улардан узил-кесил юз ўгиради.

1914 йилда Биринчи жаҳон уруши бошланади. Бу уруш пичоқ суягига бориб етган халқнинг сабр косасини ағдариб юборади. Бухоро амирлигида ҳам синфий кураш кучаяди. Туркистонда ҳам, Бухорода ҳам жадиалар «авомни авраб», содиқ фуқарочилик руҳида ташвиқот юргиза бошлайдилар, оқ подшога умр ва ғалаба тилайдилар. 1916 йилдаги миллий озодлик ҳаракати даврида эса тўғридан-тўғри халққа хиёнат қиладилар. Бухоро жадиалари ҳамон қўрқа-писа амирнинг иззат-икромини жойига қўйиб, арзимас ислохотлар ўтказишни илтимос қилишда давом этадилар. Аммо амир ва унинг уламолари буларнинг барчасидан реакцияни янада авж олдириш учун, халқ бошида зулм қамчисини янада қаттиқроқ ўйнатиш учун фойдаланади. Мактаблар ёпилади, газеталар тақиқланади, ҳар қандай фикрли одам, ҳар бир шубҳали кўринган шахс таъқиб остига олинади, айғоқчилар ва жосуслар исковуч итлардек изғий бошлайдилар. Бундай шароитда Садриддин Айнийнинг ҳам таъқиб остига олиниши табиий эди. Чунки у аллақачон ўз асарлари билан халқ ўртасида эътибор топган, муллаларга нафрати, эски урфи одатларга, шариатга беписандлиги билан уламоларнинг қаҳрини келтирган одам эди. Тилидан илм-маърифат, мактаб деган куйфрона гаплар тушмайдиган Айний, қўйиб берса, хавfli ғалаёнчига айланиб кетиши мумкин эди. Амир амалдорлари дарҳол уни тўғри йўлга солиш учун ҳаракат бошлашади. Айний «ислохпарвар» деб ном чиқарган қушбеги Назрулло ҳузурига чақирилади. Қушбеги унга сиёсат билан шуғулланиш ярамаслигини, газета ўқиш керак эмаслигини тушунтириб, «оталарча» насиҳат қилади:

«— Сиз мулласиз, шоир ва фозилсиз, сизнинг газе-

та ўқишингизни гап-сўз қилишади. Сиз қуръон ўқинг, китоб ўқинг, газета ўқиш сизга муносиб эмас.

— Қуръон ва бошқа китобларни ўқиб чарчадим, энди менга бошқа нарсалар керак, токим ҳордиқ чиқарай. Бу ҳам бўлса газета ва журналлар.

— Жуда бўлмаганда уруш битгунча ўқиманг.

— Биринчидан, бир кун газета ўқимай қолсам, жиннилардек бўламан, иккинчидан, ўқисам, ўқимасам ҳам мен обуна бўлган газеталарни рус давлати почтаси келтириб бериб туради.

— Жуда яхши, «ўқимайман», денг-да, кетаверинг! — деди қушбеги.

— Мен ёлгон сўзлашга одатланганим йўқ ва ёлгон сўзлай олмайман ҳам»¹.

Бу суҳбатнинг натижаси шу бўлдики, амир югурдаклари Айнийни йўқ қилиш йўлига тушади. У Бухородан чиқиб кетишга, яширинишга мажбур бўлади. Аввал у Қизилтепадаги пахта заводида ишлайди. Бу завод бухоролик бир бойники бўлиб, унда 150 киши ишлар, улар орасида маҳалий миллат вакилларида ташқари руслар ва пирсиёнлар ҳам бор эди. Бу заводда ўтказилган саккиз ойлик умр Садриддин Айний ҳаётида чуқур из қолдиради. Ишчилар ҳаёти билан танишиш, завод шароитини ўрганиш унинг савиясини кенгайтиради, қарашларини чуқурлаштиради. Халқ ҳаёти билан яқиндан танишиш истаги уни янги-янги жойларга бошлайди. 1916 йил ёзини Айний Самарқанд, Хўжанд ва Фарғона водийсида ўтказида, баъзи жойларда 1916 йил қўзғолонини ўз кўзи билан кўради. Ниҳоят, 1916 йил охирида у Қаршига келади, Қарши қишлоқларини саёҳат қилиб, деҳқонлар ва косибларнинг турмушини ўрганади. Кейин, кутилмаганда, уни Бухорога чақирришади ва «жақоби олийлари»нинг ҳиммати билан Хиёбон мадрасасига мударрис қилиб тайинланга-

---

¹ С. Айний. Асарлар, том 1. 71-бет.

нини маълум қилишади. Бу совға, тўғрироғи, пора эди. Амир уни ўз томонига оғдириб олиш учун мударрислик лавозимини таклиф қилган эди. Аммо Айний бу «марҳамат»дан воз кечади. Бу эса амир билан Айний ўртасидаги муносабатларни янада ёмонлаштиради. Бу орада 1917 йил ҳам етиб келади. Бутун мамлакатда, шу жумладан, Бухорода меҳнаткаш халқнинг аҳволи оғирлашиб, синфий кураш кескинлаша боради. Ниҳоят, Чор ҳукумати ағдарилади, унинг ўрнига Муваққат ҳукумат ўрнатилади. Дўсти ва қадрдон оқ подшо Николай II ни Бухорода катта дабдабалар билан меҳмон қилишни ўйлаб қўйган Саидолимхон саросимага тушиб қолади. Чунки Николай-ку меҳмон бўлмаса ҳам гўрғая, ағдарилса ағдарилаверсину, бироқ Саидолимхоннинг тахти ҳам қийшайиб қолган эди. Революция довули Саидолимхонни ҳам тахт-пахти билан чирпирак қилиб учириб юбориши мумкин эди. Амир шоша-пиша тахтни мустақкамлаш тадбирини кўради ва 1917 йил 7 апрелда ислоҳот ҳақида фармон эълон қилади. Бироқ бу ислоҳот «хўжа кўрсинга»гина бўлиб, мамлакат олдида турган ижтимоий ва сиёсий проблемалардан биронтасини ҳам ҳал қилмас эди. Шунга қарамай, жадидлар «Яшасин ҳурриятпарвар амир!» деган шиор остида 8 апрель куни «шодиёна ва шукрона» намоишини уюштирамоқчи бўладилар. Айний ва унинг дўстлари бундай намоишга асосли далиллар келтириб, қарши чиқсалар-да, жадидлар бунга кўнмайдилар. Амир ва унинг уламолари бу гал ҳам намоийшдан ўз мақсадлари йўлида фойдаланадилар: намоийш — ғалаён деб эълон қилинади, фармон бекор қилиниб, намоийш қатнашчилари калтакланади, баъзилари эса ўлдирилади. Бухорода фанатиклар ва қоракалтакчилар ҳукмронлик қилган даҳшатли кунлар бошланади. Амирга қарши одамлар кофир, хотини талоқ, моли талон, деб фатво берилади. Шаҳарда мислсиз террор, ур-йиқит авж олиб кетади. Бирор одамни қамаш, уриш, азоблаш учун би-

рорта иғвогарнинг биргина имоси кифоя эди. Айний намойишда иштирок этмайди. Шунга қарамай, уни ҳам Кўкалдош мадрасасидаги ҳужрасидан тутиб чиқишади. «Кўчага йиқилиб тушган жойимдаёқ мени этиклари билан тепа бошлашди, кейин файтунга ўтқазилди. Қаршимда ва ёнимда биттадан иккита қушбеги одамлари ўлтиришар эди. Уларнинг бир қўлида тўппонча бўлиб, иккинчи қўллари билан афт-башарамга мушт туширишар эди. Бирининг бир мушти бурнимни қонатди, шоҳи чопонларига қон сачраб, доғ қилди. Улар «нега бизнинг чопонларимизни қон қилдинг», деб яна қаттиқроқ ура бошладилар»¹. Ниҳоят, амир амалдорлари Айнийни судсиз, тафтишсиз 75 дарра уришга ҳукм қилишади. Қалтакланиб, гўшлари титилиб кетган, ҳушсиз ётган чала ўлик Айнийни зиндонга ташлашади. Амир эркин фикрлашга урингани, бўйсуннишни истамагани учун фозил ва шоир одамдан ана шундай ўч олади. Обхона деб аталган зах зиндонда Айний ҳалок бўлиши муқаррар эди. Унинг бахтига Бухородаги ўзбошимчаликлар ҳақида Когон советлари хабардор бўлиб қолишади ва у ердаги рус аскарлари Бухорога кириб, Айнийни қутқаришади. Айний Когон касалхонасида 52 кун ётади. У ердан тузалиб чиққач, амирга, унинг аъёнларига, унинг тузумига қарши қалбида умрининг охиригача сўнмайдиган оташин нафрат билан Самарқандга жўнайди. Айний ҳаётида янги давр бошланади.

1964

---

¹ С. Айний. Асарлар, т. 1. 85-86-бетлар.

ИСТЕЪДОД ЖИЛОЛАРИ

Абдулла Қаҳҳор камдан-кам ёзувчига насиб бўладиган бахт соҳиби — у аллақачонлар халқ қалбининг тўридан жой олган. Республикамизда унинг номини эшитмаган бирорта шаҳар ва қишлоқ, китоблари кириб бормаган оила йўқ деса бўлади. Унинг асарларини студент ёшлар ҳам, колхозчилар ҳам, ишчилар ҳам, олимлар ҳам барабар севиб ўқишади. Улар Абдулла Қаҳҳорнинг повесть ва романларидан завқланишади, кичкина ҳикояга оламжаҳон мазмун сиғдирганига қойил бўлишади, ҳамиша навқирон туюладиган, оҳори тўкилмаган санъатидан лаззатланишади, чақмоқсифат иборалари, ёрқин образлари, маънодор қочиримларини гурунгларда, суҳбатларда, минбарларда айтиб юришади.

Мен Абдулла Қаҳҳор билан республикамининг анчагина жойларини бирга кезганман. Ҳамма жойда — институтларда, мактабларда, колхозларда, совхозларда, маданият клубларида, кутубхоналарда, маҳаллаларда, хонадонларда Абдулла Қаҳҳорга нисбатан самимий ҳурмат ва чўнг муҳаббатнинг гувоҳи бўлганман. Одамлар уни ўзларига яқин олиб, ўзбекчасига соддагина «Абдулла ака» деб аташади, ундан ётсирашмайди, унга ишонишади. Мен кўпгина фарғоналик пахтакорларни, хоразмлик зиёлиларни, қашқадарёлик қурувчиларни, сирдарёлик чўлқуварларни, андижон-

лик партия ходимларини, самарқандлик олимларни танийман: улар ҳар гал Тошкентга келганларида Абдулла акани бирров кўриб кетишни, бир лаҳза бўлсада, суҳбатида бўлишни фарз д 5 билишарди. Улар қувонч ва шодликларига Абдулла акани шерик қилишарди, дарду ҳасратларини бирга баҳам кўришарди, кўнгил розларини ҳамдамлашар, ундан маслаҳатлар сўрашарди ҳам унга маслаҳатлар беришарди.

Ёзувчилар эса уни талабчан, қаттиқ қўл, лекин ҳаққоний ва одил устоз деб билишарди. Абдулла аканинг Аргиндаги чорбоғидан ёз бўйи ёзувчи аримасди. Бу ерда гоҳ сояси қуюқ сада остида, гоҳ шохлари бирибирига чирмашиб кетган улуғвор арғувонлар салқинида қўлёзмалар ўқиларди, янги асарлар муҳокама қилинардди, ижодий режалар ҳақида баҳслашиларди. Ёш ёзувчилар қўлига қалам олиб, ёзишга киришганларида, «Абдулла акага манзур бўлармикан?» деб ўйлашарди, асар битганда, кўплари қўлёзмани ҳаммадан аввал Абдулла акага олиб келишарди.

Ҳа, юртимизда Абдулла Қаҳҳорнинг шуҳрати шунақа улуг.

Мен бу тўғрида кўп ўйлайман. Ахир, халқ муҳаббатини қозониш, эл назарига тушиш қанчалик мушкул экани ҳаммага аён. Бунга илтимос билан, ялиниб юриб ёки фармон орқали эришиб бўлмайди. Баъзан шуҳрат иштиёқида бутун умр сарфланса ҳам беҳуда кетади. Абдулла Қаҳҳор эса ҳеч қачон атайин шуҳратга интилган эмас. У бирорта асарини «ном чиқарар»га; ҳаммани «анграйтириб, қойил қолдириш»га ёзган эмас. Модомики шундоқ экан, у халқ муҳаббатига қандай сазовор бўлди? Уни бу улуг мартабага кўтарган, шуҳратига қанот бўлган куч нимада? Халқнинг Абдулла Қаҳҳор билан фахрланишида қандай сир бор?

Кўпинча бу саволга жавоб берганда, «Абдулла Қаҳҳор социалистик маданиятимиз равнақининг рамзи,

унинг ижодий тақдири революция туфайли ўзбек халқи эришган чўққиларнинг нечоғли буюклигини кўрсатади», дейишади. Ҳа, бу тўғри. Абдулла Қаҳҳорнинг отаси оддий темирчи уста бўлган. Жўжабирдай оилани боқиб, рўзгор тебратиш учун қишин-ёзин иш қидириб, кўч-кўлонини кўтариб, дов-дастгоҳини орқалаб, қишлоқма-қишлоқ кўчиб юрган уста Абдуқаҳҳор ўғлини ўқитиб, дурустроқ одам қилишни хаёлига ҳам келтиролмас эди. Мабодо, хаёлига келтирганда ҳам, уни қайси пулларига, қайси институтларда ўқитарди? Октябрь Абдулла Қаҳҳорга янги ҳаёт дарвозасини, истиқбол эшигини ланг очиб берди. У интернатда, техникумда, рабфакда, аспирантурада ўқиди; газеталарда, журналларда, нашриётларда ишлади. Бирин-кетин китоблари чиқди. Ниҳоят, у машҳур ёзувчи бўлди. Ёзувчилар союзига раҳбарлик қилди. Олий Советга сайланди, самарали меҳнати учун қўш-қўш орденлар билан тақдирланди. Абдулла Қаҳҳор босиб ўтган йўл социализм туфайли жуда кўп ўзбек зиёлилари босиб ўтган йўлга муштарак. Шунинг учун Абдулла Қаҳҳор билан ҳар қанча фахрланса арзийди. Бироқ, масанинг яна бир томони ҳам бор: ўтмишда серфарзанд, ували-жували уста Абдуқаҳҳорлар сероб бўлган. Нега уларнинг фарзандларининг ҳаммаси эмас, фақат биттаси Абдулла Қаҳҳор бўлди? Бунинг битта изоҳи бор: Октябрь меҳнаткаш халқ учун истиқбол эшигини баравар очган, ҳамманинг парвози учун баравар имконият яратиб берган, бироқ бу имкониятни воқеликка айлантириш учун, жумладан, адабиёт майдонида дадил жавлон уриш учун қизгин хоҳишдан ташқари яна қобилият, истеъдод ҳам зарур эди. Винобарин, социалистик тузум Абдулланинг парвози учун старт майдони бўлди, истеъдоди эса унинг парвозига қанот бахш этди.

Абдулла Қаҳҳор билан фахрланишимиз сабабларини изоҳлаганда, яна «унинг халққа хизмати катта,

унинг асарлари орқали ўзбекнинг шуҳрати оламга таралмоқда», дейишади. Бу ҳам тўғри. Абдулла Қаҳҳор асарлари ўнлаб қардош тилларга таржима қилинган. Унинг асарларини чехлар ва болгарлар, немислар ва французлар, греклар ва ҳиндлар ҳам ўқишади. Улар Абдулла Қаҳҳор асарлари орқали дунёнинг бир бурчида «ўзбек» деган талантли, зукко, меҳнаткаш, бағри кенг халқ борлигидан, бу халқ мазмундор, жўшқин ҳаёт кечираётганидан ва шу ҳаётни бошқа халқларга манзур бўладиган қилиб тасвирлаб бера оладиган Абдулла Қаҳҳордай ёзувчилари ҳам борлигидан воқиф бўлади. Шу тариқа ўзбекнинг шуҳрати оламга таралади. Бунинг учун ёзувчини ҳар қанча ардоқласа, ҳурмат қилса арзийди. Бироқ ҳар қандай асар ҳам ўнлаб қардош ва ажнабий тилларга таржима қилина бермайди-ку... Бу ҳуқуқни қозониш учун асар чинакам санъат намунаси, улкан истеъдоднинг самараси бўлиши керак. Бугун Абдулла Қаҳҳор асарлари Европада ҳам, Осиёда ҳам юз минглаб ўқувчиларнинг кўнглини овлаётган экан, демак, улар ҳақиқий истеъдоднинг фарзандларидир.

Абдулла Қаҳҳорнинг биринчи асари 1924 йилда босилган эди. Шундан бери тинимсиз ижодий меҳнат туфайли ёзувчи иккита роман, тўртта повесть, тўртта пьеса, юзлаб ҳикоя, очерк, фелъетон ва мақолалар яратди. Адабиёт тарихидан хабардор одамга бу рақамлар ғалатиноқ кўриниши мумкин: кўпгина ёзувчилар борки, улар ақл бовар қилмайдиган даражада сермаҳсул бўлган. 2000 дан ортиқ пьеса ижод қилган, 50—60 лаб роман яратган, «бўйи баравар» китоб ёзган ёзувчилар ўтган. Бундай ёзувчилар ҳозир ҳам топилади — француз ёзувчиси Жорж Сименон 170 дан ортиқ асар ёзибди. Буларнинг олдида Абдулла Қаҳҳор яратган асарлар улкан тоғ қаршисидаги кичкина адрга ўхшаб қолади. Аммо беш қўл баравар бўлмаганидек, ёзувчилар ҳам ҳар хил бўлади, бутун умрини фақат асарга ба-

ғишлаган Фирдавсий, Данте, Гётега ўхшаш ёзувчилар ҳам бор. Математиканинг темир қонунига кўра 100 ҳамма вақт 10 дан кўп бўлади. Бироқ математика қонунлари санъатга ярамайди. Санъатнинг ўз қонунлари бор. Уларга кўра 10 баъзан 100 дан каттароқ бўлиши ҳам мумкин. Санъатда ҳеч қачон масалани сон ҳал қилган эмас, ҳеч қачон биронта асар ҳажмига қараб баҳоланган эмас. Унта бемаза романдан битта яхши повесть афзал. Чунки, каттами-кичикми, қандай бўлишидан қатъи назар, яхши асарнинг умри боқий бўлади, йиллар унинг ёшига таъсир қила олмайди. Яхши асар қаримайди ҳам, айнимайди ҳам. Бир куни Лев Толстой асарлари ҳақида гап кетганда, Абдулла ака қазиллашиб, «улар эски қазига ўхшайди, чайнаган сари мазаси чиқади», деган эди. Сон эмас, сифатни дастак қилиб олсак, Абдулла Қаҳҳорнинг зоҳиран адирдай кўринган асарлари азамат чўққи салобатини касб этади. Бундай мўъжиза ёзувчининг маҳорати, санъаткорлик қобилияти, истеъдоди туфайлигина содир бўлиши мумкин.

Гап айланиб, яна истеъдод устига келди. Бу — бежиз эмас. Ёзувчини ёзувчи қиладиган истеъдод. Истеъдод бадий асарга жон ато қилади, асарни ичидан нурлантириб туради. Ёзувчининг ҳаётга муносабатидаги, характерлар яратишдаги, асарга бадий сайқал беришдаги ўзига хос хислатлари бирлашиб, унинг истеъдоди ҳақида аниқ тасаввур беради. Абдулла Қаҳҳор биз учун даставвал адабиёт тарихида янги саҳифа очган, ўз овозига, ўз услубига эга бўлган ёзувчи сифатида қадрли. Бунга у истеъдодининг қудрати билан ёришган. Бу истеъдоднинг олмос қирралари, нурли жилолари бор. Уларни аниқ тасаввур қилиш — Абдулла Қаҳҳор адабиётга қўшган бойликнинг салмоғини тушуниш, у ёришган ижодий муваффақиятлар сирини билиб олиш, халқ қалбининг тўридан жой олиш сабабларини англаш демакдир.

Абдулла Қаҳҳор ҳеч қачон тарих ҳодисаларига бадий иллюстрация яратишни, тарихий тараққиётга бадий изоҳ беришни ижодининг бош мақсади, деб билган эмас. Шундай бўлса-да, муайян тартибда жойлаштириб ўқилса, унинг асарларидан ўзбек халқининг тарихий тақдири ҳақида, босиб ўтган тараққиёт йўли, ўтмишда ким бўлгани-ю, ҳозир ким экани тўғрисида яхлит тасаввур олиш мумкин. «Бемор», «Анор», «Ўғри», «Даҳшат», «Ўтмишдан эртақлар» каби асарларда революция арафасидаги ўзбек воқелиги, оддий одамларнинг фожеаларга тўла аччиқ тақдири бадий ифодаланган. «Кўр кўзнинг очилиши»да революция йилларида Совет ҳокимияти учун жон фидо қилган қаҳрамонлар билан танишамиз. «Сароб» бизни 20-йиллар муҳитига олиб киради: уни ўқиб, ўша даврдаги кескин идеологик курашнинг гувоҳи бўламиз, совет воқелиги билан тўқнашувда буржуа идеологиясининг ҳалокати муқаррарлигига ишонч ҳосил қиламиз. «Қўшчинор чироқлари» каби асарлар колхоз ҳаракатини, ўзбек деҳқонининг тарихий тақдирини тасвирлайди. Бир гуруҳ ҳикояларда 30-йилларнинг ижодкор руҳи, яратиш пафоси акс этган. Қаҳрли уруш йилларининг шафқатсиз ҳақиқати, қаҳрамон одамлари «Олтин юлдуз», «Асрор бобо»ларда, урушдан кейинги ҳаёт «Шоҳи сўзана»да тасвирланган. Ниҳоят, «Синчалак», «Минг бир жон», «Сўнгги нусхалар» каби асарлар бевосита ҳозирги одамлар, бугунги кун ҳақида ҳикоя қилади. Гарчи бу асарларда Ватанимиз тарихида муҳим роль ўйнаган воқеаларнинг ҳаммаси ҳам мукамал акс этмаган бўлса-да, биз уларни, бари бир, халқ ҳаётининг бадий йилномаси деб атаймиз, чунки уларда тарихий тараққиётнинг ички тенденциялари, халқимизнинг маънавий юксалишидаги асосий босқичлар,

бугунги ўзбек характерининг шаклланиш йўллари чуқур очиб берилган. Тарихан асар яратишга интилмаган ҳолда халқ ҳаётининг тарихий ҳаққоний манзарасини чизиш, халқ босиб ўтган тараққиёт йўлининг кенг манзарасини яратиш Абдулла Қаҳҳор ижодининг муҳим хусусияти. Бу — ёзувчининг халқ ҳаёти билан чамбарчас боғланиб кетганидан, ижодининг ҳамма босқичларида халқ ҳаётидан озиқлангани, ундан илҳомланганидан туғилган. Қолаверса, бу хусусият Абдулла Қаҳҳор ижодининг чуқур замонавийлигидан далолат беради. У ҳамиша давр билан ҳамнафас бўлишга, давр олдинга сурган талабларга бадий жавоб беришга ҳаракат қилди. Унинг асарлари шунчаки эрмак учун ёки ўз истеъдодини намойиш қилиш мақсадида эмас, даврнинг конкрет вазифаларига хизмат қилиш учун, ҳар бир тараққиёт босқичида ҳаётимизда юзага келган янги, ижобий ҳодисаларни қўллаб-қувватлаш ва тараққиётимизга тўсиқ бўлган иллатларни аёвсиз фош қилиш учун ёзилган. Абдулла Қаҳҳор ижодидаги замонавийлик унинг адабиётни чуқур тушунишидан, ёзувчининг жамият ҳаётидаги ўрни ва ролини, бадий сўзнинг қудратини чуқур ҳис қилишидан туғилган.

Адабиёт нима? Унинг моҳияти қандай? Ёзувчи нега ёзади? Ёзувчи ким учун ёзади? Ҳар бир истеъдодли ёзувчи адабиёт даргоҳига қадам қўйиши билан ана шундай саволларга дуч келади. Улар ҳокимона куч билан ёзувчининг бутун вужудини қамраб олади ва ундан аниқ жавоблар талаб қилади. Уларни ҳал қилмай ёзувчи бир қадам ҳам олға силжий олмайди, самарали ижод қилолмайди. К. Федин айтгандай, булар адабиётнинг «мангу» муаммоси. Бу саволларни ёзувчи ўз-ўзигагина бермайди, унга бутун адабиёт, жамики ўқувчилар беради. Бу мангу муаммонинг иккита мангу жавоби бор: адабиёт жамиятга хизмат қилиши керак ёхуд адабиёт ўз-ўзи учун яшайди.

Абдулла Қаҳҳор ижодининг бошланишидаёқ бу саволларга «адабиёт халқ учун яшайди, жамиятга хизмат қилади», деган жавобни танлади. Бора-бора бу жавоб унинг эътиқодига айланди. Мақсадсиз ёзилган, ҳеч кимга фойдаси тегмайдиган асарлар, ҳар қанча маҳорат билан ёзилган бўлмасин, Абдулла Қаҳҳор учун ўлик асарлар.

Бир амаллаб, биронта илмий асар ёзиш учунгина уриниб, «бўрининг тишига сера кислотасининг таъсири», деганга ўхшаш бемаъни мавзуда иш яратган олимнинг аҳволи гоят кулгили. Мақсадсиз, шунчаки асар ёзиш учун ёзадиган авторнинг аҳволи ҳам ана шундай кулгили ва аянчли. У 1940 йилда ёзган бир мақоласида ҳар қандай асар муайян мақсадга хизмат қилиши зарурлиги ҳақида шундай деган эди: «Олим қандоқ бўлмасин, бир илмий асар яратишга урингандай, ёзувчи қандоқ бўлмасин ҳикоя ёзишга уринган. Олим қанча овора бўлиб тажрибалар ўтказганидай, ёзувчи қанча ўйлаб воқеалар яратган. Сиртдан қараганда, олимники илмий, ёзувчиники адабий асарга ўхшайди, лекин китобхоннинг «бундан мақсад нима?» деган бир саволи билан ҳар икковининг ҳам чуви чиқади».

Абдулла Қаҳҳор 30-йилларнинг бошидаёқ адабиётнинг юксак ижтимоий ролини яхши тушунарди. «Сароб» романини эсланг. Дурустгина талант эгаси бўлган Саидий асар охирида фожеона ҳалок бўлади, унинг таланти ўн гулидан бир гули очилмай хазон бўлади, майдалашиб, бачканалашиб, йўққа чиқади. Ёзувчи бунинг сабабларини романда муфассал очган: Саидий талантини халққа хизмат қилдириш, улуғвор, олижаноб мақсадга бағишлаш ўрнига, халққа қарши йўналтирди, ҳақиқат ўрнига ёлгонни тасвирлашга бағишлади, шуҳратпарастлик мақсадига бўйсундирди. Бора-бора Саидийнинг идеали ўта мешчанлик идеалига айланади: «У оламшумул ёзувчи, америка-

лик машҳур муҳаррир сингари ҳар куни бир стунлик нарса ёзиб, йилига ўн икки минг олтин маош олади, турли мамлакатлардан франк, доллар, рупиялар келиб туради, шундан сўнг бу серғалва, серазият шаҳардан кетиб, Шимолий Америка адиби Торо сингари табиат қучоғига киради; водийнинг энг баҳаво, энг гўзал ерига солган қасрида ўтириб, хотини Ариаднанинг роялда қилган машқига қулоқ берар экан, бутун водий ва ундаги ўтлаб юрган қўй-қўзилар, йилқилар, тоғ ён бағриларида ўсган pista, арча, кўм-кўк ўланлар ва уларнинг орасидан илон изи бўлиб оққан ариқ ва ариқчалар кўриниб туради. Унинг қасри орқасида ер юзидаги ҳамма мевалардан топиладиган катта боғ бўлади. Саидий олтиннинг кучи билан бу боғда лотос гуллари, хурмо ва апельсин дарахтлари ўстиради...» Бундай идеал, олижанобликдан, эзгуликдан тамоман холи мақсад, жуда арзимас, худбин ният Саидий талантини шу даражада пачағлайдики, охирида у ҳашаки бир савдогар ёзувчига айланади, ҳатто бировларнинг қалам ҳақини ўғирлаб, кун кўра бошлайди. Ёзувчи уни Эҳсон тилидан шундай баҳолайди: «Билишимча, таланти ширадан тозаланган Раҳимжон ҳозир шалағи чиққан аравадай Муродхўжа домланинг томорқасида ағнаб ётипти». Абдулла Қаҳқорнинг Саидийга муносабатида, унинг идеалини киноя билан тасвирлашида талантнинг моҳияти ва ижоднинг мақсадини қандай тушунгани яққол кўриниб турибди. 30-йиллардаёқ санъат халқ ҳаётининг ҳаққоний кўзгуси бўлиши, санъаткор эса тамадан, шухратпарастликдан холи бўлиши, ижод учун «ҳар қандай майда орзу-ҳавасни, ҳар қандай манфаат-ғаразни қувиб чиқарадиган йирик-юксак ғоя» зарурлиги унинг эътиқодига айланган ва бу эътиқод эса истеъдодининг парвози учун қанот, кейинги ҳамма ижоди учун бақувват пойдевор бўлган эди. Шу тариқа, юксак ғоявийлик, олижаноб улуғвор мақсадга эга бўлиш, шунинг оқибатида туғиладиган

замонавийлик Абдулла Қаҳҳор ижодининг бош хусусиятига айланди.

Абдулла Қаҳҳор ижодидаги замонавийлик ва ғоявийлик ҳаққонийликдан туғилади. Ёзувчи ҳаёт ҳодисаларини қаламга олар экан, уларнинг моҳиятига чуқур кириб боришга, шу орқали ҳаёт ҳақида салмоқли фикр айтишга, катта умумлашмалар чиқаришга ҳаракат қилади. «Сароб» 30 йил аввал ёзилган, ундаги воқеалар ҳам 40 йиллик тарихга эга. Бундай қараганда, 60-йилларнинг одамига 20-йилларда бўлиб ўтган воқеаларнинг нима қизиги бор? Нимаки бўлган бўлса бўлиб ўтди-кетди, тарихга айланди. Бугунги одам учун шу бугунни, эртани ўйлаш афзалроқ. Аммо, асарни ўқий бошлашимиз билан, бизга қизиги йўқ кўринган тарих ҳодисалари бутун вужудимизни қамраб олади. Гап, албатта, романдан 20-йиллар нафаси уфуриб туришида эмас. Гап шундаки, ёзувчи бу романни ҳаётнинг сиртида сирғаниб юриб ёзган эмас, у ташқи белгилар орқали давр руҳини асарга олиб кирган эмас, балки воқеаларнинг замирига, одамлар характерининг моҳиятига чуқур кириб борган, ҳар хил тоифага мансуб одамларнинг ўзаро муносабатида, тақдирида ўша даврнинг катта ҳақиқатини ифодалаган, ҳаётнинг кенг ва чуқур бадиий анализини берган. Шунинг учун «Сароб» бугун ҳам фикримизни бойитади, бугун ҳам унинг замонавийлиги ўз кучини йўқотмайди.

«Синчалак»ни олайлик. У ҳам том маънодаги замонавий асар. Бироқ унинг ҳам замонавийлиги воқеалари бизнинг кунларимизда содир бўлганида эмас. «Синчалак» ни чинакамига санъат асари қилган, унинг минглаб одамларга манзур бўлишини таъминлаган нарса — ёзувчининг асарда айтадиган салмоқли гапи. Ёзувчи бу асарида ўзбек аёли босиб ўтган тарихий тараққиёт йўлини умумлаштиради. Унинг бугунги ақлига, заковатига, азамат қадди-қоматига, мағрур чеҳрасига қойил эканини оламга намойиш қилади. Бу

асарда ҳам даврнинг бадиий таҳлили, чуқур умумлашмалар, доно хулосалар борки, уларнинг ҳаммаси асардаги улкан ҳаётӣ ҳақиқатга қанот бағишлаган.

Абдулла Қаҳҳор ҳар бир асарда, ҳатто ҳажми кичик митти ҳикояларда ҳам катта умумлашмаларга интилишини «Анор» ҳикоясида, айниқса, аниқ кўриш мумкин. Йирик рус адабиётшунои В. В. Смирнова Абдулла Қаҳҳорнинг «Анор»и билан Америка ёзувчиси О'Генрининг «Шафтоли» деган ҳикояси ўртасида ўхшашлик борлигини биринчи бўлиб қайд этган эди. Шу ҳикояларни бир-бирига таққослаб кўрайлик. «Шафтоли» ҳикоясида бош қаҳрамон боксер Мак-Гарри. У янги уйланган. Хотинини жуда севади. Унинг ҳар қандай истагини бажаришга тайёр. Хотини бирдан шафтоли егиси келиб қолади. Мак-Гарри февраль аёзига қарамай, ярим кечагача бутун Нью-Йоркни ағдартўнтар қилиб шафтоли қидиради. У кирмаган дўкон, қидирмаган ресторан қолмайди. Табиий, ҳеч қаерда шафтоли йўқ. Ниҳоят, у бир ўртоғини полицияга тутиб бериб, унинг уйдан тасодифан меҳмонлардан ортиб қолган битта шафтоли топади ва чексиз ғурур билан уни севимли рафиқасига олиб боради. Уни кута-кута зерикиб ўтирган хоним эса, шафтолини кўриб, «уни емайман, апельсин келтир», дейди. «Анор»даги воқеа ҳам деярли шундай. Бироқ бу иккала ҳикоя бир-биридан осмон билан ерча тафовут қилади. О'Генри ҳикояси ғоясиз, мақсадсиз ёзилган ҳикоя эмас, унда ҳам ёзувчи арзанда инжиқ хотиннинг таннозлигини, Мак-Гарридай йигитнинг қайнаб турган кучи арзимас, беҳуда нарсага сарф бўлаётганини, бундай ҳаётнинг бемаънилигини қоралайди. Шундай бўлсада, биз ҳикояни ўқиб ларзага тушмаймиз, вужудимиз зир қақшамайди, виждонимиз жунбушга келмайди. Ўқиймизу, шунчаки мийғимизда кулиб қўя қоламиз.

«Анор» бутунлай бошқа, Туробжон хотинининг анор

исташи инжиқликдан, эркаликдан эмас, табиий зарурият. Анор туфайли ўғирлик қилиш бемаъни нарса, аммо биз Туробжонни қораламаймиз. Туробжон оми одам, умри бировларнинг эшигида ўтган. Ҳозир ҳам «сахари мардондан сув ташиб, ўтин ёриб, ўт ёқиб...» тирикчилигини ўтказди. У ҳам хотинини севади, аммо унинг севгиси китобларда битилган кўтаринки севги эмас, кундалик ташвишларга кўмилиб, кўникмага айланиб кетган, ҳар қадамда баланд овоз билан эълон қилинмайдиган пинҳоний севги. Хотини бир қадоқ анор учун умрининг ярмини беришга тайёр, аммо «анор — фалон пул». Шунинг учун Туробжон анор ўрнига асал келтиради. Эр-хотин орасида гап қочади. Бу жанжал «гапни ковласа, гап чиқади» қабилида эмас, қўли қисқалиқдан, муҳтожликдан, ночорликдан туғилган доимий алам туғени. Шу алам туфайли Туробжон хотинига «бошқоронғи бўл, эвида бўл-да», дейди, шу алам туфайли хотини ҳали туғилмаган болани «ер юткур», дейди. Шу алам уларни бир-бирига аччиқаччиқ, теккан жойини жизганак қилиб куйдирадиган гаплар айтишга мажбур қилади. Бу жанжал оиладаги тотувликка раҳна солади, хотиннинг «оламда суянгани — эри, бирдан-бир орзуси — анор эди», жанжал оқибатида «бирданига иккиси ҳам йўққа чиқади». Шу тариқа, ёзувчи бизни секин-аста бир ҳақиқатга — Туробжон ва хотиннинг фожиаси, бахтсизлигининг сабаби — ижтимоий тенгсизликдир, деган ҳақиқатга бошлайди. Ўқувчи ҳам ҳикоядаги воқеадан Туробжоннинг хотини каби «камбағалчилик қурсин» деган хулосага келади. Бу хулоса эса тенгсизлик, адолатсизлик ҳукм сурган, одамни қашшоқ ва хор қилиб қўйган дунё устидан чиқарилган ҳукмдай туюлади.

«Анор» «Шафтоли»дан фарқ қилароқ, бизни ларзага солади, виждонимизни уйғотади, қалбимизда адолат туйғусини қўзғайди. Абдулла Қаҳҳор О' Генриники сингари ҳаёт материалини олиб, униқидан батамом

фарқ қилувчи хулоса чиқаради. Бу хулоса чуқурроқ, ижтимоий йўналиши аниқроқ, ҳаққонийроқ.

«Анор»ни санъат асари қилган нарса ундаги ана шу чуқур ҳаққоний хулосагина эмас. Энг муҳими шундаки, ёзувчи ҳикоя ғоясини яланғоч тарзда, декларатив йўсинда, қаҳрамонларнинг нутқи орқали ифодаламайди, балки унинг бадий тўқимасига сингдириб юборади. Ҳикояда ёзувчи шундай деталлар топадики, улар ҳикоя замиридаги катта ғояни, муҳим ҳаётий ҳақиқатни тўла очишга хизмат қилади. Эру хотин анор жанжалини қилар экан, Муллажон қозининг уйдан кетма-кет мушак отилади. У ерда — тўй. Мушак хотинга Муллажон қозининг боғини эслатади. У боғни кўрган эмас, таърифини эшитган, холос, «боғ эмас, анорзор... Анор дарахтларида анор шигил, чойнакдай-чойнакдай бўлиб осилиб ётибди...» Туробжон эса мушак туфайли беихтиёр мураккаб ҳисоб-китобга берилади: «Битта мушак уч мири... юзта мушак отилса... биттагадан юз танга. Бир миридан кам етмиш беш танга бўлади». Туробжон бир ойда ўн саккиз танга топади. Одамлар бир кечада етмиш беш тангани ҳавога совуради. Ёзувчи ҳаётий ҳодисани олади, ундан одамларнинг ўйига, хаёлига ўтади ва шу тариқа образлар тили билан асарнинг ғоясини очади. «Анор»да ғоявийлик бадийликни, эҳтиросни тўсиб қўймайди. «Анор»даги бу хусусият Абдулла Қаҳҳор истеъдодининг муҳим фазилатини ташкил қилади — у замонавийликни ибтидоий тарзда тушунмайди, унинг асарларида ғоявийлик ва маҳорат иноқ эгачи-сингилдек бир-бири билан чатишиб кетган бўлади. Бу жуда муҳим, аке ҳолда, асар ғояси яланғоч айтиладиган бўлса, ёзувчининг ғоявий позицияси асарнинг ҳар саҳифасидан кўрсаткич бармоқдай бигиз бўлиб турса, бундай асар узоқ яшаёлмайди. Стендаль бу тўғрида жуда чиройли айтган эди: «Шунга эришмоқ керакки, муайян позицияга мойиллик одамдаги эҳтиросни тўсиб қолмасин. Муайян позицияда

турган одам эллик йилдан кейин ҳеч кимга таъсир қилмай қолади. Тарих ўз ҳукмини чиқариб бўлгандан кейин ҳам қизиқлигини йўқотмайдиган нарсаларгина тасвирлашга лойиқдир». Абдулла Қаҳҳор ўз асарларида ҳодисаларнинг шундай қирраларини топадики, улар бугунги кун руҳини ўзида мужассамлаштирган ҳолда, «тарих ҳукми»дан кейин ҳам қизиқлигини йўқотмайди. Ёзувчи асарларининг муваффақиятини таъминлайдиган, умрини узоқ қиладиган куч шундаки, ёзувчи ҳукми тарих ҳукмига қарама-қарши бормайди, бу эса ҳамisha асарда даврнинг катта ҳақиқатини вужудга келтиради.

Абдулла Қаҳҳор асарларининг яна бир хислати бор — улар ҳамisha табиий бўлади. Тўғри, ижодининг илк даврида ёзувчи табиийликдан маҳрум, сунъий ситуациялар, уйдирма воқеалар асосига қурилган асарлар ҳам яратган. Уларни мустасно қилсак, кейинги йилларда яратган асарлари орасида ғайри табиийлиги, сохталиги билан ўқувчида шубҳа уйғотадиган биронта асар йўқ дейиш мумкин.

Асарнинг табиийлигини ёзувчи кўз қорачиғидай авайлаб сақлайди ва унга эришиш учун Лев Толстойнинг бир доно маслаҳатига амал қилади. Лев Толстой китобнинг бадийлигини таъминлайдиган биринчи шарт сифатида ёзувчи фақат ўзини қизиқтирган, ўзига яхши маълум бўлган нарсалар ҳақидагина ёзиши кераклигини уқдирган эди. Бу жуда муҳим талаб, чунки, ҳеч қайси ёзувчи ҳеч қачон ҳаётнинг ҳамма томонини мукамал қамраб ололмайди. Ёзувчининг шахсий ҳаёти, шахсий тажрибаси унга яқин, қалбига ҳамоҳанг материални белгилаб беради. Ўзи яхши билмаган материал асосида ёзилган асар одатда мажруҳроқ, заифроқ чиқади. Буни Абдулла Қаҳҳор ўз ижодида ҳам синаб кўрган. «Олтин юлдуз» қиссасини эсланг. Бу повесть уруш йилларида ёзилган. У ўз вақтида муайян ижобий роль ўйнаган. Бироқ қиссани Абдулла Қаҳҳор

ҳорнинг бошқа асарлари билан солиштирсак, унда ҳаётнинг кўпгина томонлари, айниқса, ҳарбий воқелик, жанг манзаралари, жангчиларнинг характери анча хира очилганини сезиш қийин эмас. Ҳолбуки, бу асар ҳам қаҳқорона маҳорат билан чизилган деталларга бой, тили рангдор. Денгиз жуда гўзал нарса, унинг мовий суви кишини ром этади, аммо ҳар қанча гўзаллигига қарамай, денгиз суви ҳеч кимнинг ташналигини қондиrolмайди. Шунга ўхшаш бадий асар ҳар қанча маҳорат билан ёзилган бўлмасин, табиийликдан маҳрум бўлса, ёзувчи ўзи жуда қизиққан, ўзи жуда яхши билган ҳодисаларни ёзмаган бўлса, ўқувчининг гўзаллик туйғусига озиқ бериши мумкин, лекин унинг ҳақиқатга ташналигини қондиrolмайди. Абдулла Қаҳқор ижодида бундай асарлар бармоқ билан санарли даражада. Асарларнинг кўпчилигида эса у ўзи жуда яхши билган нарсаларни ёзади. Бу — Абдулла Қаҳқорнинг муҳим эстетик принципларидан бири. У бошқа ёзувчиларни ҳам кўпинча шу принципдан келиб чиқиб баҳолайди. ТошДУ студентлари бир учрашувда Абдулла акадан Абдулла Орипов ҳақида фикр сўраб қолишди. Шунда Абдулла ака «бу боланинг энг яхши томони шундаки, ўзи билмаган, ақли етмаган нарсани ёзмайди», деб жавоб берган эди. Абдулла ака Ҳиндистон сафаридан қайтгандан кейин Ҳиндистон ҳаёти ҳақида, ажойиб-ғаройиб шаҳарлар, урф-одатлар, обидалар ҳақида жуда қизиқ гапларни айтиб берди. Бу гаплар ёзувчи кўзи билан кўрилган чиройли деталларга бой эди. Ҳикояни эшитгандан кейин, Абдулла акага Ҳиндистонда кўрган-кечирганларини бир повесть ёки сафарнома тарзида ёзишни маслаҳат бердик. Абдулла ака мийиғида кулди-қўйди. Ўша айтган гапларидан битта кичкина мақола қилди-ю, нарига ўтмади. Нега бундай қилганини сўраганимизда, «Бир-икки кўрган билан ҳаётни билиб бўладими, билмаганингдан кейин қандай ёзасан?» — деб жавоб берди.

Бу фактдан шундай хулоса чиқариш мумкинки, «ёзувчининг ўзи яхши билган нарсаси» китобдан ўқиб олган билимлари, одамлардан эшитганлари ва ҳатто ўз кўзи билан кўрганлари ҳам эмас. Албатта, буларнинг ҳаммаси — китобий билим ҳам, одамлар билан жонли алоқа ҳам, дунёнинг узоқ-яқинини кўриш ҳам ёзувчи учун жуда зарур, буларсиз юксак ёзув маданиятига, чуқур ёзувчилик тафаккурига эга бўлиб бўлмайди. Бироқ, бари бир буларнинг ўзигина ҳали ёзувчига бемалол қалам олиб, ижодга киришишга асос бермайди. Афтидан, «ёзувчи ўзи яхши билган нарса» дегани, «ёзувчи ўзи чуқур ҳис қилган нарса», деган тушунчани ҳам ўз ичига оладик, асардаги ўқувчи қалбини куйдирадиган оташ ана шу ҳисдан пайдо бўлади. Лев Толстой асар ёзмоқчи бўлсангу, уни ёзмай қўй қолишинг мумкин бўлса, ниятингдан воз кечганинг яхши, дейди. Абдула Қаҳҳор буни «илҳом билан ёзиш», деб атайди. У 1944 йилда ёшлар семинарида саволларга жавоб бериб, бу тўғрида шундай деган:

«Ёзувчи ўзи ҳис қилмаган нарса тўғрисида ёзса, буни ўқиган ўқувчи ҳам ҳеч нарсани ҳис қилмайди. Демак, куйдириш учун куйиш, ардоқлаш учун ардоқланиш шарт. Ҳис қилинмасдан ёзилган нарса қоғоздан қилинган гулга ўхшайди. Ҳис, ички дард кишининг қалбини емириб юборади. Бундай вақтда киши ўзини қаерга қўйишини билмайди, ўзининг дардига бошқаларни шерик қилиш, юрагини бўшатиш хоҳиши кишига азоб бериш даражасига етади. Шу вақтда қўл қаламга боради. Кишидаги мана шундай ҳолатни, одатда, илҳом дейишади».

Ёзувчи ўзи чуқур ҳис қилмай ёзса қандай оқибатларга олиб келишини «Қўшчинор чироқлари» мисолида ҳам кўрса бўлади. Маълумки, роман Ўзбекистонда колхозлаштириш тарихига, деҳқон психологиясининг янгиланиш процессига бағишланган. Ёзувчи роман материални, даврни, одамларни жуда яхши билади.

Романда катта маҳорат билан ёзилган саҳифалар, унутилмайдиган ёрқин характерлар бор. Айни чоқда, унда шундай саҳифалар ҳам кўпки, уларнинг сустиги, зериктирувчанлиги бу саҳифаларни ёзувчи ҳис қилмай, илҳомсиз ёзган дейишга асос беради. Айниқса, романнинг сўнгги қисми анчагина иллюстратив характерга эга. Масалан, Зокир ота билан Иброҳимов ўртасидаги муносабатлар колхозда агротехникадан кенг фойдаланиш керак деган ғояни ифодалаш учун киритилган. Афтидан, ёзувчи асарни қайта ишлаш процессида догматик танқиднинг ноўрин талабларига ён бериб, ҳамма нарсани қамраб олишга ҳаракат қилган. Абдулла Қаҳҳор ижодида бундай ҳиссиз ёзилган саҳифалар жуда кам. Аксинча, унинг жуда кўп асари жўшқин илҳом, оташин эҳтирос, инсоний туйғулар билан суғорилган.

Абдулла Қаҳҳор қаҳрамонини севса, уни шундай тасвирлайдики, ўқувчи ҳам бутун қалби билан севиб қолади, ундан нафратланса, бу нафратни шу қадар чуқур очадикки, ўқувчи ҳам бутун вужуди билан ундан жирканади. Илҳом, эҳтирос, ҳис ва туйғу унинг асарларига чинакам самимийлик бағишлайди.

Шундай қилиб, Абдулла Қаҳҳор асарларида ҳаққонийлик, табиийлик ва самимийлик бир-бири билан чамбарчас бирлашиб кетади ва уларнинг иттифоқидан соддалик деб аталган яна бир фазилат майдонга келади. Абдулла Қаҳҳор асарларининг соддалиги шундаки, у улкан ҳаётий ҳақиқатларни айтиш учун фавқулодда воқеалар қидирмайди, масштаби катта ҳодисаларга мурожаат қилмайди, аксинча, ҳаётдаги энг оддий бирон воқеани олади-ю, шунинг ўзидан салмоқли умумлашма чиқаради. «Минг бир жон»ни эсланг. Бу ҳикояда жиддий воқеа бор дейишга ҳам тортинади киши. Мастура бир неча йил давомида қаттиқ касалга чалинган, у касалхонада ётади, уни кўрганлар тирик мурда деб ўйлайдилар, лекин Мастура тузалиб чиқади. Ёзувчи

ана шу оддий воқеани шундай фавқулодда маҳорат билан тасвирлаганки, натижада Мастура тақдири орқали ўқувчи инсоннинг ҳаётга муҳаббати бениҳоя қудратли куч эканини чуқур ҳис қилади. «Асрор бобо» ҳикояси ҳақида ҳам шу гапни айтиш мумкин. Ёхуд «Бемор»ни эсланг. Сотиболдининг хотини оғриб қолади-ю, вафот этади. Ёзувчи бу ҳикояда ҳам бениҳоя оддий воқеани жуда юксак умумлашма даражасига кўтаради. Абдулла Қаҳҳор истеъдодининг бу хислати менга И. Эренбургнинг «санъаткор бир томчи шабнамга денгиз чуқурлигини бахш этади», деган чиройли гапни эслатди. Бундан яна шундай хулоса келиб чиқадики, санъатда оддий ҳодисалар ҳаёт улугворлигига қарама-қарши турмайди. Ҳамма гап ёзувчи истеъдодининг қудратида, унинг оддий воқеалар моҳиятига кира олиш қобилиятида.

Шу тариқа кўрамизки, Абдулла Қаҳҳор истеъдодини жилолантирган, унинг асарларини чинакам санъат намунасига айлантирган фазилатлар — ҳаққонийлик, табиийлик, самимийлик, соддалик ва уларнинг бирикишидан туғиладиган том маънодаги замонавийликдир.

* *

*

Абдулла Қаҳҳор китобхонлар билан учрашувлардан бирида ёзувчининг ёзувчилигини у яратган янги образларга, адабиёт домовойига ёздирган янги одамларига қараб баҳолаш керак, деган эди. Бу гапда катта маъно бор. Биз улкан ёзувчилардан қайси бирини эсламайлик, улар кўз ўнгимизда фақат ўз сиймолари билан эмас, яратган қаҳрамонлари қуршовида намоён бўладилар. Гоголь десак, Тарас Бульбадан тортиб Собакевичгача, Толстой десак, Анна Каренинадан Ҳожимуродгача, Шолохов десак, Григорий Мелеховдан Андрей Соколовгача хаёлимиздан липиллаб ўта бошлайди. Адабиёт образлари билан тирик, жонли одамла-

ри билан қудратли. Чинакам ёзувчи ҳаёт материаллари асосида истеъдод кучи билан шундай бир олам яратадики, бу олам бизга таниш ва нотаниш одамлар билан тўлиб-тошган бўлади. Шу одамлар, уларнинг ўзаро муносабати, тақдири, қувончи ва дардлари, бахти ва фожиалари орқали ёзувчи ўқувчига таъсир қилади, унинг фикрини қўзғатади, ҳисларини уйғотади. Ёзувчининг асарда айтмоқчи бўлган салмоқли гапи, тарғиб қилмоқчи бўлган ғояси, интилган мақсади қаҳрамонлар характерида мужассамлашган бўлади. Биз Абдулла Қаҳҳор ижодига пойдевор бўлган эстетик принциплар ҳақида гапирдик. Аммо бу эстетик принциплар фақат Абдулла Қаҳҳоргагина эмас, балки умумсовет адабиётига хос бўлган, кўп миллатли адабиётимизнинг ҳамма вакиллари амал қиладиган принциплардир. Адабиётни эрмак деб эмас, жамиятнинг ривожига хизмат қиладиган буюк қурол деб билиши, шунинг учун ҳамisha халқ ҳаётидан илҳомланиши, халққа зарур гапларни айтишга интилиш Абдулла Қаҳҳор истеъдодининг ғоявий йўналишини кўрсатади, лекин унинг ўзига хос томонларини очмайди. Истеъдоднинг ўзига хослиги шу муҳим принципларни ижодда жорий қилишда, биринчи навбатда, асарда инсон образини яратишда кўринади. Абдулла Қаҳҳор қирқ йиллик ижодий фаолияти давомида шундай одамлар характерини яратдики, улар аллақачон ҳар бир адабиёт мухлисининг маънавий ҳаётида катта ўрин тутувчи фигураларга айланган. Унинг қаҳрамонлари ичида жозибаси, маънавий кучи, ақли билан қалбимизни мафтун этадиган гўзал одамлар ҳам, нодонлиги, калтафаҳмлиги, эгрилиги билан нафратимизни қўзғайдиган бадбашара, хунук одамлар ҳам бор. Ёзувчи яратган қаҳрамонларнинг кўпчилиги китоб саҳифаларидан чиқиб, ҳаётга кириб кетди, уларнинг номи турдош номларга айланди.

Абдулла Қаҳҳор инсон образини чизишда, одам

характерини яратишда адабиётнинг умумий ва азалий қонунларига амал қилади. Бу қонунлар асардаги қаҳрамоннинг ҳаққоний ва табиий бўлишини, инсоний жозиблага эга бўлишини, ички дунёси кенг очилишини тақозо қилади. Абдулла Қаҳҳор асарларида буларнинг ҳаммаси бор, бироқ булар ўзига хос шаклда, бошқа ёзувчиларда учрамайдиган тарзда намоён бўлади. Бу фикримизнинг исботи учун, яхшиси, битта ҳикояни олайлигу, унда одам образи қандай яратилгани билан танишиб чиқайлик.

Мана, «Ўғри» ҳикояси. Бениҳоя ихчамлиги, соддалиги, психологик характеристикаларнинг аниқлиги, деталларининг ёрқинлиги, умумлашмаларининг кучи билан бу ҳикоя кичик эпик формаларда реализмнинг тантанасини ифодалаган ажойиб намуна бўлиб қолди.

Ҳикоядаги воқеа шу қадар жонли тасвирланганки, ўқувчи ўтмишда деҳқон бошида синган таёқларнинг қасир-қусурини ўз қулоғи билан эшитаётгандай бўлади. Ҳикояда қуруқ насиҳат, дидактика йўқ, гоё тўлалигича бадиий тўқимага сингиб кетган. Ёзувчи бунга характерларни психологик жиҳатдан чуқур далиллаш орқали, табиийлик ва ҳаётийлик орқали эришган. Ҳикоя гоёт кескин драматик ситуациядан — Қобил бобонинг ҳўкизи ўғирлангани ҳақидаги хабардан бошлади. Шундан кейин автор деҳқон учун ҳўкизнинг нақадар зарурлигини уқтириб, «деҳқоннинг уйи куйса куйсин, ҳўкизи йўқолмасин», дейди. Ҳозирча бу фикр шунчаки оддий бир фикр холос, у ўқувчининг онгига етиб борса ҳам, ҳали ҳисларига таъсир кўрсатмайди, унинг вужудини қамраб олиб, Қобил бобо тақдирига чинакам қизиқиш билан қарашга ундамайди. Шунинг учун ёзувчи бу фикрни қаҳрамоннинг психологик ҳолатини очиш билан кучайтиради: бошига фалокат тушиб, гангиб қолган Қобил бобонинг аҳволини тасвирлайди: «Қобил бобо яланг бош, яланг оёқ, тиззалари букилиб-букилиб кетади,

кўзлари жовдирайди, ҳаммага қарайди, аммо ҳеч кимни кўрмайди». Ҳеч кутилмаганда энг қимматбаҳо, энг зарур, жонидан ортиқ кўрадиган нарсасидан, ғариб рўзгорини тебратиб турган кўмакчисидан ажраган, бу фалокатнинг бутун даҳшатини ҳали охиригача ҳис қилиб етмаган одамнинг дастлабки ҳолати бу ўрнида жуда аниқ ва чуқур очилган. Унинг титраши ҳам, нажот излаб, одамларга жавдираши ҳам, мадорсиз тиззалари ҳам дабдурустдан зарбага учраб карахт бўлиб қолган одамнинг аҳволини яхши ифодалайди. Бу тасвир ўқувчида Қобил бобога ачиниш ҳиссини уйғотади, биз энди Қобил бобонинг аҳволи нима кечишини ўйлай бошлаймиз, фожиадан қандай қилиб қутулишини кузата бошлаймиз. Ёзувчи ҳикоя воқеасининг табиий оқимини сусайтирмайди, вазият талаб қилган энг ҳаётий деталларни киритиб, ҳаракатни кучайтиради. Воқеага бурунсиз элликбоши аралашади. Унинг биринчи қадамлариданоқ биз элликбошининг қанақа одамлигини пайқай бошлаймиз. У дарҳол оғилда тафтиш ўтказди: «У оғилга кириб тешикни, ҳўкиз боғланган устунни диққат билан кўздан кечирди; негадир устунни қимирлатиб ҳам кўрди». Унинг бу ҳаракатларида, айниқса, устунни қимирлатиб кўришида Қобил бобо тақдирига бефарқ қараш, унинг кулфатига лоқайдлик сезилади. Элликбошининг лоқайдлиги унинг конкрет маънодан холи умумий сўзларида янада равшанроқ сезилади: «Ҳўкизинг ҳеч қаёққа кетмайди, топилади!» — дейди элликбоши. Ҳолбуки, Қобил бобога ачинган, юрагидан куйган, унга ёрдам бермоқчи бўлган одам бунақа умумий гаплар ўрнига бирон амалий иш қилиши, темирни қизиғида босиб, ўғрининг изига тушиши лозим эди. Унинг кейинги гапидан биз элликбошининг Қобил бобо тақдирига лоқайд қарашинигина эмас, уни ҳақоратлаётганини, менсимаётганини, ерга ураётганини ҳам сезиб оламиз: «Йиглама, йиглама деймай. Ҳўкизинг оқ пошшо қўли остидан чиқиб

кетмаган бўлса топилади». Ҳўкизнинг топилиш шартини қаранг — «оқ пошшо қўли остидан чиқиб кетмаган бўлса» эмиш... Ҳар бир соғ, эси бутун одам бу гапнинг замиридаги ҳақорат ва бефарқликни пайқаб олиши мумкин. Аммо Қобил бобо пайқамайди. Ёзувчи унинг бу дақиқадаги руҳий аҳволини ҳам тўғри кўрсатади — ночор, ожиз Қобил бобо нажот кутади ва унга ҳар қандай оҳангда айтилган «топилади» деган сўз «мана ҳўкизинг» дегандай бўлиб туюлади. «Ҳўкизинг топилади», деб «кўнгил кўтаргани учун» элликбошига, албатта, бир нима бериши керак. Қобил бобо ҳамёнизи қоқиштириб борини элликбошига беради, яна қанча дуо қилади. Нега энди элликбошига «бир нима бериш керак? Ёзувчи икки оғиз гап билан бунинг сабабларини очади. «Текинга мушук офтобга чиқмайди. Бу одам элликбоши бўлиш учун озмунча пул сочганми? Мингбошининг бир ўзига етти юз боғ беда, бир той бергани маълум». Бундай йўллар билан амалга минган одам учун, табиий, элликбошилиқ — халқнинг хизмати қилиб, мушқулини енгиллатиш воситаси эмас, бойлик ортириш воситаси бўлади.

Қобил бобонинг ҳамёнидагини олгандан кейин элликбошининг бутун қилган иши шу бўлдики, у «бетўхтов аминга хабар қилмоқчи бўлиб чиқиб кетади». Шундан кейин воқеага амин ҳам кириб келади. Абдулла Қаҳҳор унинг ҳам портретини чизмайди, биографиясини айтмайди, фикрлари, яшаш йўсини, порахўрлиги ҳақида маълумот бермайди. Бироқ унинг Қобил бобога айтган уч-тўрт оғиз гапидан, у билан гаплашаётгандаги икки-уч қилиғидан аминнинг бутун разолати ва ифлослигини кўрамиз-қўямиз. Амин образини чизишда ёзувчи драматик асарларга хос приёмдан — унинг нутқи орқали ўзини рўйи рост кўрсатиш приёмидан фойдаланади. Қобил бобо не-не азоблар тортиб, қўрқиб, умид қилиб, аминнинг ҳузурига келади. Амин бу бечора шўрпешана чолни кўриб, «оғзини очмасдан қаттиқ

кекирди, кейин, бақбақасини осилтириб кулди». Шу қилиқнинг ўзидаёқ аминнинг бениҳоя ифлослиги, қобил боболарни оёқ учида кўрсатишини, уларнинг ташвиши, ғами, кулфати унга осмондаги юлдузлардек олис эканини, унинг фуқарога ғамхўрлик қилишдан, одам учун қайғуришдан батамом беҳабар эканини кўриш мумкин. Аминнинг бундан кейинги сўзлари бу фикрни тўла тасдиқлайди. «Сигир йўқолдими?» — деб сўрайди амин воқеадан хабардор бўлса-да. Йиғлаб, қалтираб, аминдан нажот кутиб ўтирган Қобил бобога «Йўқолмасдан илгари бормиди?.. Яхши ҳўкизмиди ё ёмон ҳўкизмиди?.. Яхши ҳўкиз биров етакласа кета берадими?» деган бемаъни саволларни беради. Бундай муомаланинг тагида оддий фуқарога, камбағал деҳқонга менсимай, бефарқ қараш, қолаверса, ундан нафратланиш ҳисси ётади. Қобил боболар аминлар учун даромад манбаи, холос. У ҳатто элликбошига ўхшаб ийманиб ҳам ўтирмайди — очикдан-очик пора сўрайверади: «Суюнчиси нима бўлади? Суюнчидан чашна олиб келинмадими?» Бир ҳафтадан кейин маълум бўладики, бу «суюнчи» эвазига аминнинг бор-йўқ қилган иши Қобил бобога приставга арз қилгани руҳсат беришдан иборат бўлган экан. Приставни эса «бегим дегунча, кишининг бели синар экан». Пристав битта кулангир, битта фаранги товуқ, уч сўм пулни олгандан кейин Қобил бобони аминга қайтаради, амин элликбошига юборади. Элликбошининг жавоби инсонни масхаралаш, оёқ ости қилиш, хорлашни касб қилиб олган амалдорларнинг моҳиятини узил-кесил фош қиладиган жавоб. У Қобил бобога ҳўкизнинг терисини кўнчиликдан қидиришни маслаҳат беради. Ҳам ҳўкиздан, ҳам бисотидаги бор-йўғидан ажралган Қобил бобо ночор элликбошининг қайнатаси Эгамберди пахтафурушнинг бир жуфт ҳўкизини «кичкинагина» шарт билан ижарага олади. Ҳикоянинг бошида «Отнинг ўлими — итнинг байрами» деган мақол келтирилган. Ҳикоянинг сўнггида биз бу мақол-

нинг маъносини аниқ билиб оламиз. Қобил бобо оғир фожеани бошидан кечирди, бироқ бу фожеа ҳўкизнинг ўғирланишигина эмас. Қобил бобони ҳақиқий фожиага дучор қилганлар — эликбоши, амин, тилмоч, приставлар. Улар Қобил бобо устига қузгундек ёпирилиб, сўнги томчи қонигача сўриб олишади. Улар бу ожиз, нотавон, муштипар одамни мазах қилишади, хўрлашади, тупроққа қоришади, унинг инсонлик қадр-қимматини таҳқирлашади. Қобил бобо эса буни тушунмайди. Унинг фожеаси шунда. Қобил бобонинг аянчли тақдирида ўтмишдаги юз минглаб оддий одамларнинг оғир аҳволи умумлаштирилган.

«Ўғри» ҳикояси бизнинг фикримизга ҳам, туйғуларимизга ҳам кучли таъсир қилади, бунинг асосий сабаби шундаки, ҳикоядаги учала қаҳрамон — Қобил бобо, эликбоши ва амин бениҳоя жонли чиққан. Ёзувчи бунга психологик анализ орқали, уларнинг аҳволи руҳиясини табиий ва ҳаётий тасвирлаш орқали эришган. Айни ана шу психологик анализда ёзувчининг характер яратишдаги ўзига хослиги жуда аниқ кўринади. Н. Г. Чернишевский Л. Толстой асарларидаги психологизмни таҳлил қилиб, шундай ёзган эди: «Психологик анализ турлича йўналишларга эга бўлиши мумкин: бир ёзувчини кўпроқ характерларнинг қирралари қизиқтиради, иккинчиси — ижтимоий муносабатлар ва маиший тўқнашувларнинг характерларга таъсирига қизиқади, учинчиси — ҳислар билан фаолият ўртасидаги алоқага, тўртинчиси — эҳтирослар анализига қизиқади. Граф Толстойни эса ҳамма нарасдан кўпроқ психик жараённинг ўзи, унинг шакллари, қонунлари, аниқроқ атама билан атайдиган бўлсак, қалб диалектикаси қизиқтиради». Бундан шундай хулоса келиб чиқадикки, турли реалист ёзувчилар ижодида истеъдодларининг хусусиятига, майлларига кўра психологик анализ турлича йўналишларга ва индивидуал хислатларга эга бўлиши мумкин.

Абдулла Қаҳҳор фақат «Ўғри»дагина эмас, деярли ҳамма ҳикояларида қаҳрамоннинг ички дунёсини очар экан, унинг қалбидаги ўзгаришларни микроскопга солиб кўраётгандай ҳамма тафсилоти билан тасвирламайди. Уни, биринчи навбатда, ҳаётда кўп учрайдиган оддий вазиятларнинг одам руҳига таъсири ва шу таъсир туфайли туғиладиган хатти-ҳаракатлар қизиқтиради. Диққат билан қарасангиз, Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида батафсил портретларни учратмайсиз. У қаҳрамоннинг ўтмишини мукаммал тасвирламайди, унинг келажакдаги ҳаёти ҳақида ҳам ҳеч нарса демайди. Шунга қарамай, ҳар бир ҳикояда муайян характерга эга бўлган жонли одамлар ҳаракат қилади. Ёзувчи истеъдодининг қудрати шундаки, у баъзи бир рассомлар каби характерни контурлар ёрдамида чизади, бу контурларда эса унинг энг муҳим томонлари акс этган бўлади.

Абдулла Қаҳҳор повесть ва романларда психологик анализнинг бошқача турларидан фойдаланади. Бу жанрларнинг имконияти ҳикояга қараганда анча кенг бўлгани учун уларда ёзувчи қаҳрамонлар характерининг батафсил намоён бўлишига йўл қўяди, уларнинг биографиясини ҳам, маънавий ҳаётидаги ўзгариш ва тебранишларни ҳам мукаммал тадқиқ қилади, ҳатто ўрни келганда характерларнинг энг кескин, энг мураккаб қарама-қаршиликларга дуч келгандаги ҳолатини ҳам атрофлича тасвирлайди. Лекин ёзувчи повесть ва романларда ҳам худди ҳикояларидагидек қаҳрамон характерини тасвирлашда, унинг ички дунёсини очишда табиийликдан, ҳаётийликдан заррача ҳам чекинмайди.

Абдулла Қаҳҳор асарларини ўқиганда, биз улардаги қаҳрамонларнинг салбий ёки ижобийлигини осонгина ажратиб оламиз. Масалан, «Қўшчинор чироқлари»даги Сиддиқжоннинг ижобийлиги, Зуннунхўжанинг салбийлиги ҳеч кимда заррача шубҳа туғдирмайди.

Бироқ шу характерлар замирига чуқурроқ кўз ташла-
сак, Зуннунхўжа фақат қора бўёқ билан яратилмага-
нидек, Сиддиқжоннинг ҳам мураккаб эканини кўрамиз.
Характер яратишда ранглардан, бўёқлардан фойдала-
ниш ёзувчилик санъатининг муҳим қисмидир. Ёзувчи
бўёқлардан фойдаланишда моҳир рассомдек иш тути-
ши керак. Рассом қорни тасвирлар экан, ҳеч қачон соф
оқ бўёқни ишлатмайди, белилага қорамтир ёки кўким-
тир ранглардан аралаштиради, қоп-қора кўмирни тас-
вирлар экан, уни жонлантириш учун, қоралигини
кучайтириш учун ёруғ фон ҳам яратади. Ёзувчи ҳам
рассом кўзига эга бўлиши, рассомдек бир рангни қирқ-
қа бўлиб, шундан энг зарурини топиб ишлатиши ке-
рак. Абдулла Қаҳҳор асарларининг биронтасида соф
оқ ранг ёки соф қора рангни топа олмайсиз. Ҳатто
«Сўнгги нусхалар»дек соф сатирик қаҳрамонлари ҳам
фақат қора бўёқ билан чизилган эмас. Сухсуров ҳар
қанча жирканч, ҳар қанча бадбашара бўлмасин, Нетай-
хон ҳар қанча нафратимизни қўзғамасин, Қори қанча-
лик разил бўлмасин, уларнинг жонли одамлар эканига
заррача шубҳа қилмаймиз. Ёки «Синчалак»ни олай-
лик. Саида ижобий қаҳрамон, бироқ унинг характери-
ни чизишда ёзувчи бўёқларни жуда меъёрида ишлата-
ди. Муҳими шундаки, ёзувчи Саидани жонлантириш
учун, унга инсоний жозиба бағишлаш учун, атайин
унинг характериға турли-туман нуқсонлар ёпиштир-
майди. Бу — сунъийликка олиб борар эди. Акси-
ча, автор Саиданинг қилиқларини, гап-сўзларини, фао-
лиятини муболағасиз, ортиқча бўрттирмай тасвирлай-
ди. Саида реал ҳаётда нима қилиши мумкин бўлса, ки-
тобда ҳам шуни қилади. Қаландаров ҳам шундай. Биз
Қаландаровнинг салбий томонлари билан бирга, унга
инсоний жозиба берадиган фазилатларини ҳам кўра-
мизки, бу Қаландаров характерининг ишончли чиқиши-
га хизмат қилади.

Абдулла Қаҳҳорнинг характер яратиш маҳоратида

яна бир ўзига хос томон бор — у характерларни тасвирлар экан, уларнинг фаолиятига, хатти-ҳаракатига аралаша бермайди, худди уларнинг тақдирига бефарқ қараётгандай, «яхши»ни ҳам, «ёмон»ни ҳам лоқайд тасвирлаётгандай туюлади. Аслида эса, албатта, бундай эмас. Аввалги саҳифаларда ёзувчининг ғоявийлиги ҳақида, ҳар бир асаридан муайян позицияда туриши тўғрисида муфассал гапирдик. Ёзувчилик санъатининг сирли ва қийин томонларидан бири ҳам, асли, ўзи шунда — ёзувчи қаҳрамонга муҳаббатини ҳам, қаҳрамондан нафратини ҳам ошкора қилиб қўймаслиги, ўқувчига ҳадеб «раҳбарлик» қилавермаслиги керак. А. П. Чехов 1892 йилда Авилова деган ёзувчига шундай деб ёзган эди: «Сизга бир ўқувчилик маслаҳатим бор: ночор ва бечора одамларни тасвирлаб, ўқувчининг раҳмини келтирмоқчи бўлсангиз, ўзингиз совуққонроқ бўлишга ҳаракат қилинг — бу ўзгаларнинг кулфатини чуқурроқ кўрсатишга ёрдам беради». Орадан кўп ўтмай ёзган иккинчи мактубида Чехов бу фикрни яна чуқурлаштиради: «Ғамгин ҳикоялар ёзганда лоқайдроқ бўлиш кераклигини сизга ёзган эдим. Гапимни қулоғингизга олмасиз. Ҳикоя устида йиғлаб-сиқташ мумкин, ўз қаҳрамонларинг билан бирга азобланиш мумкин, бироқ, ўйлайманки, бунинг ҳаммасини ўқувчига билдирмай қилиш керак». Чеховнинг ўзи ижодида бу қоидага қатъий амал қилган. Афтидан, Чеховни устоз деб билган, унинг мактабидан кўп нарса уқиб олган Абдулла Қаҳҳор ҳам характер яратишда ана шу талабга риоя қилади. «Бемор»ни эслайлик. Ёзувчи Сотиболдини, унинг оғир аҳволини, хотинининг ўлимини тасвирлайди. Бироқ бирон ўринда «оҳ, бечора қандай эзилган», деган қабилда оҳ-воҳ чекмайди, сентиментал кечирмаларга ихтиёр бермайди. «Ўтмишдан эртаклар»да «Хурқиз» боби бор. Ёзувчи ҳали балогатга етмаган Саврининг фожеали тақдирини тасвирлайди. Маъсума қиз эрга тегишни хаёлига ҳам келтирмайди, паровоз

гудоги унга олис-олисларни эслатади. У билибми-билмайми, «паровоз, мени олиб кет», дейди-ю, шу биргина гапнинг, ҳали куртак очмаган ноаниқ орзунинг қурбони бўлади. Ёзувчи буларни тасвирлар экан, бирон ўринда ўзидан бирон гап қўшмайди, қизга раҳми келаётганини, унга ачинаётганини билдирмайди, сантиметалликка берилмайди. Аммо ҳар иккала ҳикояни ўқиб чиққач, ёзувчи қистамаса-да, ўқувчи ларзага тушади, қаҳрамонлар тақдири устида гоҳи ошкора, гоҳи яшириб йиғлайди, кўзи билан бўлмаса-да, қалби билан йиғлайди. Давримизга бағишланган асарларда ҳам шу ҳолни кўрамиз. Ёзувчи, масалан, Асрор бобонинг тақдирига аралашмайди, унинг онглилиги, олижаноблиги, ватанпарварлиги ҳақида узундан-узоқ мулоҳаза юритмайди, ундан қандай завқланаётганини ўқувчига билдирмайди. Бунинг ўрнига ёзувчи Асрор бобонинг ишларини, қилиқларини, гапларини кўрсатади-қўяди. Ёзувчи ўз қаҳрамонини ошкора мақтаб, кўкка кўтармаса-да, ўқувчи уни бутун қалби билан севиб қолади, у билан бирга шодланади, унинг қайғусига шерик бўлади. Кўрамизки, характерлар тасвиридаги лоқайдлик аслида лоқайдлик эмас, ўқувчининг қалбига кучлироқ таъсир қилиш имконини берадиган восита экан. Характер яратишдаги бундай усул катта истеъдоднинг, юксак маҳоратнинг самарасидир.

Абдулла Қаҳҳорнинг характер яратиш маҳоратидаги яна бир фазилат — у қаҳрамонларни гоят табиий, гоят ҳаётий қилиб тасвирлашга интилар экан, ана шу табиийликка путур етказадиган ҳар қандай сунъийликдан қочади. Унинг асарларида кўтаринки оҳангда, тантанали суръатда чизилган биронта ҳам характер топа олмайсиз. Патетика, дабдаба, баландпарвозлик Абдулла Қаҳҳор истеъдодига батамом ёт нарса, буларнинг ҳаммаси ўрнига у фақат бир нарсани — ҳаётий соддаликни муқаддас деб билади. «Кўр кўзнинг очилиши» ҳаётдаги қаҳрамонона ҳодисани тасвирлашга ба-

гишланган. Босмачилар қўлига тушиб қолган Аҳмад полвон ҳаётининг сўнгги дақиқаларини ҳам халқ ишига бағишлайди— у кўрбошини ўлдириб, адашиб юрган йигитларнинг кўр кўзини очиб, ҳалок бўлади. Ёзувчи шундай фавқулодда ҳодисани тасвирлашда ҳам патетикага берилмайди, қаҳрамоннинг босмачиларга нафрати ҳақида, муқаддас бурч ва ҳоказолар ҳақида ортиқча мулоҳаза юритмайди. Аҳмад полвоннинг ҳар бир ҳаракати худди ҳаётнинг ўзидагидек табиий. Бу эса унинг қаҳрамонлигини ҳар қандай баландпарвоз сўзлардан кучлироқ таъкидлайди. «Оғриқ тишлар» — сатирик комедия. Одатда, сатирада ҳар қанча муболаға, ҳар қанча кўтаринкилик бўлса, билинмай кетаверади. Бироқ ёзувчи бу асарда ҳам муболаға, гротеск ўрнида табиийлик ва ҳаётийликка интилади. Шунинг учун ҳам Заргаров билан Марасул Ҳузуржонов характери ёрқин ва ишонарли чиққан.

«Ўтмишдан эртактлар» нашр қилинмасдан аввал ёзувчилар союзида муҳокама қилинди. Шунда баъзи ўртоқлар «асардаги воқеалар бола кўзи билан кўрилган, ҳаммаси болалик хотиралари, шунинг учун унга болалик романтикасини сингдириш керак. Ота образини ҳам кучайтириш, унинг тўғрисида илиқроқ гапларни кўпроқ айтиш керак», деган истак билдиришган эди. Бироқ ёзувчи бу маслаҳатга амал қилмади. Дарҳақиқат, ўйлаб қараса, ёзувчи ҳақ: ота образини кучайтириш, болалик романтикасини сингдириш асарнинг умумий руҳига унча тўғри келмайди, чунки ёзувчи фақат бу асарида эмас, бутун ижоди давомида кўтаринкилик, романтика, мулоҳазалар баён қилишдан кўра характерларни бевосита кўрсатишни маъқул деб билади.

Шу тариқа психологик анализнинг ўзига хослиги, характерлар тасвирида ранглардан маҳорат билан фойдаланиш, кўтаринки пафос ўрнига ҳаётий соддаликка интилиш, қаҳрамонлар тасвирида сентимен-

тализмдан қочиш, ўқувчининг сезгиларига ишониш қўшилиб, Абдулла Қаҳҳор реализмига фавқулодда куч бағишлайди, унинг қаҳрамонларини жонли ва ҳаётий одамларга айлантиради.

Абдулла Қаҳҳор юзлаб ёрқин характерлар яратди. Унинг асарларини эслашимиз биланоқ, бу қаҳрамонлар бутун ўзига хослиги билан параддагидек кўз ўнгимиздан сафланиб ўтаверади. Уларнинг салбийлари ҳам, ижобийлари ҳам ҳар қанча бир-биридан фарқ қилмасин, битта муштарак томонга эга — улар қайноқ қалб билан яратилган характерлар. Бу характерларни яратишда ёзувчи қалбини иситган — олов, ёзувчига илҳом берган манба эса инсонга муҳаббатдир. Абдулла Қаҳҳор ҳеч қачон ҳеч қайси асарида инсонга муҳаббатини рўкач қилган, баланд овоз билан ҳайқириб айтган эмас, шундай бўлсада, унинг ҳар бир асарида шу муҳаббатнинг ёлқини сезилади. Фақат қалбида шу муҳаббат оташи ёнган ёзувчигина Бабар, Қобил бобо, Туробжон, Унсин сингари образларни яратиши мумкин. Фақат инсонни ҳар қандай иллатдан, доғдан пок кўришни истаган, унинг буюклиги ва олижаноблигини ўйлаган ёзувчигина Сухсуровлар ва Ҳузуржоновларни шунча оташинлик билан қоралаши мумкин. Фақат инсонга ишонган, унинг баркамоллигидан фахр қилган ёзувчигина Аҳмад полвон, Асрор бобо, Саидалар каби жозибатор одамлар характерини яратиши мумкин.

Шундай қилиб, чуқур гуманизм, оддий одамга муҳаббат, уни олижаноб ва баркамол кўриш истаги, шуларнинг натижаси ўлароқ яратилган характерларнинг инсоний жозибаси — Абдулла Қаҳҳор истеъдодининг нурли жилоларидан биридир.

* *
*

Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги китоблар ва мақоаларга эътибор берсангиз, асарлари атрофида бўлган

мунозараларни эсласангиз, «ёзувчи ижодида ҳаётдаги ижобий ҳодисаларга қараганда салбийлари кенгроқ ўрин тутади», деган фикр кўндан бери айланиб юрганини кўрасиз. Бу фикр ҳар хил мақомда — гоҳ юмшоқ таъна шаклида, гоҳ дўстона маслаҳат тарзида, гоҳ кескин талаб оҳангида, гоҳ таассуф йўсинида кўп айтилган. Ёзувчи ижодига умумий назар ташласак, ҳақиқатан ҳам шундай эканини тан олмай илож йўқ. Тўғри, Абдулла Қаҳҳор ҳаётнинг ижобий томонларини ўзида мужассамлаштирган Аҳмад полвон, Мастон, Асрор бобо, Деҳқонбой, Ҳафиза, Саида каби образларни ҳам яратган. Шундай бўлса-да, бари бир, унинг ижодида салбий ҳодисаларнинг салмоғи ортиқроқ. Унинг ҳикояларида кўпинча марказий ўринда салбий одамлар туради. Унинг пьесалари ҳам турли-туман иллатларни ташувчи кишиларга бағишланган. Ҳатто йирик асарларида ҳам салбий қаҳрамонлар ёки чалароқ ижобий қаҳрамонлар биринчи ўринда. Бироқ бу ҳақиқатан ҳам ёзувчи ижодининг қусурими? Ёзувчи дунёқарashiдаги ғоявий заифликдан ёки ҳаётни, ундаги тарихий тараққиётни мукамал кўра олмасликдан туғиладими? Бу ҳол ёзувчининг бутун ижодини бўлмаса ҳам айрим асарларини қоралашга, уларнинг юксак ғоявий-бадий фазилатларини, бинобарин, тарбиявий аҳамиятини камситишга асос берадими? Йўқ, албатта! Акс ҳолда салбий ҳодисалар тасвирига жуда кўп эътибор берган Чеховни ёки Салтиков-Шчедринни ҳам қоралаш керак бўларди, И. Ильф билан Е. Петровни «ёзувчи эмас», деб эълон қилиш лозим бўларди.

Ёзувчи ижодига баҳо берганда фақат нимани акс эттираётганини асос қилиб олсагу, бошқа томонларни ҳисобга олмасак, нообъектив, бир томонлама йўлга кириб кетиш осон. Ёзувчи ижодининг қимматини белгилайдиган энг муҳим нарса унинг акс эттираётган ҳодисаларга муносабатидир. Ёзувчи ҳаётдаги ижобий ҳодисани,

ижобий одамларни ҳар қанча марказга қўйиб тасвир-ласа ҳам, уларга эҳтироссиз, бефарқ муносабатда бўлса, бекор. Шунингдек, салбий ҳодисага кўпроқ эътибор берса, уни асарнинг марказига қўйиб тасвир-ласа-ю, уни эҳтирос билан қораласа, фош қилса, бу-нинг учун ёзувчига таъна ёғдириш эмас, таҳсин ай-тиш керак. Ҳаёт — мураккаб нарса. Унда яхши би-лан ёмон, янги билан эски, ижобий билан салбий чирмашиб кетган бўлади. Ёзувчи эса ҳаётнинг айрим қисмларини, бўлақларини ажратиб олиб эмас, ҳам-масини бир бутунликда, яхлитликда акс эттиради. Бундан ташқари, «яхши»ни «яхши» дейиш йўллари ҳам кўп. Кўпинча «ёмон»ни «ёмон» дейиш билан ҳам «яхши»нинг «яхши»лигини кўрсатиш, жуда бўлма-ганда, шунга ишора қилиш мумкин. Ҳаётни тасвир-лашда нимага кўпроқ эътибор бериш, «яхши» ни яхши дейишнинг қандай усулини танлаш бутунлай ёзувчи-нинг ихтиёрида бўлиб, унинг ўзига хослигига, истеъ-додининг хусусиятларига боғлиқ. Масаланинг бу томонини ҳисобга олмай, ёзувчи олдига «ижобийни ёзу, салбийни ёзма, кулиб ёзма, порахўрнинг ёнига ижобий қаҳрамонни раҳбар қилиб қўй» деган та-лабларни қўяверсак, бировнинг уйига эшик қоқмай, рухсат сўрамай бостириб кириб, лойли чориғи билан тўрға чиқиб олган бетакаллуф одамнинг аҳволига тушиб қоламиз.

Бадий ижод такаллуфни, назокатни тушуниб муомала қилишни жуда-жуда талаб қиладиган соҳа. Биз ёзувчига такаллуф билан муомала қилсак, унинг сиймосида фақат адашишу хато қилишдан бошқага ярамайдиган махлуқни кўрмасак, ўзимизни эса унинг хатоларини тузатиб туришга яратилган бирдан-бир доно қози деб билмасак, салбий ҳодисаларга кўпроқ қизиққани учун ёзувчини қоралаш ўрнига, бунинг сабабларини чуқурроқ ўрганамиз. Унда Абдулла Қаҳҳор ижодининг бу хусусияти тасодифан пайдо

бўлмаганига, салбий ҳодисаларга кўпроқ қизиқиши истеъдодининг характерига боғлиқ эканига яна бир карра амин бўламиз.

Абдулла Қаҳҳор ҳажвиётга, сатирага, кулгига мойил ёзувчи. У адабиётдаги биринчи қадамини сатирадан бошлаган. 20-йилларда республикамизда чиққан газета ва журналларни варақласангиз, «Гулёр», «Норин шилпиқ», «Яланг оёқ», «Ниш», «Мавлон куфур» деган ғалати таҳаллусларга дуч келасиз. Уларни адабиёт даргоҳига эндигина қадам қўйган ва бу ҳодисадан ҳаммани хабардор қилиб қўйиш иштиёқида ёнган ўн етти яшар Абдулла Қаҳҳор ўйлаб топган эди. Бу таҳаллуслар билан босилган бир талай сатирик шеърлар, ўткир фельетонлар, кулгили ҳикоялар эса «умидли ёш қалам»нинг энди ниш уриб келаётган таланти ўзига хос жилоларга эга эканидан дарак берган илк қалдирғочлар эди. Шундан бери унинг сатирик истеъдоди асардан асарга чиниқиб борди, чархланди, улғайди ва камолотга эришди.

Биз унинг асарларини ўқиб, улардаги қизиқ воқеалардан, ажойиб одамлардан, ўткир иборалардан, маънодор қочириқлардан, нозик киноялардан завқланиб, кўп кулганмиз ва ёзувчининг истеъдодига таҳсин ўқиганмиз. Шунинг учун таҳсин ўқиганмизки, том маънодаги сатирик асар яратиш жуда қийин иш. Бу ҳамма ёзувчига ҳам муяссар бўлавермайди. Сатира — тўхтовсиз зўрайиб борадиган муболаға эмас, аямай ишлатилган, ўлчанмай чапланган бўёқлар ҳам эмас. Сатира — ҳаётда ҳар қадамда ҳаёт ҳодисалари замирида яшириниб ётган кулгини пайқашга, уни асарга кўчириб, қайта яратишга, жонлантиришга имкон берадиган алоҳида қобилият туфайли туғилади. Шунинг учун сатирик истеъдодни нодирликда юзлаб қоракўл терилари ичидан аҳён-аҳёнда битта чиқиб қоладиган сурга қиёс қилса бўлади.

Абдулла Қаҳҳор ана шундай ноёб ва камёб истеъ-

дод эгаси. Ҳажвга, кулгига мойиллик унга ташқаридан ёпишган ёки ҳаётини тажриба туфайли орттирган бисот эмас, балки унинг қон-қонига сингиб кетган хусусият, қолаверса, унинг фикрлашидаги ўзига хосликдан туғилган. Модомики шундоқ экан, кулгилари асарлар ёзгани ва кулги орқали ҳар хил иллатларни, камчиликларни қоралашга мойиллиги учун ёзувчидан таъна қилиш одамдан «Нега сочинг жингалак?», «Нега кўзинг қора?», «Нега юзингда холинг бор?» деб таъна қилишдай бемаънилик бўлар эди. Бундай ёзувчидан бошқача ёзишни талаб қилиш ҳам мумкин эмас, бари бир беҳуда кетади, чунки истеъдод пўстин эмаски, баҳор кириши билан ечиб, енгилроқ кийимга ўтилса...

Абдулла Қаҳҳорнинг сатирик асарларига нотўғри, бир томонлама муносабатни туғдирадиган, шу туфайли бу асарларнинг ҳақиқий қимматини объектив белгилашга халақит берадиган омиллардан бири шундаки, биз ёзувчи ижодини майда-майда, бир-бири билан боғланмаган қисмларга ажратиб ташлаймиз, ҳар бир янги асар аввалги асарларнинг издоши, давомчиси эканини ҳисобга олмаймиз. Бизнинг назаримизда, кўпинча «Синчалак»ни ёзган ёзувчи яхши, тўғри ғоявий позицияларда турган, ўз вазифаларини тўғри тушунган ёзувчи бўлади-ю, «Оғриқ тишлар» ёки «Сўнги нусхалар»ни ёзган ёзувчи анча ғўр, ҳамма нарсани тагигача пухта ўйлаёлмайдиган, танқидга муҳтож ёзувчи бўлади. Ҳолбуки, «Синчалак» билан «Сўнги нусхалар» ҳам, «Адабиёт ўқитувчиси» билан «Минг бир жон» ҳам, «Асрор бобо» билан «Тўйда аза» ҳам бир қўл билан, битта қалам билан, бир қалб, бир ниёт, бир хил истеъдод билан ёзилган. Унинг носатирик асарларига пойдевор бўлган эстетик принциплар сатирик асарлари учун ҳам пойдевор бўлган. «Кампирлар сим қоқди» ёки «Маҳалла»ни ёзганида Абдулла Қаҳҳор адабиётнинг моҳия-

тини, вазифасини, инсон ҳаётидаги ўрнини қандай тушунган бўлса, «Майиз емаган хотин», «Ўтмишдан эртаклар», «Шоҳи сўзана»ни ёзганда ҳам худди шундай тушунган. Муҳими шундаки, Абдулла Қаҳҳор адабиётни коммунистик қурилишнинг муҳим қуроли деб билар экан, буни ибтидоий тарзда, бир ёқлама тушунмайди. Адабиёт шундай қуролки, унинг имкониятлари бениҳоя кўп. У зафарга ундовчи байроққина, умумхалқ тўйларини қизитувчи карнайгина эмас, лозим бўлганда жарроҳнинг қўлидаги наштар ҳам. Шунинг учун ёзувчи жамият баданида бирон яра-чақани сезиб, унинг яллиғланаётганини кўрса, қўлидаги наштар билан уни даволашни ўзининг бурчи деб билади.

Абдулла Қаҳҳор учун ижодда наштарлик вазифасини кулги ўтайди.

Ўрни келганда кулгининг бадиий асардаги роли ҳақида икки оғиз гапириш керак. Маълумки, кулгили асарлар адабиётда анча-мунча топилади. Лекин уларнинг ҳаммасида ҳам кулги наштарлик ролини ўйнайвермайди. Айрим ёзувчилар борки, ўқувчини кулдириш улар учун ягона мақсад. Бундай ёзувчилар ҳар қандай қилиб бўлса-да, қизиқроқ воқеа топишга, сюжетни қизиқроқ қуришга, латифанамо ҳодисаларни тасвирлашга, ҳар хил қизиқ ибораларни топиб ишлатишга ҳаракат қилишади. Бундай асарни ўқиганингда роҳат қиласан, маза қилиб куласан, авторнинг ақлига, топқирлигига, зукколигига қойил бўласан, аммо орадан бир-икки кун ўтгач, эслаб кўрсанг, ундан хотирангга ҳеч қандай из қолмаган бўлади.

Абдулла Қаҳҳор асарларида кулги бошқача характерга эга. У ҳеч қачон ўқувчини кулдириш учунгина ёзмади. Унинг асарларида кулги авторнинг тасвирланаётган ҳодисага муносабатини ифодаловчи восита, холос, У кулгидан ҳаётдаги ижобий ҳодисаларни тас-

диқлашда, уларга хайрихоҳлигини, муҳаббатини билдиришда, шунингдек, ҳар хил салбий ҳодисаларни, турли-туман иллатларни инкор қилишда, уларга нафратини билдиришда фойдаланади. Абдулла Қаҳҳор асарларида биз кулгининг ҳар хил турларини учратамиз — уларда майин табассумдан аччиқ истеҳзогача, юмшоқ ҳазилдан узиб оладиган киноягача, енгил жилмайишдан ғазабли қаҳқаҳагача бор. Абдулла Қаҳҳор асарларида кулги амплитудаси бениҳоя кенг. Ёзувчи ҳар гал танлаб олинган воқеанинг оқими-га, қаҳрамоннинг характери-га, ўзининг ниятига мос равишда кулгининг ана шу турларидан биттасини ёки бир нечтасини қўллайди. Масалан, «Ўтмишдан эртаклар»ни эсланг. Унинг бир бобида Валихон сўфининг ўз меҳнати билан тириклик қилиб юрган одамларга тинчлик бермайдиган ярамас ифвогар экани очилади. Аламзада қишлоқ йигитлари ундан ўч олиш йўлини қидиришади. Ниҳоят, унга эшакнинг миясини едириб, жинни қилишмоқчи бўлишади. «Дам бу ишни қилишдан заррача тап тортмаган бўлса ҳам, сўфининг сомса еганини эшитиб ранги ўчди, пешингача қўли ишга бормади, назаримда, сўфининг азон айтиш ўрнига ҳанграшини, ҳанграб-чўчанглаб мачитдан чиқиб келишини кутар эди. Кулала икковимиз ҳам шундай кайфиятда азонни орзиқиб кутар эдик». Эшакнинг мияси сўфига таъсир қилмайди, қишлоқ йигитлари уни «чироғноя» қилишга мажбур бўлади.

Бутун қисса каби бу боб ҳам жуда ўткир юмор билан суғорилган, юқоридаги сингари мисраларни ўқиганда одам ўзини кулгидан тўхтатиб туролмайди. Бироқ бу ўриндаги кулги ғазабкор, аччиқ, заҳарханда кулги эмас. Биз бу ўринда ўтмишдаги одамларнинг подонлигидан куламиз ва бу кулгимизда бугунги донолигимиз, ҳамма нарсани билишимиз, хурофот ва бидъатлардан қутулганимиз учун фахр тўй-

ғуси ҳам бор. Биз сўфининг аҳволидан куламиз ва бу кулгимизда одамларга тинчлик бермаган иғвогарнинг шармандаи шармисор бўлганига қувонч туйғуси бор. Энди «Тешик тош» бобини эсланг. Биз бу бобни ўқиганда ҳам куламиз, бироқ бу кулги бошқача кулги — у Бабар деган қашшоқ, ҳақир, қўли қисқа муштипар одамнинг аччиқ фожеасини, аламли ҳаётини чуқурроқ ҳис қилишга, чуқурроқ таъкидлашга ёрдам берадиган аччиқ кулги. Шу тариқа ёзувчи кулгини бадий тасвирнинг муҳим воситаларидан биринчи айлантиради.

Абдулла Қаҳҳор асарларида кулги ҳамма вақт актив роль ўйнайди. У шунчаки тасвир воситаси эмас, ўқувчини тарбиялаш қуроли ҳам. Ёзувчи ўз ғояларини яланғоч баён қилмайди, бунинг ўрнига у кулги орқали ўқувчининг туйғусига таъсир қилишни афзал кўради. Ўқувчи ҳам, масалан, «Ўжар» ни ўқийди, Қутбиддинов билан Заргаровнинг «шу кетишда шаҳаримиз яна эллик йилдан кейин қандай бўлар экан, сўнгги вақтларда фан кишиларни яшартириш тўғрисида нега индамай қўйди», деган мавзудаги суҳбатларига, шахматнинг зарари ва бола тарбияси ҳақидаги мунозараларига гувоҳ бўлади, ниҳоят, уларнинг Суяр олдида шарманда бўлганларини кўриб, роса кулади.

Ўқувчининг мана шу кулгисида катта маъно бор — у Қутбиддинов ва Заргаров устидан кулар экан, демак ўзини мана шу калтафаҳм, ичкиликхўр, нодон одамлардан бир бош юқори деб билади. Кулги ўқувчини эзгулаштиради, унда одамдаги заифликларга, иллатларга нафрат уйғотади, унинг ўз-ўзини мукаммалаштириш устидаги узоқ сафариди биринчи қадамни қўйишга ундайди.

Шундай қилиб, кулги Абдулла Қаҳҳор асарларида воқеликни ҳар томонлама бадий таҳлил қилишга ва баҳолашга имкон берувчи, шунингдек,

ўқувчининг туйғуларига таъсир қилиш билан унда муайян кайфият ҳосил этишга ёрдам берувчи муҳим эстетик категорияга айланади.

Абдулла Қаҳҳор ижодидаги кулгининг муайян манбалари бор. Уларнинг биринчиси ҳаётдир. Утмишда, революция арафаларидаги ўзбек ҳаётида заҳарханда кулги билан қоралаш лозим бўлган бидъатлар хурофотлар, ярамасликлар жуда кўп бўлган. Улар ўткир сатиранинг объекти бўлиши мумкинлигини махсус исбот қилиб ўтиришнинг зарурияти йўқ. Революция эски тузумни парчалаб ташлади. Мамлакатимизда янги социалистик ҳаёт барпо этилди. Бу ҳаётда эзилган халқларнинг асрий орзу-умидлари рўёбга чиқди. Бинобарин, адабиёт бу ҳаётнинг улғуворлигини, гўзаллигини акс эттириши керак. Аммо, айни чоқда, «тараққиётимиз интиҳосига етди, биз ҳамма нарсага эришдик, энди қўл қовуштириб, тинчгина ўтираверсак ҳам бўлади», деган гапни ҳеч ким айтолмайди. Ҳали қилишимиз керак бўлган ишлар кўп. Ҳали оёғимизга ёпишиб, илгарилашимизга халақит бераётган иллатлар бор. Ҳали инсон қадр-қимматига путур етказадиган, унинг азиз номини ерга булғайдиган заифликлар бор. Буларнинг барчаси сатирага объект бўлиши керак.

Абдулла Қаҳҳор инсонлик шаънига доғ бўладиган ҳар қандай иллатни бениҳоя ёмон кўради, ахлоқсизлик, виждонсизлик, икки юзламачилиқдан нафратланади, халқ танига зулукдай ёпишиб олган ҳаромхўрлардан, текинтомоқлардан жирканади ва ана шу оташин нафрат ва ғазаб уни ижод қилишга, сатirik асарлар яратишга ундайди. У ҳаётдаги товламачилар, фирибгарлар, муттаҳамлар ва порахўрларнинг юзидаги ниқобни аямай сидириб ташлайди. Шунда кўрамизки, ўзини авлиё кўрсатиб, ҳеч кимга сўзини бермай, осмонга устунман деб юрган одамлар аслида ундай эмас экан, уларнинг кўриниши, даъво-

лари билан моҳияти қарама-қарши экан. Ана шу қарама-қаршилиқдан, унинг аниқ ва ёрқин шаклда очиб кўрсатилишидан асарда кулги туғилади. Кулгининг бу хусусияти ҳақида ўтган асрда Н. Г. Чернишевский «Кўтаринкилик ва кулги» деган мақола-сида жуда яхши ёзган эди: «Хунук нарса ўз ўрнида бўлмаган чоғда, нохунук бўлиб кўринишга интиланган чоғда ва фақат шу чоғда ўзининг аҳмоқона даъволари, муваффақиятсиз интилишлари билан бизнинг кулгимизни қистайди». Абдулла Қаҳҳор асарларидаги кулги ана шу доно фикрни яна бир карра тасдиқлайди.

Мана, «Майиз емаган хотин» ҳикоясининг қаҳрамони мулла Норқўзи. У жуда ювош, қўй оғзидан чўп олмаган одамдай кўринади. У, айниқса, аёлларнинг ҳаёсини, номусини, ифратини пок сақлаш учун жон куйдираётгандай бўлади, унинг назарида, ҳар бир очилган жувон, ўғил бола билан икки оғиз гаплашган ҳар бир қиз мана шу покликка таҳдид солади. Кўриниб турибдики, унинг даъвоси катта. Аммо бирдан маълум бўладики, аёл ифратининг бу содиқ посбони аллақачонлар посбонликка ярамай қолган экан — унинг ўз хотини Норқўзининг лақмалигидан фойдаланиб, уни анчадан бери лақиллатиб юрар экан. Норқўзининг кўриниши билан унинг моҳияти ўртасида қарама-қаршилиқ пайдо бўлади. Ёзувчи бу қарама-қаршилиқни бизга маҳорат билан жуда аниқ очиб беради ва шундан кулги туғилади. Бундай мисоллар ёзувчининг кулгили ҳодиса моҳиятини жуда чуқур англашидан далолат беради.

Абдулла Қаҳҳор ижодида кулги фақат хунук ҳодисаларни, салбий иллатларни тасвирлагандагина эмас, ижобий ҳодисаларни тасвирлашда ҳам муҳим роль ўйнайди. Бироқ бундай ҳолларда кулги қаҳрамоннинг моҳияти билан даъволари ўртасидаги қарама-қаршилиқдан эмас, ёзувчининг ўз қаҳрамонига

илиқ муносабатидан туғилади. Бунинг исботи тариқасида «Олтин юлдуз» повестини ёки «Шоҳи сўзана» комедиясини кўрсатиш мумкин. «Шоҳи сўзана»даги кулгини атрофлича тадқиқ қилган Пиримқул Қодиров унинг хусусиятларига асосланиб бу асар жанрини «қаҳрамонлик комедияси» деб белгилаган эди. Дарҳақиқат, бу асардаги кулги Деҳқонбой, Ҳафиза, Қўзибой, Салтанатларнинг меҳнатдаги фидокорлигини чуқурроқ очишга хизмат қилади ва уларнинг ҳаётга оптимистик муносабатидан, ёшларга хос жўшқинлигидан, ғайратидан туғилади. Ҳатто Мавлон характеридан туғиладиган кулги ҳам моҳият эътибори билан уни фош қиладиган эмас, ундаги яхши хислатларни, фазилатларни тўлароқ очишга ёрдам берадиган кулгидир. Шу тариқа Абдулла Қаҳҳор ижодида кулгининг моҳияти бойиб бораётганини айтиш мумкин.

Абдулла Қаҳҳор асарларида кулги туғдирадиган иккинчи манба ёзувчининг маҳоратидир. У адабий приёмлардан, сюжет қуриш усулларида, тилдан шу қадар усталик билан фойдаланадики, улар бир-галликда асарни ҳаётбахш юмор билан тўлдиради, унга ажойиб бир енгиллик бахш этади. «Икки ёрти — бир бутун»ни эсланг. Ёзувчи бўлим бошлиғи Сулаймоновга лаганбардорлик қилувчи Камолхоновнинг мунофиқлигини фош қилмоқчи. Бунинг учун у Камолхоновнинг қиёфасини кўрсатади. У бошлиқ қаршисида «Илтимосига «хўп» деган жавоб кутиб, савол аломатидай гажак бўлиб туради». Сулаймонов телефонда гаплашиб, негадир кулади. Камолхонов гапнинг нимадалигини билмай қўшилиб кулади. Яна бир-икки штрихда ёзувчи унинг портретини тўлдиргач, қаймоқ масаласига ўтади ва биз ачиган қатикни ичиб, уни энг аъло қаймоқ, деб мақтаган Камолхоновнинг ёлгон гапи ошкор бўлиб қолгач, ўта ноқулай аҳволга тушганини кўриб куламыз. Бу

Ўринда ёзувчи сюжетни усталик билан қуриш, портретларни аниқ чизиш, қаҳрамон қилиқларини, гапирш услубини кўрсатиш орқали кулги туғдиришти. Бинобарин, Абдулла Қаҳҳор асарларида кулги ҳаёт ҳақиқати ва ёзувчи маҳоратнинг чамбарчас боғлиниб кетиши туфайли майдонга келади. Бу кулги ғоят чуқур миллий руҳга эга ва ёзувчининг халқ ҳаётини, ўзбек миллий характерини, халқ ижодини яхши билишидан далолат беради. Халқимиз кулгини жонидан яхши кўрадиган, кўнглида кири йўқ, хушчақчақ халқ. Тўй-томошаларда, сайилларда, халқ йиғинларида қаҳқаҳа оламни кўчиради. Тўртта ўзбек тўпланган жойда, албатта, хушчақчақ кулги, қувноқ ҳазил бошланади. Халқимизнинг донолиги, зукколиги у яратган ажойиб латифаларда, пайровларда, эртакларда, дostonларда мужассамлашган. Ҳаётни кулги орқали кўриш, кулги билан яшаш халқимизнинг қонқонига сингиб кетган. Абдулла Қаҳҳор сатираси билан синчиклаб танишсак, авваламбор, ундаги кулгига мойиллик бутун руҳи билан ўзбек миллий характерининг муҳим хусусиятини ифодалаганини кўраминз. Бу, айниқса, аския приёмларидан кенг фойдаланишда яққол кўзга ташланади. «Синчалак»даги Қаландаров билан Саиданинг қочириқларни, кўчма маънога тўла «даҳанаки жанглари»ни эсланг. «Шоҳи сўзана»даги Ҳамрониса билан Холбиби тортишувини кўз олдингизга келтиринг. Бундай диалогларни аския усулларини шунчаки ўрганиб олиш билан яратиб бўлмайди, бунинг учун унинг руҳига чуқур кириб бориш керак. Ёхуд Абдулла Қаҳҳор ҳикояларининг қурилишини олайлик. Уларда ҳам, ҳаммасида бўлмаса ҳам, бир қисмида, латифаларнинг таъсирини кўриш мумкин. Бу таъсир ташқи приёмларда эмас, латифага хос ихчамлик, ўткирлик, сюжетдаги кутилмаган бурилиш, бирдан бомбадай портлайдиган тугалланма каби хислатларни ўзлаштиришдан, қўйинг-чи, латифа руҳи-

ни чуқур эгаллаганликдан туғилган. Ниҳоят, ёзувчи асарларидаги кўпгина образлар ҳам миллий руҳга мос келади, миллий психологиянинг ўзига хослигини ифодалайди. Буларнинг барчаси Абдулла Қаҳҳор сатирасига такрорланмас ранг беради, унинг чуқур халқчил руҳини вужудга келтиради.

Адабиёт Абдулла Қаҳҳор учун тирикчилик воқитаси эмас, яшаш формаси. Абдулла Қаҳҳор адабиёт билан яшайди, адабиёт орқали одамларга хизмат қилади, уларни янада олижаноброқ, янада покроқ, янада гўзалроқ қилишга интилади. Адабиёт унинг учун инсондаги инсоний фазилатларни улуғлаш, уларни ҳимоя қилиш воситаси. Ҳа, инсоннинг инсоний фазилатлари ҳимояга муҳтож, чунки ёмонлик, ёвузлик, виждонсизлик, қабоҳат, разиллик деб аталган нарсалар ҳамиша уларга кўз олайтириб туради. Абдулла Қаҳҳор шунинг учун ҳам сатирага мурожаат қилади, шунинг учун ҳам сатирик асарларида куйиниб гапирди, мазах қилади, ғазабланади, қоралайди. Абдулла Қаҳҳорнинг сатирик асарларини ўқиб, нечта ёмон тузалиб кетганини, «Сўнги нусхалар»ни кўриб, нечта порахўр порахўрликни ташлаганини айтиб бериб бўлмайди, албатта. Чунки адабиётнинг одамга таъсири статистикага бўйсунмайди. Аммо Абдулла Қаҳҳор сатираси қалбимизда ёмонликка қарши қандай нафрат уйғотганини, қандай олижаноб ҳислар, покиза туйғулар қўзғатганини аниқ айтиб бериш мумкин. Унинг сатираси чуқур гуманистик моҳиятга, ажойиб инсоний жозибага эга. Бу эса Абдулла Қаҳҳор истеъдодининг энг ёрқин жилоларидан биридир. Бу жило шу қадар ёрқинки, уни одамлар жаҳоннинг машҳур сатирик ёзувчиларига таққослашяпти, ҳатто улар билан ёнма-ён қўяяпти.

1959 йилда Москвада ўзбек адабиётининг декада-си вақтида таниқли сатирик ёзувчи Леонид Ленч

«Тўйда аза» ҳикояси ҳақида шундай деган эди: «Одамнинг ўлими ҳақида кулгили қилиб ёзиш жуда қийин иш. Бу фақат Чеховнинг қўлидан келарди. Фақат французлар бунинг уддасидан чиқарди. Ҳозир бизда буни эплайдиган ёзувчи камдан-кам топилади. Буни қарангки, Абдулла Қаҳҳор шундай қийин ишни жуда бемалол бажарибди».

Орадан беш йил ўтгач, йирик рус адабиётшуноси В. В. Смирнова «Замонавий портрет» деган китобида «Уғри», «Анор», «Майиз емаган хотин» каби ҳикоялар ҳақида гапириб, уларни «жаҳон ҳикоячилигининг энг яхши намуналари билан бир қаторга қўйса бўлади»,— деб ёзди.

Булар Абдулла Қаҳҳорнинг сатирик истеъдодига берилган жуда юксак баҳо.

Одамлар, одатда, ёзувчиларга ҳавас қилишади. Уларнинг назарида, ёзувчиликдан осон ва лаззатли касб йўқ — ҳушингга келганда шартта китоб ёзасан, илҳом келмаса, кайф-сафо қилиб, ҳаётнинг гаштини суриб юраверасан. Қаерга борсанг, жойнинг тўри иззат-икромнинг қуюғи — сеники. Шухрат қанотида қушдай парвоз қилишдан ҳам ҳузурлироқ нима бор оламда?

Бундай ўйлайдиган одамлар ёзувчи ҳаётининг ташқи томонига қараб ҳукм чиқаришади. Улар ёзувчи меҳнатининг натижасини меҳнатнинг ўзи ўрнида қабул қиладилар. Аслида, ёзувчиликдай сермашаққат, меҳнати оғир касб камдан-кам топилса керак.

Ёзувчилик шухрати ниҳоясиз машаққат эвазига келади. Билмадим, одамлар ҳар бир китоб, наинки китоб ҳар бир саҳифа, ҳар бир жумла устида ёзувчи

сарфлайдиган меҳнатни, тортадиган азобни ўз кўзлари билан кўрганларида, эҳтимол, ёзувчига сира ҳам ҳавас қилмаган бўлардилар, эҳтимол, ўзгаларнинг шуҳратида ёзувчиликни орзу қилиб юрганларнинг кўпчилиги бошқа тирикчиликнинг кетига тушиб кетарди. «Игна билан қудуқ қазиш» дегани ёзувчилик ҳақида айтилган бўлса, ажаб эмас.

«Адабиёт қалбнинг бир чеккасини эмас, ҳаммасини талаб қилади. Талант — кун сайин меҳнат билан жило бериб турилмаса, занглаб, буткул яроқсиз ҳолга келиб қолади»,— деб ёзади Абдулла Қаҳҳор. Бу сўзлар китобдан ўқиб олинган ёки ёшларга шунчаки насиҳат қилиб қўйиш учун айтилган ҳам эмас. Бу — ёзувчининг кўп йиллик тажрибасидан келиб чиққан қонуний хулоса, ижодий меҳнат жараёнида сарфланган меҳнат, тўкилган кўз нури, юрак қўри эвазига кашф қилинган ҳақиқатдир. Ёзувчининг истеъдоди — ҳаётни ўз кўзи билан кўра олиш, уни чуқур ҳис қилиб, бу ҳисни бошқаларга юқтира олиш, ҳаётий характерлар ярата билиш қобилиятигина эмас, катта фидокоролик, поёнсиз чидам, туганмас қунт билан меҳнат қилиш қобилияти ҳамдир. Битта ҳикоя устида йиллаб ишлаган чеховлар, бутун бошли романи 15—20 марталаб кўчириб ёзган толстойлар ҳақида кўп ўқиганмиз. Абдулла Қаҳҳорни ҳам шундай ёзувчилар қаторига қўйгим келади, чунки у ҳам асар устида, қўлёзма устида улуғ ёзувчиларга хос матонат ва бардош билан меҳнат қилади. У «Қўшчинор чироқлари» романи устида салкам ўн йил ишлаган. «Синчалак» билан «Ўтмишдан эртақ»ларни бир-бирига қўшса, ҳажми битта романчалик келар. Лекин бу қиссаларнинг ҳар бирига тўрт йилдан вақт кетган. «Оғриқ тишлар», «Сўнги нусхалар» устида ҳам худди шундай — тўрт йилдан ишлаган. «Даҳшат» ҳикоясини яратиш учун ўн йил керак бўлди.

Ёзувчи ижодигаги бундай суратни қўл ёзмага

эринмай сарфлайдиган катта меҳнати билангина изоҳлаш мумкин. Асарнинг ҳар бир саҳифаси тўла мукамаллик касб этмагунча, ҳар бир жумла, ҳар бир сўз ўз ўрнига тушмагунча, асар ўзига тўла манзур бўлмагунча ёзувчи сўнгги нуқтани қўймайди, уни битди, деб ҳисобламайди, бировга ҳам кўрсатмайди.

1960 йилда бир адабиётшуноснинг «Сиз қандай ишлайсиз?» деган саволига жавобан Абдулла Қаҳҳор шундай ёзган эди: «Мен ёзилган саҳифани, ҳатто жумлани ҳам устидан тузата олмайман. Жумла, ҳатто бутун бир саҳифадаги бир сўзни ўчириб, ўрнига бошқасини ёзиш учун бошқа қоғозга ўша жумла, ҳатто саҳифани кўчириб ёзаман. Бир саҳифани ўрта ҳисоб билан 15—16 марта кўчираман, шубҳасиз, ҳар сафар саҳифага сайқал бераман». Ёзувчининг қўл ёзма устида қандай ишлашини «Сўнгги нусхалар» мисолида кўрса ҳам бўлади. 1962 йилда пьесани тугатгач, Абдулла ака бетобланиб қолди. Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров — учовимиз кўргани бордик. Гаплашиб ўтириб, бетобликнинг сабабини чарчашга йўйдик. Шунда Абдулла ака: «Чарчайдиган нима иш қилибман. Ёзган бўлсам, минг бет нарса ёздим-да»,— деди. Буни эшитиб, ҳайрон қолдим. Ахир, ўртача пьеса 50—60 бет атрофида бўлади. Демак, «Сўнгги нусхалар»ни яратиш учун Абдулла Қаҳҳор шунақа пьесадан ўн бештасини ёзиб чиқибди-да! Ростини айтсам, ўша пайтда бу менга лофдай кўринди. Бир қанча вақтдан кейин Абдулла ака пьесанинг хомаки вариантларини менга берди. Улар ҳозир ҳам менда. Уларни варақлаб чиқсангиз, ҳақиқатан ҳам ҳар қайси саҳна қайта-қайта кўчириб ёзилганини, ҳар бир кўринишнинг ўнлаб вариантлари борлигини кўрасиз. Шунда мен «ёзувчининг меҳнати» дегани қанчалик сермашаққат нарса эканини чуқур ҳис қилган ва Абдулла Қаҳҳор асарларининг ғоят пухта, ғоят ранг-

дор ва ҳаётӣ чиқнишига сабаб бўлган омиллардан бирини билиб олган эдим.

Асар устида, қўлёзма устида узоқ ишлаш одати Абдулла Қаҳҳорнинг инжиқлигидан туғилган эмас. У тинимсиз ҳаётни ўрганади, уни кузатади ва ундан ижодига зарур бўладиган ҳодисаларни, фактларни танлаб олади. Бироқ бу фактлар ўзгармай, ҳаётда қандай бўлса, ўшандайлигича қоғозга тушмайди. Ҳар бир факт бадний асарга айлангунча, ёзувчининг миясида, қалбида минг чиғириқдан ўтади, минг алфозда қайта ишланади, ўзгаради. Бу гоёт мураккаб процесс. Ҳаёт факти бу процессни четлаб ўтиб қоғозга тушса, унинг деярли ҳеч қандай қиммати бўлмайди. «Даҳшат» ҳикоясини эсланг. Ҳамма танқидчилар бу ҳикояга жуда юксак баҳо беришди — уни ўтмиш ҳақидаги асарларнинг гултожи, деб аташди. Уни ўқиб чиққач, саккиз хотинлик Олимбек додхонинг разил қиёфаси, қуллик тақдирига қарши дадил бош кўтарган Унсиннинг нузли чеҳраси сира унутилмайдиган бўлиб, қалбимизга ўрнашиб қолади. Ҳикоянинг тарихи қизиқ. Ҳикоя ҳақида Абдулла Қаҳҳор биринчи марта ён дафтарига 1952 йилда қайд қилган. Уша йили Абдулла Қаҳҳор Фарғонага саёҳат қилади ва ҳар хил суҳбатларда турли ҳикоялар эшитади. Афтидан, улар асосида ёзувчи «Фарғона қиссалари» деган умумий ном билан бир цикл ҳикоялар ёзмоқчи бўлган. У ривоятлардан бирини «Хоннинг эрмаги» деган сарлавҳа остига шундай қайд қилган: «Шамол. Гўристон. Маймун. Арвоҳ. (Шамол кечаси колхоз меҳмонхонасида 102 яшар чол билан суҳбат. Чолнинг ўғли Совет Иттифоқи Қаҳрамони.) Улган довюрак — чолнинг акаси». Бу ёзув менга ёшлиқда эшитган бир ривоятни эслатади: маҳалла йигитлари кечаси масжиднинг табутхонасига бориб, тобутга пичоқ санчиб келишга гаров ўйнашади. Масжидга борган йигит чопонининг

барини тобутга қўшиб санчади. Кетаман деса, назарида, арвоқ этагидан ушлаб, тортаётгандай туюлади-ю, қўрқиб, жони чиқиб кетади. Афтидан, чол бу ривоятни ёзувчига бўлган воқеа тариқасида айтиб берган. Унинг ривоят ёки бўлган воқеалигидан қатъи назар, эшитган одам қизиқлигига бир ажабланади-ю, хотирасида сақланаётган юзлаб бошқа ривоятлар ёнига тиркаб қўяди. Абдулла Қаҳҳор эса ана шу анчайин ривоят ёхуд ҳаёт ҳодисасидан ҳақиқат нуқрасини чиқариш учун, уни йиллар давомида ўйлайди, пиштади. Ниҳоят, «Даҳшат» вужудга келади. Ҳикояда ривоятдаги асосий воқеа — қабристонга бориш сақланиб қолган. Бироқ ривоятда у етакчи роль ўйнайдиган марказий воқеа бўлса, ҳикояда Унсин ва додхо характерини очиш учун бир воситага айланган. Гўристонга, даҳшатли ўзбек гўристонига, кечаси, бунинг устига бўрон увиллаб турган кезде бориб, чой қайнатиб келиш анчайин бир мардликни синаш учун қилинмайди, балки Унсин озодлигининг баҳосига айланади. Гўристон ҳам, маймун ҳам, шамол ҳам додхолар дунёсининг даҳшатини, нодирмоҳбегимлар тақдирининг фожеасини очиб берувчи воситаларга айланади.

Абдулла Қаҳҳор асарларини ўқиганда, уларнинг бе-ниҳоя соддалиги, табиийлигига ажабланмай илож йўқ. Улар шу қадар равонки, ёзувчи сира қийналмай, бир ўтиришда, бир ҳўплам чойни ютгандек осонлик билан ёзиб ташлаганга ўхшайди. Аслида, бу соддалик — жўнлик эмас. Унинг кўп асарлари моҳир кўзбоғлағичнинг сирли қутисини эслатади: кичкина қутидан каптар ҳам, газмол ҳам, қуён ҳам, зонтик ҳам, яна алланималар чиқиб келаверади. Ёзувчининг кичкинагина асарларида ҳам ҳаёт шу қадар тўла қамраб олинадики, кичкина ҳикояга, кичкина саҳнага, кичкина диалогга шунча маъно сизганига қойил қоласан киши. Ёзувчи буларнинг ҳаммаси ҳаққонийлигига ўқувчини ишон-

тиради. Бунга ёзувчининг ҳақиқат туйғуси ёрдам берди. Шу нозик туйғу асарда ҳаққонийлик ва табиийликка хизмат қилмайдиган ҳамма ортиқча нарсани олиб ташлашга ундайди. Чехов: «Ёзувчи бўлиш учун нимани ёзишни билиш кифоя эмас, нимани ёзмаслик кераклигини ҳам билиш лозим» деган эди. Абдулла Қаҳҳор характер мантиқини бузадиган, маънони хиралаштирадиган, воқеа ривожини сусайтирадиган, табиийлик юзига парда тортадиган нарсанинг ҳаммасини жуда чуқур ҳис қилади. Буни «Сўнги нусхалар» мисолида аниқ кўриш мумкин. Пьесанинг нашр қилинган варианты билан қўлёзма хомаки вариантыдаги II кўришни бир-бирига солиштирайлик. Қўлёзма вариантда ҳам воқеа Обиджонни кутишдан бошланади. Унда ҳам Шобарат Сухсуровни йўқлаб, мотоциклда келади ва мотоциклдан ажралади. Бироқ нашр қилинган вариантдан фарқ қилароқ қўлёзмада Шобарат зиёфатдан чиқиб кетмайди ва деярли зиёфат охиригача ўтиради, ҳатто қадаҳ кўтаради. Бу — Шобарат характерининг мантиқига хилоф эди. Чунки, мотоциклдан ажраган, унинг устига Обиджоннинг курортга йўл харжи ҳам бўйнига тушган Шобарат Сухсуровнинг тўймаслигидан газаблана бошлаган, «порахўрлар — кафан ўғрилари» деган эътиқодга кела бошлаган эди. Сухсуровни фош қилиш нияти Шобаратда шу саҳнада пайдо бўлади. Шундай бўлгач, унинг зиёфатда ювошгина ўтириши, қадаҳ кўтариши уни ўта иродасиз, лапашанг одам қилиб қўярдики, бу унинг кейинги ҳаракатига ишончсизлик туғдиради. Шунинг учун ёзувчи бу эпизоднинг баҳридан ўтади — Шобарат Обиджон келмасданоқ чиқиб кетади.

Қўл ёзма вариантда шу кўринишда Обиджон образини хиралаштирадиган моментлар ҳам кўп эди. Масалан, Сухсуров қадаҳ кўтараётганда Обиджон унинг гапини бўлиб: «Сизда ўқиган болаларнинг шўри қурсин», дейди, Нетайхон ашула айтса: «Бўлди, ча-

қиб ичган тухумингиз палағда чиқиб қолди», дейди, Қори билан дин ҳақида баҳслашади ва динни шундай фош қилади: «Мен Европада урушдим, Манчжурияда урушдим. Буддистлар, христианлар, мусавийлар, мусулмонлар ҳар қайсиси ўз худосининг хоҳиши билан жангга кириб, ўз худосидан душманга ўлим тилайди. Бандалар қон тўкади, худолар халқоб бўлиб ётган қонда ўз жамолини кўриб, вақти чоғ. Иттифоқ! Қори ака, шу қадаҳни кўтаринг: худолар иттифоқи бузилиши, бандалар иттифоқи тузилиши учун!» Булар, бир қараганда, ижобий қаҳрамоннинг активлигини, курашчанлигини кўрсатса ҳам, аслида унинг характериға раҳна солар, табиийликка, ҳаққонийликка путур етказар эди. Ахир, 16 йилдан бери кўришмай юрган одам опаси ва поччасининг уйига биринчи келишида, бунинг устига ўзининг шарафига берилаётган зиёфатда шунчалик кескин, шунчалик дағал гапни айта оладими? Айтолса, у умуман бу уйга келмаган бўлар эди. Ахир, Обид Нетайхон ва Сухсуровлар ўзгаргандир, дуруст бўлиб қолгандир деган ишонч билан ярашгани келган. Ҳали у ҳақиқий аҳволдан беҳабар. Қорини «фош» қилиши ҳам кўпроқ унинг зарарига хизмат қилади, чунки ҳали Қори Обиджон нафратланадиган бирор иш қилишга улгургани йўқ. Шунинг учун Обиджоннинг ўз донолигини кўрсатиб, бирдан динни фош қилишга тушиши уни мақтанчоқроқ қилиб қўяди. Шунинг учун ёзувчи бу эпизодларнинг ҳаммасидан кечади-ю, Обиджон учун энг табиий ва зарур бўлган ўринларнигина қолдиради.

Асар устида астойдил ишлаш Абдулла Қаҳҳорнинг қон-қонига сингиб кетган хусусият, қолаверса, юқорида айтганимиздек, истеъдодининг таркибий қисмини ташкил қилади. Уни меҳнат қилишга ундайдиган, қўл-ёзма устида ишлашни заруриятга айлантирган иккита сабаб бор. Буларнинг бири шундаки, у адабиёт оламида ҳали ҳеч ким юрмаган йўлдан юради, ҳали ҳеч ким

айтмаган гапни айтади. Бу — табиий бир ҳол. Чунки адабиёт бир хилликни, такрорни, ҳаракатсизликни ёмон кўради. Минглаб ёзувчилар ўтган, улар ўн минглаб асар яратган. Уларнинг ҳаммави ҳам ҳаёт ҳақида, инсон, унинг тақдири, меҳнати, кураши, ички дунёси ҳақида ёзишган. Лекин, бари бир, ёзувчилик истеъдодига эга бўлган, ёзувчилик машаққатини бўйнига олиб, қўлига қалам ушлаган минг биринчи ёзувчи ўша минглаб ёзувчидан ҳеч қайсиси айтмаган, ҳеч қайсиси айта олмаган гапни топиб айтиши керак, адабиётнинг катта йўлини, бойитувчи янги бир сўқмоқ яратиши керак. «Муҳаббат ул ўзи эски нарса, аммо ҳар бир юрак уни янгарта», дейди Ҳ. Тоқташ. Уни бир оз ўзгартириб, адабиёт ул эски нарса, аммо ҳар бир ёзувчи уни янгарта, дейиш ҳам мумкин. Абдулла Қаҳҳор бу ҳақиқатни яхши билади, «адабиётни янгартиш» учун эса ёзувчи новатор бўлиши, ўзининг такрорланмас шахсиятига, муайян услубига эга бўлиши лозимлигини чуқур тушунади. Новаторлик, оригинал услуб эса ўз-ўзидан пайдо бўлмайди, балки узоқ изланишлар, давомли меҳнат самараси ўлароқ вужудга келади.

Абдулла Қаҳҳорнинг ўзига хос такрорланмас услуби борлигига ҳеч ким шубҳа қилмайди: ўртача китобхон юзта ҳикоя ичидан Абдулла Қаҳҳорникини қийналмай ажратиб беради. Бироқ уни қандай белгилар асосида, нимага қараб ажратганини аниқ айтиб беришга қийналади. Ҳатто малакали адабиётшунос ҳам ёзувчи ижодига такрорланмас ранг бағишлайдиган омилларни ҳамма вақт тўла-тўқис айтиб бера олмайди. Негаки, услуб ҳар куни нафас оладиганимиз ҳавога ўхшайди — биз ҳавони таркибий қисмларга ажратиб кўришни хаёлимизга ҳам келтирмай, нафас олаверамиз. Услуб ёзувчининг бутун ижодига сингиб кетган бўлади. Уни ижоднинг руҳи, ҳар бир асардан анқиб турадиган хушбўй ҳид дейиш мумкун. Ёзувчининг ҳаётга муносабатидаги, ҳарактер яратишдаги, тасвирий воси-

таларидаги, фикрлаш йўсинидаги, қўйинг-чи, ҳатто биографияси ва шахсиятидаги ўзига хосликлар ҳаммаси бирикиб, унинг услубини вужудга келтиради. Бироқ услуб мана шундай мураккаб ҳодиса бўлса ҳам, ижоднинг бир соҳаси борки, унда услуб биринчи қарашдаёқ кўзга ярақ этиб ташланиб туради. Бу ёзувчининг тили. Тилда ёзувчининг маҳорати ҳам, эстетик принциплари ҳам, ҳаёт рангларини пайқай олиши ҳам, нозик фарқларни ҳис этиш қобилияти ҳам аниқ кўринади.

Абдулла Қаҳҳорнинг тили ўзи бир катта олам. Бир марта бу оламга кирган одам ундаги мислсиз гўзалликнинг асири бўлиб қолади, у олам туфайли ўзбек тили деб аталмиш она тилимизнинг нафислигига, аниқлигига, рангдорлигига, маънодорлигига, ҳар қандай чуқур фикрни, ҳар қандай нозик туйғуни, ҳар қандай мураккаб кечинмани ифодалай оладиган қудратига қойил бўлади. Худди жавоҳир қуёш шуъласида кўзни қамаштириб жилолангандек, Абдулла Қаҳҳор ишлатган сўзлар, яратган жумлалар тилимизнинг бойлигини акс эттириб, камалак нурлари билан товланади. Ёзувчи бунга ҳам тинимсиз меҳнат билан эришган.

Абдулла Қаҳҳор тилида кишини мафтун қиладиган биринчи хислат табиийликдир. Унинг асарларида кучаниб ёзилган бирор жумлани тополмайсиз. Ёзувчи бирон асарида овозини баланд кўтариб, карга гапиргандай бақирмайди. Бирон саҳифада жумлани кераксиз, ортиқча безакларга тўлдирмайди. Абдулла Қаҳҳор сохта кўтаринкиликдан, сунъий гўзалликдан жуда қўрқади.

Абдулла Қаҳҳор кўп мақолаларида тил бениҳоя табиий, бениҳоя содда бўлиши кераклигини, маънони хиралаштирадиган ҳар қандай ортиқча безаклардан холи бўлиши лозимлигини уқтиради. «Китобхонга бир фикрни англатиш ёки бир нарсани тасаввур қилди-

риш учун кишининг бошини қотирмайдиган, очиқ, равон ва содда тил керак, — деб ёзади Абдулла Қаҳҳор. — Сурат олдираётган киши суратга чиройли ва келишиб тушмоққа беҳуда зўр бериб, ўзининг табиий ҳолатини бузгандай, ёзувчи чиройли ва «қойил қилиб ёзишга» беҳуда зўр берса, адабий асар учун зарур бўлган тилдаги соддалик, табиийлик бузилади». Дарҳақиқат, қуйидаги парчани ўқинг: «Кампир тонг қоронғисида хамир қилгани туриб ҳўкизидан хабар олди. О!.. Хўкиз йўқ, оғил кўча томондан тешилган... Деҳқоннинг уйи куйса куйсин, ҳўкизи йўқолмасин. Бир қоп сомон, ўн-ўн бешта хода, бир арава қамш — уй, ҳўкиз топиш учун неча замонлар қозонни сувга ташлаб қўйиш керак бўлади». Энди шу парчанинг бирор жойига бирорта сўз, ўхшатиш, эпитет ёки жумла қўшиб кўринг-чи. Қўшолмайсиз, мабодо қўшсангиз, улар бўқоққа ўхшаб, кўзга ташланиб туради, парчанинг ички табиий оқимини бузади.

Абдулла Қаҳҳор тилидаги бундай табиийлик унинг реализмидан келиб чиқади — ёзувчи асардаги ҳамма нарсанинг ҳаққоний ва табиий бўлишига ҳаракат қилади. Эҳтимол, у тилни содда, табиий, равон қилиш принципини Чеховдан ўрганган бўлса. Чехов мақолаларидан бирида «Денгизнинг энг гениал тасвирини мактаб ўқувчисининг иншосида учратганман. У «Денгиз — катта эди», деб ёзибди», деган.

Абдулла Қаҳҳор тилининг яна бир фазилатини ёзувчининг сўз ишлатиш санъатида яққол кўриш мумкин. Сўз жуда ўжар нарса бўлади. Унга бепарқ қарасанг, маъносидан бир чимдим яшириб қолишга, ҳамма рангини намоён қилмасликка уринади. Шундай сўзлар борки, улар капалакка ўхшаб жумладан-жумлага енгил кўчиб юравади-ю, тайинли хизмати бўлмайди. Абдулла Қаҳҳор аллақачонлар сўзни тизгинлаб, ўзига бўйсундириб олган. У ҳар бир сўзнинг маъносидан, заманидаги эмо-

ционал кучдан, рангидан, стилистик имкониятидан иложи борича тўла фойдаланади. Унинг жумлаларидаги сўзлар ичига қўрғошин қуйилган шахмат доналаридек ўз жойида қатъий тартиб билан туради. Уларни олиб ташлаш ёки жойини ўзгартириш амри маҳол. Сўзга бундай муносабат натижасида тежамлилик пайдо бўлади, одатда ўн-ўн беш жумлада ифодаланадиган мазмун икки-уч жумлага жой бўлади. «Анор»ни эсланг. Туробжоннинг хотини анорга бошқоронғи. Туробжон анор тополмай, хўжайинига совғага келган асалдан «билдирмасдан... ўзидан сўраб, озроғини» олиб келади. Хотин бурнини жийиради. Шунда Туробжон қандай ҳолга тушади? Буни тасаввур қилиш қийин эмас. Унинг аҳволини ярим бет сарфлаб тасвирласа ҳам бўлади. Абдулла Қаҳҳор бунга атиги йигирмата сўз ишлатади: «Туробжон қизарди. У бир замон бетоб ўртоғини йўқлаб элтган тарвузини, бемаза чиққан бўлса керак, сигирнинг охурида кўриб, шундай хижолат бўлган эди».

Тежамликка интилиш қисқа, ихчам жумлаларда чуқур маъно ифодалаш иштиёқи Абдулла Қаҳҳор тилидаги образлиликни туғдирган. Унинг ҳамма асарида ҳам ўткир образларни, кутилмаган истиораларни, оригинал фразеологик ибораларни учратамиз. Бу хислат, умуман, Абдулла Қаҳҳорнинг адабиётдагина эмас, ҳаётда ҳам образли фикрлаши, оламдаги ҳамма нарсани, ҳар қандай ҳодисани образлар орқали қабул қилиши билан боғлиқ. Тилдаги образлилик фақат маънони ихчам ифодалашгагина эмас, характерларни индивидуаллаштиришда, уларга жон ато қилишда ҳам катта хизмат қилади. Ниҳоят, Абдулла Қаҳҳор тилининг яна бир фазилати унинг миллийлигидадир. Унинг тилида ўзбек тилининг ички ҳаёти ёрқин ифодаланади. Бу миллийлик, биринчи навбатда, халқ тилининг руҳига жуда чуқур кириб борилганида, шу руҳни ўз асарлари тилига кўчира олганида кўринади. Ёзувчи

яратган образли иборалар, метафоралар халқ ҳаёти билан, ўзбек урф-одатлари билан чамбарчас боғланиб кетади. «Илгари тушунмаган вақтимда тушунмай юрaverган эканман,— дейди «Қизлар» ҳикоясининг қаҳрамони Нурматжон.— Оладиган хотининг кўздан панароқ бирон ишхонадами, хотин-халаж кўпроқ маҳкамадами ишлаб, беш-ўн танга пул топадиган бўлиши ҳам маъқул: ҳусн — чинни товоқ, қазиси билан бўлса, яна яхши бўлади». Бу парчани ўқиганда биз хотинни хусусий мулк деб қараган, лекин замон ўзгариб, янгича қарашларга бир оз ён беришга мажбур бўлган одамнигина кўрмаймиз. «Ҳусн-чинни товоқ, қазиси билан бўлса, яна яхши бўлади», деган ибора Нурматжон характерини конкретлаштиради, унга муайян миллий тус беради ва ниҳоят, фикрни жуда ихчам ва образли ифодалашга хизмат қилади. «Сўнги нусхалар»да Шобарат Сухсуровга турмадаги акаси ҳақида гапиради: «Акам костюмларини чиқариб, нимча сўратибдилар... «Ишим чатоқ» деганлари эмасмикан?»

Шундан кейинги диалогни эсланг:

«Шобарат: ...Акам-ку майли, турманинг қозонидан ризқи борича ейди, бу орада сизга гап тегиб қолмаса дейман... Ҳар нима бўлганда ҳам акам қўл остингизда ишлаган эдилар, бир охурдан ем егансизлар.

Сухсуров: Энди, ука, бир охурдан ем еган бўлсак ҳам, ҳар ким ўзининг тиши билан чайнаб, ўзининг кекирдаги билан ютган! Ҳар кимнинг гўри бошқа, мункар-накири бошқа, деган гап бор.

Шобарат: Шундоқ-ку, лекин иш катта кўчса, гўрларинг қўшилиб кетармикан дейман... Яна ўзингиз биласиз...»

Бу парчадаги киноя, шама, тагдор, илмоқли қочриқларга эътибор беринг. Костюм ва нимча, охур, гўр, мункар-накир ҳақидаги гаплар, тўғрироғи, улар асосига қурилган образлар ҳам бояги ҳикоядагидек, маълум

маънони ифодалашдан, характерларни жонлантиришдан ташқари асарга чинакам миллий руҳ бағишлайди.

Шу тариқа «Абдулла Қаҳҳор услуби» деб аталган ўзига хос, такрорланмас услуб майдонга келади, шу тариқа Абдулла Қаҳҳор ҳаётни ҳали ҳеч ким кўрсатмаган тарзда акс эттиради, ҳаёт ҳақида ўзидан бошқа ҳеч ким ишлатмаган тилда ҳикоя қилади ва адабиётнинг минглаб ёзувчилар яратиб кетган катта йўлига ўз йўлини улайди.

Абдулла Қаҳҳорни асар устида йиллаб ишлашга мажбур қиладиган иккинчи сабаб — ўқувчи олдидаги буюк масъулиятни жуда чуқур ҳис қилишдан туғилган.

Адабиёт ўқувчини тарбиялаш учун унинг онги, фикригагина эмас, қалбига, завқига, туйғуларига ҳам таъсир этиши керак. Шундай асарларгина чинакам санъат намунаси деб аталиш ҳуқуқига эга. Ўқувчи муҳаббатини қозона олади. Ўқувчи муҳаббатини қозониш эса бошдан-оёқ ёзувчига боғлиқ. Ёзувчи палапартиш ишласа, ўз асарига сайқал беришдан қочса, машаққатли меҳнатга бўйни ёр бермаса, бундай ёзувчининг асари ўқувчи қалбига етиб боролмайди. Ёзувчи ўқувчини нодон деб билмаслиги, унга ақл ўргатмаслиги керак. Аксинча, ҳар гал асар ёзишга киришганда, «ёзувчи ўзини каттакон билимдон, юксак дид эгаси бўлган киши олдида имтиҳон бераётгандай сезсин» (*А. Қаҳҳор*). Ўқувчи олдидаги масъулиятни чуқур ҳис қилиш туфайли Абдулла Қаҳҳор адабиётни муқаддас деб билади. Шунинг учун у бутун вужуди билан адабиётни севади ва қалбининг ҳамма эҳтироси билан асар устида меҳнат қилади, адабиётнинг юксак обрўйига, пок номига доғ тушириши мумкин бўлган ўртамиёна асарларни, палапартиш ёзилган китобларни, материални, темасини, актуаллигини пеш қилиб, қаторга суқиладиган романларни жинидан баттар ёмон кўради.

Абдулла Қаҳҳорнинг адабиётга муҳаббати, санъатга садоқати унда ўз касбига, ўз меҳнатига ҳалол муносабатини туғдирган. Ҳалоллик Абдулла Қаҳҳор меҳнатининг узвий қисми. Бу ҳалоллик кичкинагина ҳикояни йиллаб ишлашда ҳам, тилга муносабатда ҳам, шафқатсиз ўчирилган ортиқча саҳифаларда ҳам кўринади. Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи ён дафтарига «ёзганини ўчириб ташлай олиш учун ёзувчи инсофли бўлиши керак» деб ёзиб қўйган. Бир мақоласида ёзувчи учун ҳалолликнинг нақадар муҳимлигини таъкидлаб, шундай ёзади: «Агар ёзувчининг ахлоқ кодекси тузиладиган бўлса, мен ҳалоллик билан шижоатни биринчи модда қилиб қўяр эдим, чунки ёзувчининг бошқа ҳамма хислатлари унинг қай даражада ҳалол, нақадар шижоатли зеҳнига боғлиқдир. Санъат асариде яхшини яхши деб одамларга ибрат қилиш, ёмонни ёмон деб одамларни ундан жиркантириш учун шижоат керак бўлса, шижоат ҳалолликни талаб қилади. Шунингдек, шижоатсиз ҳалолликнинг ўзи ўлик сармоядир».

Кўрамизки, машаққатли меҳнат Абдулла Қаҳҳор учун муқаддас зарурият, ижоднинг ажралмас бўлаги. Шу тариқа, сабот ва қунт билан меҳнат қила олиш қобилияти Абдулла Қаҳҳор истеъдодининг ёрқин жиоларидан бирига айланди.

* *
*

Абдулла Қаҳҳор асарлари бизнинг бугунги маънавий қиёфамизни шакллантиришда, қалбимизда одамийлик туйғуларини алангалантиришда, инсоний покликка доғ туширадиган ҳар қандай иллатлардан ҳазар қилишни ўрганиб олишимизда катта хизмат қилди ва бундан кейин ҳам ҳали узоқ йиллар хизмат қилади. Чунки Абдулла Қаҳҳор яратган асарлар чинакам

санъат намунаси, ҳақиқий санъат асарининг эса умри боқий бўлади. Л. Толстой айтганидек, қайта-қайта ўқишга арзийдиган, қайта-қайта ўқиладиган асар бўлади.

Абдулла Қаҳҳорнинг қудратли истеъдоди шундай асарлар яратишга имкон бердики, улар ўзбек адабиётининг олтин хазинасига қимматбаҳо ҳисса бўлиб қўшилди. Бугун ҳаётни ҳар томонлама чуқур акс эттираётган, ёзувчилик маданиятини чуқур эгаллаган, минглаб ўқувчиларга маънавий озиқ бераётган етук прозамиз бор. Бу прозанинг пойдеворини яратишда, унинг реализм чўққиларини эгаллашда Абдулла Қаҳҳор асарларининг ҳам роли катта.

Абдулла Қаҳҳор ўзининг жилоларга бой қудратли истеъдодини бутунлай халққа бағишлаган. У ўз асарлари билан халқимизнинг янада юксак, янада гўзал бўлиши учун, ҳамма жойда инсонийликнинг, тафаккурнинг, покиза туйғуларнинг тантанаси учун хизмат қилади. Шунинг учун ҳам халқ самарали хизмати, адабиётга садоқати туфайли Абдулла Қаҳҳор ижодига қалб тўридан жой берган.

1967

ИЖОДНИНГ КАТТА ЙЎЛИДА

Ижод қилмоқ — кўнгилдаги энг ардоқли фикрларни, энг ноёб ҳис-туйғуларни, энг эзгу орзу-умидларни одамлар билан баҳам кўрмоқдир. Ёзувчининг ҳар бир асари инсон ҳаётининг маъноси ҳақида китобхон билан чин кўнгилдан қилинадиган суҳбатдир. Табиийки, китобхонни жалб қила олиш учун асар қизиқарли ва ибратли, теран ва доно бўлиши лозим. Бунга эса ёзувчи истеъдод, меҳнат ва изланиш орқали эришади. Ёзувчи меҳнати — доимий изланишдир. У бир китобини битириб улгурмай, янгиси учун янги темалар, ҳаётий материаллар, қаҳрамонлар излайди, янги тасвир воситаларини қидиради. Хуллас, қуш учишдан чарчамагандек, чинакам ёзувчи ҳам ҳеч қачон изланишдан тўхтамайди.

Асқад Мухторнинг ижодий йўли ҳақида ўйласам, ана шу фикрлар хаёлимга келади. Назаримда, доимий изланиш Асқадни ижодий баркамоллик сари етаклаган асосий омилдай кўринади.

Асқад Мухтор адабиёт даргоҳига Саид Аҳмад, Ҳамид Ғулом, Шухрат, Рамз Бобожон, Шукрулло, Туроб Тўла, Мирмуҳсин каби тенгқурлари қатори ўттизинчи йилларнинг охирида кириб келди. Унинг «Бизнинг авлод» деб аталган биринчи поэмаси 1939 йилда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналида босилди. Шундан кейин ёш шоирнинг асарлари республика матбуотида тез-тез кўрина бошлади.

Албатта, ҳали бу илк асарлар кўп жиҳатдан ғўр эди. Уларда Ҳамид Олимжон қайд қилганидек, олам ҳали тор эди. Мураккаб инсоний туйғулар кўпинча примитив ифодаланар, поэтик тасвир ўрнини қуруқ баёнчилик, риторика ва декларативлик эгаллар эди. Бироқ шоирда чинакам поэтик истеъдод мавжуд бўлса, тажрибасизлик туфайли туғиладиган бундай қусурлар ичида ҳам унинг учқунлари «йилт» этиб кўриниб туради. Ҳамзат Цадаса ўғли Расулнинг илк шеърларини ўқиб, «бу кулни оташкурак олиб титкиласа, лоқал папирос тутатиб олишга ярайдиган чўғ топилади», деган экан. Асқаднинг дастлабки шеърларида ҳам унинг истеъдодидан нишона бериб турган ана шундай «чўғ» бор эди. Фақат ундан чинакам поэзия гулҳенини гуриллатиб ёндириш керак эди. Бунга эса ўқиш-ўрганиш, изланиш, меҳнат орқали эришилади. Негаки, истеъдод олтиндай гап — олтин қуёш нурида товланиб ялтирагандек, истеъдод ҳам ҳаёт ва меҳнатдан нур олиб жилоланади.

Асқад Мухтор маҳорат сирларини пухта эгаллаш учун ўз устида тинмай ишлади, кўплаб машқ қилди, китоблар ўқиди. Айниқса рус ёзувчиларининг бой тажрибаси унга қўл келди. Пушкин, Лермонтов ва Некрасов асарларининг таржимаси, кейинчалик, Маяковский ижодий лабораториясига мурожаат қилиш яхши самаралар берди. Энди унинг асарларида ўзини тутиб олган, ижоднинг катта йўлига чиқиб олган одамнинг тетик қўли сезила бошлайди. Айни чоқда, Асқад Мухтор республиканинг қайноқ ва жўшқин ҳаётидан, бир лаҳза бўлсин, узилмайди. У республикани кезиб, янги қурилишларни кўради, турли одамлар билан учрашади, бўлажак қаҳрамонларнинг характери ни чуқур англаб олишга, уларнинг психологиясини ўрганишга интилади. Буларнинг натижаси ўлароқ, «Пўлат шахри», «Истиқбол» каби очерклар китоби туғилади. 1947 йилда эса ўзбек металлурглари ҳаётини тасвирловчи «Пўлат

куювчи» поэмаси босилиб чиқади. Александр Фадеев мақолаларидан бирида поэмани тилга олиб, илиқ гап-лар айтади. Бу эса ёш шоирга янги илҳомлар бағишлайди. Шундан кейин колхоз ҳаёти тасвирига бағишланган «Катта йўлда» поэмаси яратилади. «Катта йўлда» Ойбекнинг «Қизлар», Мирмуҳсиннинг «Уста Ғиёс» ва «Яшил қишлоқ», М. Бобоевнинг «Борбон», Шукруллонинг «Чоллар» поэмалари каби ўша йиллардаги поэзиямизда катта воқеа бўлди.

Урушдан кейинги йилларда Асқад Мухтор проза соҳасида ҳам кучини синаб кўра бошлади. У аввал бир қанча ҳикоялар ёзди. Улар «Ҳаётга чақириқ» номи билан босилиб чиқди. Кейинроқ эса Бекобод металлургия комбинатининг ҳаёти мисолида ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги тафовутнинг йўқола бораётганини тасвирловчи «Дарёлар туташган жойда» қиссасини ёзди.

Прозанинг кичик жанрларида тўпланган тажриба Асқад Мухторни йирик бадиий формаларга мурожаат қилишга ундади. Бунинг оқибатида 50-йилларнинг бошида «Опа-сингиллар» романи вужудга келди. Роман қисқа муддат ичида кенг китобхонлар оммасининг диққатини жалб қилди. У рус тилига, қардош халқлар тилларига, бир қанча ажнабий тилларга таржима қилинди. 1959 йилда Москвада ўзбек адабиёти декадаси кунларида М. Аvezов, Г. Севунц каби атоқли ёзувчилар «Опа-сингиллар»ни социалистик реализм адабиётини бойитувчи асар сифатида юқори баҳолашди.

Эллигинчи йилларнинг ўртасида Асқад Мухтор ижодида янги кўтарилиш даври бошланди. Бу, умуман, ўша йилларда кўп миллатли совет адабиётида бошланган янги парвознинг бир лавҳаси эди. Адабиётнинг парвози эса партиямизнинг XX съезидан кейин мамлакатимиз ҳаётида юз берган муҳим ижтимоий-тарихий ўзгаришларнинг самараси бўлган эди. Адабиёт

ривожининг янги босқичида халқ ҳаёти билан адабиёт ўртасидаги алоқа мустаҳкамлана бошлади. Ҳаққонийлик чуқурлашди, оддий одамга, унинг тақдирига, маънавий дунёсига қизиқиш кучайди, ғоявийлик ва бадиийлик узвий бирика бошлади. Бу хислатлар Асқад Мухтор ижодида ҳам яққол кўзга ташланади. Унинг «99 миниатюра» (1962), «Шеърлар» (1965) ва «Қуёш беланчаги» (1970) каби китобларига кирган поэтик асарларида ҳаёт ҳақида, инсон тўғрисида, унинг турмуши, меҳнати, кураши, бугуни ва келажаги ҳақида чуқур ҳаяжон ва эҳтирос билан ифодаланган салмоқли ўйлар бор. Улардаги фикрий теранлик, самимийлик, инсон қалбининг энг нозик тебранишларини ҳам илғаб олишга интилиш, психологизмнинг чуқурлиги ва ниҳоят, шеърларда намоён бўладиган поэтик оламнинг бойлиги бу китобларни ҳозирги ўзбек поэзиясида катта воқеа, деб баҳолашга асос беради.

Асқад Мухтор ижодидаги кўтарилиш унинг проза-сида янада аниқроқ кўринади. Адиб қисқа муддат ичида «Қорақалпоқ қиссаси» (1958), «Туғилиш» (1961), «Давр менинг тақдиримда» (1964), «Чинор» (1969) каби асарларини яратди. Буларнинг ҳаммаси ҳам ўзбек адабиётида реалистик методни бойитишда муҳим роль ўйнади ва минглаб китобхонларнинг қалбидан мустаҳкам ўрин олди. Шунинг учун ҳам 1973 йилда «Чинор» романига Ҳамза номидаги Ўзбекистон ССР Давлат мукофотининг берилишини жамоатчилик мамнуният билан кутиб олди.

Кўриниб турибдики, Асқад Мухтор адабиётимиз хазинасини бойитган анчагина асар яратган етук санъаткордир. Бироқ юқорида айтилганлар билан чеклан-сак, унинг ижодий қиёфаси ҳақидаги, адабиётимизга қўшган ҳиссаси тўғрисидаги тасаввуримиз тўла бўлмас эди. Асқад Мухтор шоир ва романнависгина эмас, драматург ҳамдир. «Самандар» пьесаси унинг драма жанрида ҳам иқтидорини ўтқирлигини кўрсатди. «Мардлик

чўққиси» пьесаси, «Чин юракдан» шеърлар китоби, «Дунё болалари» туркумидаги ҳикоялари эса ўзбек совет болалар адабиётига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилди. «Литературная газета»да, «Дружба народов», «Вопросы литературы» журналларида тез-тез босилиб турадиган мақолалари; «Еш дўстларимга» китобидаги айрим асарлари Асқад Мухторни адабиётимизнинг бугунги аҳволи ва истиқболи ҳақида чуқур ўйлайдиган, ўткир хулосалар чиқарадиган бақувват танқидчи, дейишга ҳам имкон беради. Ниҳоят, рус ва қардош халқлар адабиётларининг дурдона асарларини бадиий таржима орқали ўзбек китобхонига етказишда ҳам Асқад Мухторнинг хизматлари катта.

Биз адибнинг ижодий биографиясини ташкил қилувчи фактларни санабгина чиқдик. Адиб кўп йиллик изланиш ва меҳнат билан муҳташам бир бино яратди. Бу фактлар шу бинонинг ташқи кўриниши ҳақидагина умумий тасаввур беради. Бу иморатнинг ичи қанақа? Унда кимлар истиқомат қилади? Бошқача айтганда, Асқад Мухтор санъаткор сифатида қай жиҳатлари билан диққатга сазовор? У қайси фазилатлари билан китобхонни ром қилди? Унинг асарлари бизнинг маънавий бойлигимизга нима қўшди, бизга қандай руҳий озуқа берди? Бу саволларга жавоб топиш учун Асқад Мухтор ижодининг баъзи қирралари билан яқинроқдан танишиш керак.

* *
*

Ижод қилмоқ — китобхоннинг адолат ва ҳақиқат ҳақидаги тушунчаларини бойитмоқ, унинг қалбидаги эзгулик ва яхшилик туйғуларини парваришлаб улғайтмоқ, демакдир. Бадиий асар китобхон қалбидаги олижаноб туйғуларга таъсир қилиб, фикрни уйғотиб, уни ҳаётни яхшилаш учун, бахтни мукаммаллаштириш

учун, тўғрилиқ, виждонийлик ва гўзалликнинг барқарорлиги учун актив ҳаракатга ундаши лозим. Бу жиҳатдан, умуман, бадий асарларни икки тоифага ажратиш мумкин: бир тоифа асарларда ҳаёт анча батафсил, турфа хил ранглар орқали, эсда қоладиган жонли манзаралар орқали тасвирланади-ю, лекин ёзувчи китобхоннинг кўзидан ўзини панага тортиб тургандай бўлади. Бундай ҳолларда ёзувчи гўё «менинг асарим бир кўзгу холос. Уни ҳаётга тутдим. Ҳаётда нима бўлса, ҳаммаси кўзгуда шундайлигича акс этган. Улардан қандай хулоса чиқарсанг, чиқаравер — бу сенинг ишинг!» — деяётгандай бўлади. Бу тоифа асарларда ҳаёт тавсиф қилинади. Улардан биз муайян ҳодисалар ҳақида информация оламиз, холос. Бошқа тоифа асарларда ўзгача аҳволни кўрамыз. Уларда ҳаёт тавсиф қилинмайди, балки тадқиқ қилинади. Ёзувчи кўп кузатишлар ва изланишлар орқасида муайян воқеа ва ҳодисалар тўғрисида ўз хулосаларини чиқаради ҳамда бадий сўз ёрдами билан бу хулосаларни китобхонга юқтиришга, унинг фикрини муайян нуқтага йўналтиришга ҳаракат қилади. Бундай асарларда анализ руҳи устун туради. Биз улардан эстетик завқ олиш билан чекланмай, тафаккуримиз учун ҳам бой озуқа оламиз.

Асқад Мухторнинг асарлари ана шу — иккинчи тоифа асарлар жумласидандир. Шуниси эътиборга сазоворки, унинг биронта йирик асари китобхонлар ўртасида жиддий тортишувларга, мунозараларга сабаб бўлмай қолмади. Китобхонларгина эмас, кўпгина танқидчилар ҳам унинг асарлари ҳақида, уларда ёзувчи диққатни жалб қилмоқчи бўлган ҳаётий муаммолар ҳақида анча мунозара қилишган. Бадий асарки китобхонни лоқайд қолдирмадим, уни мунозарага жалб қилдим, ҳаёт ҳақида, унинг мураккабликлари, хурсандчилиги ва ташвишлари тўғрисида ўйлашга ундадим, демак, бундай асарда бир маъно бор — демак, ёзувчи унда китобхон қалбида тўпланиб ётган гапларни топиб айтган,

унинг ҳаётига, курашига ёрдам берадиган муаммоларни кўтарган. Демак, бу асар—бугун учун зарур асар. Ҳа, Асқад Мухтор ижодининг энг муҳим белгиси ҳақида гап кетадиган бўлса, уни «замонавийлик» деган ибора билан ифодалаш керак. Асқад Мухтор ҳамма асарларида—шеърлари ва поэмаларида ҳам, ҳикоя ва очеркларида ҳам, қисса ва романларида ҳам том маънодаги замонавий ёзувчи сифатида қалам тебратади. У ҳар бир асарида даврнинг муҳим гапларини айтишга интилади.

Асқад Мухтор ижодида замонавийлик қандай намоён бўлишини айтишдан аввал, «замонавийликнинг ўзи нима, уни қандай тушуниш керак?» деган масалага бир оз тўхталиб ўтайлик. Бу масалани қўйишга сабаб шундаки, баъзан айрим ёзувчилар ёхуд танқидчилар замонавийликни хронологик категория даражасига тушириб қўядилар. Бундай талқинга кўра, асарнинг замонавийлиги унда тасвирланган воқеаларнинг қачон содир бўлгани билан белгиланади. Шунингдек, теманинг актуаллиги ҳам замонавийликнинг биринчи шарт деб қаралади. Замонавийликни бундай бир томонлама, тор тушунишга қўшилиб бўлмайди. Шундай бўлса, замонавийлик адабиётнинг либосига, ташқи безагига айланиб қоларди. Ҳолбуки, замонавийлик — адабиётнинг асосий яшаш формасидир. Замонавийлик — бадий асарни китобхон қалбига етказадиган қанот, уни кураш қуролига айлантирадиган асосий омил. Ёзувчи ўз даврининг фарзанди, кўзи, қулоғи, виждони. Винобарин, у ҳаётни тасвирлаганда ўз даври даражасида бўлиши, унинг эҳтиёжларидан келиб чиқиши зарур. Замонавийлик ҳаётнинг ички қатламларини чуқур тушунишни, уни ҳаракатга келтирувчи омилларни аниқ тасаввур этишни, ривожланиш қонуниятларини бадий тадқиқ қилганда истиқболни назардан қочирмасликни тақозо қилади. Хуллас, замонавийлик ёзувчидан образли фикрлашдан ташқари ўз даври даражасида ана-

литик фикрлашни ҳам талаб қилади. Бу тўғрида Асқад Мухторнинг ўзи бундай ёзган эди: «Ёзувчи, аввало, шахс сифатида ўзи замонавий бўлиши керак. Бунинг бир томони шуки, адабиёт яратиш учун ўқиш-ёзишнинг ўзигина кифоя қилмайди. Ёзувчи давр ҳақида, жамият ва одамлар ҳақида, граждандлик ва масъулият, кураш ва тенденциялар ҳақида, шахс мавқеи, тақдири ва бахти ҳақида ўйлай билиши, мулоҳаза ва баҳс қила билиши, қисқаси, мутафаккир бўлиши талаб қилинади». Менинг назаримда, Асқад Мухтор, биринчи навбатда, ўз ижодий тажрибасини умумлаштириш натижасида ана шу муҳим хулосага келган. Дарҳақиқат, унинг бутун ижоди, юқорида қайд қилганимиздек, Асқад Мухторни ҳаёт олдинга сурадиган муаммолар ҳақида фикр юритадиган, фикр юритганда ҳам бугунги тараққиёт даражасида туриб фикрлайдиган мутафаккир деб аташга етарли имкон беради. Асқад Мухтор санъаткор сифатида, биринчи навбатда, муҳим ҳаётий проблемаларни, ҳар қанча мураккаб бўлмасин, чўчимай қаламга олиши, улар ҳақида чуқур ва оригинал фикр юритиши, шу билан китобхон тафаккурига ҳам бой озуқа бериши билан диққатга сазовордир. Шу йўл билан унинг асарларида давримизнинг энг муҳим томонлари очилади, унинг инсоний ва ҳаётбахш принциплари тасдиқланади. Мисолларга мурожаат қилайлик:

Асқад Мухторнинг дастлабки поэмаларидан бири — «Катта йўлда» қишлоқ ёшларининг ҳаётига бағишланган. Урушдан кейинги йилларда республикамызда бўз ва қўриқ ерларни ўзлаштириш учун умумхалқ ҳаракати бошланди. Минглаб деҳқонлар, айниқса, ёшлар иссиқ жойларини ташлаб, Марказий Фарғонада, Мирзачўлда янги ерлар очишга, унда мўл пахта ҳосили етиштиришга, чўлни бўстон қилишга отландилар. Табиийки, чўлни ўзлаштириш осонликча бўлмайди — бу катта фидокорликни, сабот-матонатни талаб қиладиган иш.

Ҳар қандай қийинчиликларга қарамай, одамлар табиат устидан галаба қилишди — ўнлаб яшил қишлоқлар, обод жойлар шу галабага қўйилган мангу ҳайкалдай ҳозир гуркираб яшнаб ётибди. Албатта, ёзувчилар республика ҳаётидаги ана шундай катта воқеадан четда қололмас эдилар. Ўша йилларда бўз ва қўриқ ерларни ўзлаштираётган азаматлар ҳақида «Чўлга баҳор келди», «Ғолиблар», «Шоҳи сўзана», «Яшил қишлоқ» каби асарлар майдонга келди. «Катта йўлда» поэмаси ҳам ана шу асарлар қатори туғилган эди.

Поэманинг қаҳрамонлари Арслон ва Салим деган колхозчи йигитлар. Уларнинг иккови ҳам ёш. Иккови ҳам ўрта мактабни битириб, мустақил ҳаёт сари энди қадам қўяпти. Иккови ҳам меҳнаткаш — чўлга бориш ҳақида гап чиққанда иккови ҳам биринчи бўлиб ариза беришади. Хуллас, автор танлаб олган вазият ҳаётий ва табиий. Айтгандай, ўша йилларда шундай воқеани ҳикоя қилувчи поэмалар анчагина пайдо бўлган эди. Бироқ уларнинг кўпи унутилиб кетди-ю, «Катта йўлда» ҳамон китобхонлар қўлида. Бунинг асосий сабаби айрим поэмаларда авторлар ҳаётий фактга маҳлиё бўлиб, унинг ўзини тасвирлаш билан чекланган эдилар. Бундай поэмаларда фактлар замиридаги катта ҳақиқат, ҳаётнинг улкан муаммолари очилмай қолиб кетаверган эди. Асқад Мухтор фактга асир бўлиб қолмади, ҳаётдаги қаҳрамонларни қуруқ мадҳ этиш йўлидан бормади, балки ҳаётдаги реал тўқнашувларни, муҳим бир конфликтни поэманинг марказига қўйди. Натижада ўқувчини жалб қилиш учун сюжетни олдиқочди воқеалар билан тўлдиришга, қаҳрамонлар йўлида сунъий ғовлар тўқиб чиқаришга, ҳаётни олачалпоқ рангларга бўяшга зарурат қолмади. Салим билан Арслон бир қишлоқда бирга ўсишган. Улар дўст. Лекин оғир синовларга дуч келганда уларнинг фарқи очилди — улар бир-бири билан тўқнашади. Тўқнашув меҳнатга ҳар хил муносабат орқали туғилади. Арслон чўл-

га отланар экан, бу ишини фавқулодда фидокорлик деб эмас, балки Ватан ва халқ фаровонлигини ошириш йўлидаги бурч деб билади. Салим эса чўлни ўзлаштириб, донг чиқариш, шуҳрат қозониш пайида. Шу тариқа икки хил психология, икки хил ҳаётий принциплар тўқнашади. Буларнинг бири коллективчилик психологияси, иккинчиси эса худбинлик психологиясидир.

Асқад Мухтор бу тўқнашувнинг ривожини, кескин нуқталарини кўрсатишдан чўчимайди, лекин уни ҳал қилишда маълум даражада ўша йиллардаги конфликтсизлик «назарияси» таъсирига ҳам берилган. Бироқ биз бу ўринда муҳим деб таъкидлаётган фазилат шундаки, Асқад Мухтор дастлабки йирик асарларидаёқ ҳаётимиздаги муҳим проблемаларни кўтариб чиқишга интилди, китобхонни улар ҳақида ўйлашга ундади. Бу фазилат унинг кейинги ижодида анча камол топди. Буни «Опа-сингиллар» мисолида ҳам яққол кўриш мумкин.

«Опа-сингиллар» романи ўзбек аёлининг тарихий тақдири ҳақидаги романдир. Адабиётимиз тарихига назар ташласак, ўзбек аёлининг тарихий тақдири масаласи ҳамиша унинг марказий темаларидан бири бўлиб келганини кўрамиз. Бу ҳақда юзлаб ҳикоя ва достонлар, ўнлаб драмалар, қиссалар ва романлар яратилган. Бу — тасодифий эмас, албатта. Ўзбек аёли ҳам Шарқнинг бошқа аёллари каби минг йиллик давомида одам қаторида саналмай, хўрлик ва зўрлик исканжасида, зулмат қўйнида ҳаёт кечириб келган. Улуғ Октябрь бутун меҳнаткашлар қатори аёлларга ҳам чинакам озодлик келтирди. Бугун удабурронлик билан давлатни бошқараётган, хўжаликка раҳбарлик қилаётган, мураккаб станокларни, замонавий машиналарни юргизаётган, юз минглаб ёшларга таълим-тарбия бераётган, шеър ёзиб, қўшиқ айтиб, рақс тушиб жаҳонни қойил қолдираётган ўзбек аёлини ўйлаганда қалбимиз қонуний ифтихор туйғуларига тўлади. Бироқ кечагина

«заифа» саналган, кечагина «сочи узун, ақли қисқа» бўлган, кечагина жонивор қатори кўрилган аёл қандай қилиб, қай мўъжизанинг кучи билан бугунги даражага етишди? Унинг босиб ўтган йўли қанақа? Аёлнинг бугунги эрки ва бахти нималар эвазига қўлга кири тилди?

Асқад Мухтор «Опа-сингиллар» романида ана шу саволларга бадий жавоб беради ва бунинг учун 20-йиллар ҳаётига — ўзбек аёли ичкарининг асирлигидан қутулиб, эркинлик салтанатига биринчи қадамларини қўяётган кунларга мурожаат қилади. Ёзувчи аёллар озодлигининг моҳиятини яхши тушунади — бу масалада у Лениннинг аёлларни ижтимоий фойдали меҳнатга жалб қилмай туриб, чинакам озод қилиш мумкин эмас, деган фикрига таянади. Шунинг учун ҳам романнинг марказий воқеаси сифатида Найманчада тўқимачилик комбинатининг қурилиши тасвирланган. Шу қурилиш процессида Онахон ва унинг дугоналари секин-аста эски психологиянинг чангалидан, эскича урф-одатлар кишанидан қутула борадилар. Улар янгича, ҳузурли меҳнатнинг шодлигини ҳис қиладилар, ўзларини ҳаёт учун, жамият учун зарур одамлар эканликларини тушунадилар. Бу эса уларда ўзининг инсоний қадр-қимматини чуқур сезишга йўл очади. Шу тариқа аёлларни бўғиб ётган ташқи муҳит кишанларидангина эмас, ички кишанлардан ҳам холи бўладилар. Ёзувчи романда, айтиқса, Онахон образида янги аёлнинг қайта туғилиш процессини психологик жиҳатдан ишонарли очган. Бироқ аёлнинг озодликка чиқиши, янгича характер, янги психология эгаси сифатида қайта туғилиши осонликча содир бўлгани йўқ. Бу процесс кескин синфий кураш вазиятида кечди. Аёлнинг озодлик йўлини империалистик кучлар ҳам, маҳаллий непманлар ҳам, буржуа миллатчилари ҳам, дин арбоблари ҳам, ниҳоят, аёлнинг қадр-қиммати деган нарсани сариқ чақага олмасликка кўникиб қолган эр ҳам тўсди. Улар дўқ ва пўписалар

қилдилар, ҳийла ва найранглар ишлатдилар, булар ҳам иш бермагач, актив аёлларни қатл этиш йўлига тушдилар.

Романда онахонлар бу говларнинг ҳаммасини мардона енгиб ўтишади. Асқад Мухтор шу тенгсиз курашда аёлга қувват берган манбаларни ҳам романда мукамал тасвирлаган. Бу манбалар Октябрь туфайли тутилган янги тузум, коммунистик партиянинг сиёсати, доҳий Лениннинг ғамхўрлигидир. Буни ёзувчи, айниқса, Жўраҳон ая образи орқали ёрқин ифодалаган. Ниҳоят, онахонларга енгилмас куч бағишлаган манбаларнинг энг муҳими ўзбек ва рус халқи ўртасидаги қардошлик, курашлар ўтида тобланган бузилмас дўстликдир. Ефим Данилович, Софья Борисовна, Доброхотов билан Онахон, Жўраҳон ая, Ризвон хола, Эргашлар ўртасидаги самимий муносабатларни кўрсатиш орқали Асқад Мухтор қардош халқлар дўстлигини улуғлайди. Кўринадики, «Опа-сингиллар» романи 20-йиллар ҳаётига бағишланган бўлса-да, бутун руҳи, гоъвий йўналиши билан бугунги кунимизга боғланади. Роман қаҳрамонона ўтмишимизнинг кам ёритилган саҳифаларидан бирини гавдалантирибгина қўя қолмай, балки бугунги авлодга, бугунги аёлларга мурожаат қилиб, «бугунги эркингиз, бугунги бахтингиз кескин курашларда катта қурбонлар эвазига келган. Буни унутманг. Буни қадрланг ва кўз қорачиғидай асранг», деяётгандай бўлади.

Воқеалар моҳиятига чуқур кириб бориш натижасида ёзувчи тараққиётимизнинг муҳим томонларини, ҳаракатлантирувчи кучларини жонли образларда кўрсатиб бера олди. Шунинг учун ҳам «Опа-сингиллар» бизни эркини, озодликни, бахтни қадрлашга ўргатувчи асар сифатида, маънавий дунёмизни бойитувчи асар сифатида китобхонга манзур бўлди.

Асқад Мухтор ижодининг етакчи белгиси бўлмиш замонавийлик унинг «Туғилиш» романида янада чуқур-

лашади. Ёзувчи бу асарида бугунги кун воқеаларига мурожаат қилади. Унда Ўзбекистондаги қурилишлардан бирининг туғилиши ҳикоя қилинади. Бироқ роман қурилиш ҳақида эмас — қурилиш манзараси ёзувчи учун ёрдамчи восита, холос. Ёзувчининг асл мақсади қурилиш процессида янги авлоднинг туғилишини бадий тасвирлашдир. Қурилиш шундай бир улкан ҳаётий қозонки, унда ҳар хил характердаги, ҳар хил психологиядаги одамлар обдан пишиб, чиниқиб, янгилашиб чиқади. Роман қаҳрамонлари Луқмонча, Жуман, Сангин, Самадий, Садбар, Адолат, Холдор, Кимсан, Бек, Поччаев каби ёшлар, Раҳмонқулов, Элчибек Бўриев, Уляна каби қурилиш раҳбарларидир. Қурилишга келган ёшлар ҳар хил: улар орасида ўз ҳаётининг маъносини халққа бирон фойда келтириш деб биладиган, бу йўлда жонини қурбон қилишга ҳам тайёр турган Луқмонча, Жуман, Сангин кабилар ҳам, ҳар бир ишдан беблиски пул чиқариш йўлини ўйлайдиган Холдор каби юлғичлар ҳам, ёшлигига қарамай, «доҳийлик» касалига дучор бўлган, «раҳбарлик»дан бошқа касбни билмайдиган, шу туфайли ўзи ўзини қанчадан-қанча ёшлик нашидасидан маҳрум қилган Поччаев кабилар ҳам, оғир шароит таъсирида йўлини йўқотган беклар ҳам бор. Қурилиш ана шу ҳар хил тоифадаги, ҳар хил мақсаддаги ёшларни бир оилага, бир коллективга бирлаштиради. Аммо туғилиш тўлғоқсиз бўлмаганидек, коллективнинг туғилиши ҳам жиддий кураш тўлғоқлари ичида содир бўлади. Шу курашни тасвирлаш орқали ёзувчи давримизнинг энг муҳим проблемаларидан бирини ўртага ташлайди. Романда бу кураш коллектив билан раҳбар ўртасидаги мураккаб алоқалар, тўқнашувлар орқали ифодаланган. Қурилиш раҳбари Раҳмонқулов биринчи қарашда ёмон таассурот қолдирмайди: у ишнинг кўзини билади, майда гаплар билан иши йўқ, сафсата сотишни ёқтирмайди. Унинг учун энг муҳим нарса давлат томонидан берилган топшириқни вақ-

тида бажариш. Лекин бора-бора маълум бўладики, Раҳмонқуловнинг план учун куйиб-пишиши, ҳамма нарсадан ишни юқори қўйишининг тагида бошқа гап бор — у планни ўйлайди-ю, шу планни рўёбга чиқараётган одамларни ўйламайди. У план одам учун, қурилиш инсон учун эканини унутиб қўяди. У планни одамга қарама-қарши қўяди. Раҳмонқулов келажакни кўра олмайди, унга назар ташлашни хоҳламайди ҳам. Меҳнат қилаётган, шаҳар кураётган, комбинатни бунёдга келтираётган одамлар Раҳмонқулов учун ижрочи, холос. Улар улкан қурилиш машинасининг винтчалари ва парракчалари, холос. Модомики шундоқ экан, уларнинг тақдири, эртаси, хурсандчилиги, ташвиши ҳақида ўйлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ.

Шу тарзда Асқад Мухтор Раҳмонқулов образида эски типдаги раҳбарнинг характерли хусусиятларини умумлаштиради. Романда Раҳмонқуловга Элчибек Бўриев қарама-қарши қўйилган. У одам. Одам сифатида муайян камчиликларга эга. Лекин бош масалада — меҳнаткаш инсонга муносабат масаласида у тўғри йўлдан — партия йўлидан боради. Унинг учун қурилишни барпо этаётган йигит-қизлар қўғирчоққа ўхшаш ҳаммаси бир қиёфага эга бўлган мавҳум одамлар эмас, балки ҳар бири ўз орзу-умидига, фазилат ва нуқсонларига, хушнудлиги ва ташвишига эга бўлган жонли инсон. Бўриев ҳар қандай қурилишнинг муваффақиятини таъминловчи бош омил, биринчи навбатда, одамларнинг қалбига йўл топа олиш деб билади. Яратувчи ижодкор инсоннинг кадр-қиммати юқори қўйилса, унга ғамхўрлик қилинса, ҳал қилинмайдиган мушкулот қолмайди. Бўриев ана шу қарашларининг тантанаси учун Раҳмонқуловга қарши курашади ва коллектив ёрдами билан галаба қозонади.

Шундай қилиб, «Туғилиш» романида партиямиз XX съездида олға сурилган ленинча ғояларнинг руҳи мавжуд эканини кўрамыз. Ёзувчи конкрет ҳаётий воқеа

мисолида социалистик гуманизмнинг моҳиятини очади. Романнинг ҳар бир саҳифаси меҳнаткаш инсонга самимий ҳурмат ва чуқур муҳаббат билан суғорилганки, бу китобхонга ҳам юқмай иложи йўқ.

Асқад Мухтор ижодида замонавийликнинг чуқурлашиши жиҳатидан «Давр менинг тақдиримда» романи янги босқич бўлди. Ҳар бир ёзувчи бирор йирик асарга қўл урганда бу асар зиммасига юкланадиган юкнинг вазнини ўзи белгилайди. Асқад ҳамиша асар зиммасига имкони борича вазмин юк ташлайдиган ёзувчилардан. Бугина эмас, унинг асарларига эътибор берсак, ҳар бир янги асарнинг юки аввалгисиникидан вазмироқ, салмоқлироқ бўла борганини кўрамиз. «Давр менинг тақдиримда» романида ҳам шундай. Бу роман бутун бир авлоднинг — ёзувчига тенгқур авлоднинг тақдири ҳақидаги романдир. Бу авлод йигирманчи йилларда туғилган, ўттизинчи йилларда улғайиб вояга етган, урушнинг ҳамма мушкулотларини зиммасида кўтарган, ҳозир енг шимариб меҳнат қилаётган авлоддир. Романдаги воқеалар шу авлод вакили Аҳмадjon орқали ҳикоя қилинади. Қолаверса, бу роман ёзувчининг ўзига тенгқур авлод номидан босиб ўтилган йўл учун давр олдида берган ҳисоби. Романнинг бош масаласи инсон ва давр, инсон ҳаётининг маъно ва мақсади, инсон бахти масаласидир. Аҳмадjonнинг ҳаёт йўли билан танишар эканмиз, унинг зиммасига тушган синовларни кўрар эканмиз, Аҳмадjon енгил, қувноқ, хушбахт ҳаёт кечирган, деб айта олмаймиз. Аксинча, у эсини танир-танимас, ҳаёт унинг қаршисига бири биридан чигал муаммоларни кўндаланг қилади. Буларни четлаб ўтиб кетиб бўлмайди, улардан ўзингни панага ололмайсан. Уларни ҳал қилиш керак. Ҳал қилиш учун эса курашмоқ зарур. Аҳмадjon қирқ беш ёшга кирган бўлса, шундан камида йигирма беш йилини оғир синовларда, тинимсиз курашда ўтказди. Шунга қарамай, у ўз ҳаётидан мамнун, ўзини бахтиёр деб

билади. Бахт, инсон ҳаёти, унинг маъноси ва мақсади! Бу масалалар минг йиллардан бери не-не доноларнинг миясини банд этиб келган. Бу масалалар неча ўнлаб асарларда тилга олинган. Лекин ҳар қайси давр бу масалани янгилайди. Аниқроғи, даврина эмас, ҳар бир фикрли одам ҳаётининг маълум босқичида шу масалага дуч келади. Бахт нима? Ҳаётимнинг маъноси нима? Бу саволлар ҳар бир одамдан ҳалол ва батафсил жавобни талаб қилади. «Бахт» жуда мураккаб тушунча. Унга ҳамма давр, ҳамма шароитлар, ҳамма одамлар учун ярайдиган битта яхлит жавобни топиб бериш қийин. Авжи баҳор фаслида ям-яшил кўкатлар устига ястаниб ётиб, ложувард осмондаги паға-паға булутлар ўйинини томоша қилиш ҳам бахт. Ҳамиша покиза виждон билан одамларнинг бетига қарай олиш ҳам бахт. Ҳасад ва иғволардан холи, хотиржам, севган ишинг билан шуғулланиб ҳаёт кечириш ҳам бахт. Лекин булардан бошқа яна бир улкан бахт бор — у ҳаётингнинг бутун мазмуни билан белгиланади. Агар бутун умринг давомида соф виждон билан яшаган бўлсанг, агар қўлингдан келган қадар яхшилик ва олижаноблик уруғларини сепган бўлсанг, агар меҳнатинг билан одамларга имкони борича фойда келтирган бўлсанг ва булар оқибатида одамлар сенга муҳтож бўлиб қолган бўлса, ўзингнинг кераклигингни, бу дунёга шунчаки қумурсқадай келиб, беному нишон кетмаслигингни ҳис қилсанг, энг улуг бахт — шу. Бундай бахт ва осонликча қўлга кирмайди. Ҳаёт бахтни мисқоллаб беради. Унинг учун доимо курашиш керак.

«Давр менинг тақдиримда» романида характерлар тақдирига сингдирилган бахт фалсафаси ана шундай. Аҳмаджон шунинг учун бахтлики, ўзини даврнинг катта йўлида деб билади. Бу йўл эса кураш йўлидир. Аҳмаджон даврнинг энг муҳим конфликтда қарама-қарши қутблардан бири сифатида иштирок этади. Дунё иккига бўлинган — бирида социалистик ҳаёт ривож

топяпти. Иккинчисида эса ҳамон одам одамга бўри, ҳамон пул — ягона худо. Бу дунё социалистик дунёни кўролмади ва тиш-тирноғи билан унга қарши курашди. Шу кураш, ана шу мурасасиз синфий зиддият ўз тақдирини давр билан боғлаган, даврнинг катта йўлидан бораётган ҳар бир совет кишининг ҳаётида чуқур из қолдиради. Аҳмаджон буни яхши тушунади ва шунинг учун ҳам ўз бахти, ўз даври учун душманларига қарши дадил курашади. У бахтини, ҳаётининг маъносини ана шу курашдан топади.

«Давр менинг тақдиримда» романи шу тарзда бизнинг ҳаётимиз ҳақида, унда ҳар биримизнинг ўрнимиз ҳақида, ҳар биримизнинг давр олдидаги, инсоният қаршисидаги шахсий масъулиятимиз, бурчимиз ҳақида ўйлашга ўргатади. Китобхон романи ўқиган сари унинг қаҳрамонлари билан бирга ҳозирги ҳаётнинг ичига тобора чуқурроқ кириб боради, унинг мураккаблигини тўлароқ аниқлаб олади.

Асқад Мухторнинг «Чинор» романи ҳам бошқа асарлари каби том маънодаги замонавий асардир. Унинг замонавийлигини таъминлаган нарса фақат қаҳрамонларининг замондошларимиз экани, воқеаларнинг хронологик рамкаси эмас. Бу асарда ҳам, биринчи навбатда, автор тафаккурининг, автор туйғуларининг замонавийлиги ҳақида гапириш керак.

«Чинор»нинг бош ғояси ҳаётнинг боқийлигини, халқнинг мангулигини, унинг асрий тажрибасидан туғилган яхшилик, эзгулик, олижаноблик ҳақидаги тушунчаларнинг абадийлигини тасдиқлашдир. «Чинор» ҳаётга ва биринчи навбатда, бизнинг бугунги ҳаётимизга чинакам ошиқ одамнинг қалбидан отилиб чиққан қўшиққа ўхшайди. Ёзувчи эҳтирос билан ҳаёт ва инсоннинг гўзаллигини улуғлайди. Бу ғоялар қиссалар ва ҳикояларда жонли образлар орқали, уларнинг кураши ва фаолиятини тасвирлаш орқали ифодаланади. Ҳар қайси қисса олдидан берилган ривоятлар эса, худди

увертюрада йирик музика асарининг лейтмотиви белгилангандек, қиссаларнинг ғоявий моҳиятини ифодалайди.

Романнинг бош қаҳрамони Очил бува. Очил бува — турли қиссаларни бир-бирига боғловчи композицион элемент сифатида асарга киритилган эмас, балки асарнинг бош ғоясини, асосий юкини ўзида элтувчи қаҳрамондир. Очил бува — рамзий образ. Унинг тимсолида ўзбек халқининг умумлашган нуруний сиймосини кўрамиз. У чинордек узоқ йиллар умр кўрган, лекин ҳали бақувват, жисмонан тетик, руҳан бардам. Унинг психологиясидаги энг жозибадор фазилати шундаки, у ўзини бутун коинотнинг, коинотдаги жаъми гўзалликнинг хўжайини деб билади, ҳаётининг маъносини эса одамларга фойда келтириб, уларга муҳаббат улашиб яшашда кўради. Ана шу хислатлар Очил бувани ўзбек халқининг энг яхши фазилатларини мужассамлантирган романтик образ даражасига кўтарган.

Асқад Мухтор ҳаётнинг моҳияти, инсон ва унинг ҳаётдаги ўрни, Ватан ва ватанпарварлик, муҳаббат ва бурч, фидокорлик ва қўрқоқлик, ижодкорлик ва расмиятчилик ҳақидаги ўйлари, қарашлари, мулоҳазаларини ҳар бир қиссада конкрет ифодалайди. Бу қиссаларда бугунги ҳаётимиз олдинга сураётган маънавий-ахлоқий проблемалар ҳар томонлама чуқур таҳлил қилинган ва бу орқали адиб давримизнинг гўзаллигини, ҳаётимизнинг асосини ташкил қилувчи тушунчалар, ақидаларнинг гўзаллигини тасдиқлайди.

Шу тариқа кўрамизки, Асқад Мухтор ижодининг энг муҳим томонларидан бирини замонавийлик ташкил қилади.

Замонавийлик адиб ижодида турли ҳаётий материал асосида турлича шаклларда намоён бўлади. Бироқ бундан унинг моҳияти ўзгармайди. Давр ва унинг муаммолари ҳақида, инсон ва унинг тақдири тўғрисида асарларда олдинга сурилган чуқур ўйлар, теран фикрлар,

салмоқли мулоҳазалар Асқад Мухтор асарларини китобхон учун ардоқли ва азиз қилади.

* *
*

Ижод қилмоқ — китобхон қалбида гўзаллик туйғусини алангалатмоқ, унга ҳақиқий эстетик завқ бағишламоқдир. Бунга асарнинг ғоявий мазмунини салмоқли қилиш билангина эмас, унинг бадиий иқлимини баркамол қилиш билан ҳам эришилади. Асқад Мухтор «Дружба народов» журналида босилган мақолаларидан бирига «Замонавийлик — маҳорат ҳам демакдир», деб сарлавҳа қўйган эди. Дарҳақиқат, асарнинг замонавийлиги унинг бадиий қувватига ҳам боғлиқ — асарда муҳим гаплар, доно фикрлар, чуқур хулосалар олдинга сурилса-ю, бироқ улар яланғоч бўлса, қаҳрамонлар етук характерлар даражасига кўтарилмаган бўлса, тил ғализ, тасвир воситалари ночор бўлса, бундай асарни замонавий деб аташга тил бормади. Замонавийлик — янги-янги тасвирий имкониятларни, янги шаклларни, сюжет ва характер яратишнинг янги воситаларини қидиришни ҳам тақозо қилади. Асқад Мухтор ижоди бу жиҳатдан ҳам ибратлидир.

Агар Асқад Мухторнинг поэтик ижодига шу нуқтаи назардан ёндашсак, унинг ҳамшиша шеърни баркамолроқ қилиш учун, унинг образли заминини мустаҳкамлаш учун интилганини кўрамиз. Натижада, Асқад Мухтор сеҳрли жозибага эга бўлган бутун бошли бир поэтик олам яратди. Кези келганда шуни ҳам айтиш керакки, ўзбек танқидчилигида сўнги вақтларга қадар шоир яратган поэтик олам ҳақида бир томонлама тасаввур ҳукм суриб келмоқда. Бу тасаввурга кўра Асқад Мухтор шеърлятида рационализм кучли, фикр ҳисдан устун туради, фикрнинг яланғочлиги, ҳиссиётнинг камбағаллиги унинг шеърлятига том маънодаги санъат даражасига кўтарилишга халақит беради. Ада-

биётшунос С. Мамажонов Асқад Мухтор шеърлари ҳақида фикр юритиб, уларда «кечинма, ҳис-ҳаяжон ўрнини қуруқ донолик, илмийлик босиб кетганки, бу нарса уларнинг таъсирчанлигига ҳалақит беради», деб ёзди. Шеърятни яхши ҳис қиладиган истеъдодли танқидчи Иброҳим Ғафуров ҳам «унинг шеърлари ҳиссиётдан кўра кўпроқ ақлга озуқа беради», «шоир Асқад Мухтор шеърига рационализм хос бир нарса эканлиги маълум», деб ўша бир томонлама тасаввурни қувватлайди. Ҳолбуки, Асқад Мухторнинг ижодий эволюцияси билан яхшироқ танишган одам, айниқса, унинг сўнги йиллардаги шеърларини синчиклаб ўқиган одам «рационализм», «фикрнинг ҳисдан устунлиги» деган гаплар шоир учун аллақачон ортда қолган босқич эканини пайқамай иложи йўқ. Асқад Мухтор поэзия чўққиларини дабдурустан эгаллаган эмас. У бунга кўп йиллик изланишлар, узоқ ўқиш-ўрганиш, тинимсиз ижодий меҳнат туфайли эришди. Шоирнинг ўзи бу тўғрида яхши айтган: «Ўттиз йил давомида шеър ҳақида ўйладим, унинг ифода шакллари, воситалари, приёмлари, руҳи ҳақидаги фикрлар жуда кўп марта ўзгарди: шеър турмуш ўчоғидан олинган лахча чўғ, у ҳаётий эпизодга асосланган, сюжетли бўлиши керак деб, шеърнинг бўлак турларини тан олмай, анча йил юрдим: шеър ялт этган оний туйғу, завқ-шавқ туғени, уни фақат музыка жанрлари билан қиёс қилиш мумкин, деган руҳда ҳам анча вақт ишладим, шеър — ҳаёт фалсафасининг эссенцияси, фикр, фикр, фикр! Фикрсиз поэзия йўқ, деб анчагача бир ёқлама рационалистик шеърлар ёздим...» Дарҳақиқат, Асқад Мухтор шеърятнинг катта йўлига чиқиб олгунча, ана шундай тўлғанишлар натижасида анча-мунча сўқмоқлардан ҳам юриб кўрган. Унинг илк шеърларида ортиқча ҳашамга берилиш, шалдиरोқ ва ялтироқ безакларга берилиш мавжуд эди. Оқибатда, «майин қанот билан урилар экан завқли эсдаликлар», «жўш урган умидлар тоқат коса-

сини синдирди», «боғда видо торини чертмаганмидик?», «бол дудоқдан учган у сўзингни садаф чашма саси алқади» каби чучмал мисралар, «йигит ўпди, шунда лабларидан Ватан ўпган каби туюлди» оянгари дудмал обрразлар вужудга келганди. Лекин бора-бора бу қусурлар камайиб, унинг шеърияти янгича моҳият касб этди. Энди Асқад Мухтор поэзияни янгича тушуна бошлайди: «Шеър одамнинг яшаши учун, курашиши, улғайиши учун зарур... У шоирлар томонидан ўйлаб чиқарилган нарса эмас. Ҳар бир ҳалол қалбнинг тубида эмоционал бойлик бор. Шоир ана шу ҳислар тугёнини уйғотади, холос. Қалб ғафлатда қолса, яъни одам поэзиядан маҳрум бўлса — бу даҳшат эмасми? Ҳаётда поэзия нақадар мўл бўлса, унда фойдасиз бўшлиқ шунча кам бўлади».

Изланишлар натижасида Асқад Мухтор 60-йиллардан бошлаб шундай лирика яратишга киришдики, унинг характерли белгиларини ҳис билан фикрнинг уйғунлиги ташкил қилади. Бу лирикани ўйчан лирика деб аташ мумкин, чунки унда фалсафий мулоҳазаларга мойиллик барала сезилиб туради. Бу лирикада инсоннинг маънавий дунёси, табиати, характери, кайфияти бениҳоя ҳар томонлама, жуда кўп алоқаларда бутун мураккаблиги ва зиддиятлари билан намоён бўлади. Шоир баъзан лирик миниатюра, баъзан лирик монолог, баъзан лирик новелла формаларида китобхонга ҳаётий тажрибаларидан чиқарган хулосаларини, ўй ва ниятларини баён қилади. Инсон шахси ҳар томонлама ва мукамал очилгани учун Асқад Мухтор лирикаси новаторлик хусусиятларини касб этди.

Асқад Мухторнинг янгиликка интилиши эпик формани эгаллаш соҳасидаги изланишларида ҳам яққол кўриниб туради. Масалан, «Опа-сингиллар» романи фақат ғоявий мазмуни, янги қаҳрамонлари билангина эмас, бошқа томонлари билан ҳам ўзбек романчилигининг ривожиди янги ҳодиса бўлган эди. Аввало, бу ро-

ман жанр хусусиятлари жиҳатидан диққатга сазовор. «Опа-сингиллар» ижтимоий-психологик роман жанрига мансуб. Бу жанр эса ёзувчидан, биринчи навбатда кенг кўламни, кузатувчанликни, тарихий ва ижтимоий деталларнинг аниқлигини, оммавий манзараларнинг жонлилигини талаб қилади. Ёзувчи романда бу талабларнинг уддасидан чиқа олган. Романнинг марказида Онахон ва унинг тақдири турса-да, «Опа-сингиллар» биргина Онахон ҳақидаги роман эмас. Ёзувчи асарда 20-йилларнинг ўрталаридаги ўзбек воқелигини тарихий, ижтимоий ва миллий аниқлигида бера олган. Наतिжада ҳаётнинг кенг панорамаси майдонга келган. Биз романда турли ижтимоий гуруҳларнинг вакиллари билан танишамиз, уларнинг мавқеини, курашини кенг тасаввур қиламиз. Романда ёзувчининг кузатувчанлиги, ҳаётдаги характерли деталларни тез пайқай олишини исботловчи ёрқин саҳифалар кўп. Қуйидаги парчага диққат қилинг: «Ташқарида қора тун. Тун кигиз билан маҳкам тўсилган деразадан мўралаёлмаса ҳам, жимжитлигида унинг тубсиз қоронғилиги сезилиб турарди. Ҳовузга оқиб тушаётган ариқнинг бир хилда шилдирагани эшитиларди. Енгил шамол ўтди, хазон тўкилди. Токчада хира ёнаётган шамчиरोқ ташқарида эсан шамолни сезгандек пирпиради. Заиф шуъласи эшикнинг қора темир занжирида йилтиллади». Бу тасвирда тун манзараси жуда аниқ деталларда, ўткир кўз билан қурилган предметлар орқали тасвирланган. Ёзувчи қаҳрамонларнинг яшаш шароитини, муҳитини тасвирлар экан, кўп ўринда буни қаҳрамон ички дунёсини очиш мақсадига бўйсундиради. Буюмлар ўз эгалари ҳақида кўп нарсани айтиб беради. Асқад Мухтор буюмларни тилга киргизади. Мана, алданган, курашда мағлуб бўлган, ичкилик ва қимор орқасида одамлик қиёфасини йўқотган Нусратулла хўжа истиқомат қиладиган хонанинг тасвири:

«Ғажиб ташланган икки тилим қовун пўчоғи. Бири

остонада, лой этик пошнаси билан эзилгани эса кўрпа устида суви чиқиб ётибди. Кўрпа тагидаги ифлос кигизнинг чети қайрилиб, оёқ артилган. Хонтахта ёнида юмалаган ароқ шишасининг қоғозли биқини кўриниб турибди. Бўш тоқчада чанг босган чойнак билан бир пой этик, қоziқда пичоқнинг қини».

Бундай нохуш манзарани кўрган китобхон дарҳол Нусратулла хўжанинг маънавий қиёфаси ҳақида муайян тасаввур хосил қилади ва унга нисбатан қалбидаги нафрати кучаяди.

Асқад Мухтор портретдан ҳам унумли фойдаланади. У портрет яратишда ҳам ижтимоий-психологик роман жанрининг умумий хусусиятларини назарда тутиб қалам тебратади. Бошқача айтганда, адиб портрет орқали, даставвал, қаҳрамоннинг ижтимоий белгиларини ифодалашга, кейин унинг ички дунёсига ишора қилишга ва ниҳоят, китобхонда унга нисбатан муайян эмоционал кайфият уйғотишга интилади. Бу фикрнинг далили сифатида Матқовул портрети билан танишайлик. Ёзувчи унинг қиёфасини Жўраҳон ая нуқтаи назаридан тасвирлайди. Кўчанинг у бошида эшак минган йўловчи кўринди... «У — юк деса дегуликкина, катталикда тиришқоқ жониворнинг ўзи билан тенг келиб қоладиган, бесўнақай семиз одам эди... Йўловчининг устида зарбофт чопон, оёғида амиркон маҳси, кавушни ечиб қўлига ушлаб олган, иккинчи қўлидаги катта сариқ рўмол билан қора, гўштдор юзини, бағбақасини ҳар нафасда артиб-артиб қўяди, сержун кўкраги очиқ, эгар олдига ташлаб қўйилган қорни ана тўкиламан, мана тўкиламан дегандай бетиним билқиллаб боради». Бу портрет билан танишишнинг ўзидаёқ китобхон Матқовулнинг қандай одам эканини билиб олади. Кейинги воқеалар эса унинг ана шу биринчи таассуротини тўлдиради. Шу тарзда китобхонда салбий қаҳрамонга нисбатан ўткир нафрат туйғуси пайдо бўлади.

Асқад Мухтор «Опа-сингиллар» романида эришган

ютуқларини «Туғилиш»да янада мустақкамлади. «Туғилиш» характерига кўра ишлаб чиқариш романига яқин туради. Бундай романларда ёзувчи қаҳрамон яшаётган муҳитни тўлароқ кўрсатиш, унинг характерини кенгроқ очиш учун муқаррар тарзда меҳнат процессини, ишлаб чиқариш тафсилотларини ҳам тасвирлаш вазифасига рўпара келади. Лекин бу вазифанинг иккинчи томони ҳам бор: агар ёзувчи бир оз бўлса-да меъёрни бузса, асарда техник терминлар кўпайиб кетиши, машина ва станоклар, қурилиш ва ишлаб чиқариш процесси инсонни тўсиб қўйиши мумкин. Асқад Мухтор «Туғилиш» романида ана шу қийин вазифани усталлик билан бажарган — романда техника тасвири, қурилиш процессининг тасвири кенг ўрин тутади, лекин шунга қарамай, ҳеч қаерда биз қаҳрамонларнинг сояда қолиб кетганини кўрмаймиз. Аксинча, мураккаб меҳнат процессининг тасвири тўлалигича қаҳрамон характерини очишга, унинг ички дунёсини, туйғуларини тасвирлашга бўйсундирилган. Мана, бир мисол: «Тўртинчи куни Луқмончани мана шу ишга — бадъяни очишга қўйишди. Бу — навбатдаги бадъя келгунча ҳордиқ чиқариб ўтирадиган осон иш ҳисобланар эди. Лекин терак бўйи баландликдаги арматуранинг устки қаватига чиққанда Луқмончани совуқ тер босиб кетди. Бу ерда симлар сал шабадага жаранглаб турар, доим тирмашиб, чўккалаб ўтиришга тўғри келарди. Бош устида, кўмкўк, осмонда биринчи бадъя силкинганда Луқмонча ўзини йўқотаёзди. Ўзи зўрға турибди-ю, бу фалокатни қандай тутади, қандай очади... Бадъя шағал сачратиб яқинлашган сари каттароқ, ваҳималироқ кўринар, қоришманинг зах совуғи юзига урар, тутқич бермай силкинар эди. Мана, у бир уриб учириб юборадигандай бўлиб тикка кела бошлади. Луқмонча ваҳима босганидан шартта қоматини ростлади-ю, бадъяни маҳкам ушлади. Ричагнинг ипи қўлига кириб қолганини кўргач, эсини йиғди. Энди мана шу ипни тортиш керак».

Асқад Мухтор услубининг такомилида «Давр менинг тақдиримда» романи ҳам алоҳида ўрин тутади. Агар ёзувчи аввалги асарларида изчил реалистик услубга амал қилган бўлса, бу асарида кўтаринки — романтик услубга мойиллик кўрсатди. Юқорида айтганимиздек, ёзувчи бу романда давр ва инсон муаммосини, уларнинг ўзаро муносабати масаласини чуқур идрок этиш мақсадини қўйган. Бу мақсад романнинг жанр хусусиятларини белгилайди. Танқидчилар «Давр менинг тақдиримда» романи маърифий-фалсафий роман, ўй, тафаккур романи, деб аташди. Мен бу таърифларни инкор қилмаган ҳолда, «Давр менинг тақдиримда» асарини ҳасби ҳол романи, деб атардим. Ҳасби ҳол — ўз аҳволини баён қилиб фикр суриш, ўз аҳволини таништириш. Адабиётимизда бу жанр қадимдан мавжуд. Бироқ Асқад Мухтор яратган ҳасби ҳол романи батамом янги ҳодисадир. Бу роман ёзувчига тенгқур авлоднинг поэтик биографияси, бу авлод зиммасига тушган мушкул синовлар ҳақидаги кўтаринки дostonдир. Ёзувчи авлод биографиясини Аҳмаджон образи орқали мужассамлантиради. Воқеалар Аҳмаджон тилидан ҳикоя қилинади. Бу эса романнинг лиризмини ва эмоционаллигини кучайтирган. Роман Аҳмаджоннинг лирик монологидир. Ёзувчи романда символик умумлашмалардан ҳам, кези келганда бевосита публицистик жўшқинликдан ҳам қочмайди. Буларнинг ҳаммаси романга ўзига хос колорит бағишлайди ва уни адабиётимизнинг жиддий ютуқларидан бири сифатида баҳолашга асос беради.

Асқад Мухтор «Давр менинг тақдиримда» романида эришган тасвир принципларидаги янгиликларни «Чинор»да янада мукаммаллаштирди. «Чинор»га «Ривоятлар, ҳикоятлар, қиссалар» деб кичкина сарлавҳа қўйилган. Дарҳақиқат, у бешта ривоят, бешта ҳикоят ва бешта қиссадан иборат. Бу ҳол айрим танқидчилар учун романни традицион асар, деб баҳолашга йўл очди.

Масалан, проф. М. Н. Пархоменко — «Ўрта Осиёдаги миллий романда традициялар ва новаторлик» деган мақоласида¹ «Чинор»даги ҳамма фазилат ва нуқсонларнинг асосий манбаини дostonчилик традицияларига олиб бориб боғлайди. Бу фикрга қўшилиб бўлмайди. Агар «Чинор»нинг юзага келишида традициялар ҳақида гап кетадиган бўлса, бугунги кўп миллатли совет романининг, прогрессив Европа романининг традицияларини тилга олган маъқул. Чунки Асқад Мухтор аллақачонлар фольклор рамкаларидан ўсиб чиққан, жаҳон адабиётининг илғор ва етук тажрибасини ўзлаштирган, ўз даври даражасида фикрлайдиган ёзувчидир.

«Чинор» босилиб чиққандан кейин айрим танқидчилар унга анча-мунча эътирозлар билдиришди. Дарҳақиқат, кўниқилган меъёрдан келиб чиқиб фикр юритилса, «Чинор» ҳақида турлича танқидий мулоҳазалар айтиш мумкин. Масалан, «Чинор»да роман учун зарур бўлган яхлитлик етишмайди, қиссалар ва ҳикоятлар узвий боғлиқ эмас, бир-биридан келиб чиқмайди, бир-бирини мантқиқан давом эттирмайди, дейиш мумкин. Ёки айрим воқеалар тасвирида кишини ишонтирмайдиган ўринлар бор. Жумладан: оддий мактаб ўқитувчиси Шафигуллина райком секретари Орифни ўз ҳузурига чақириб, қизининг «бетгачопарлиги» учун танбеҳ беради. Бундай ҳодисанинг реал ҳаётда, бунинг устига район шароитида бўлишини тасаввур қилиш қийин. Учинчи қиссада Акбарали қўрқоқлик қилиб, Бектемирнинг ўлимига сабаб бўлгани ҳикоя қилинади. Шаҳар аҳолиси англашилмовчилик натижасида Акбаралини ҳалокатнинг олдини олган фидокор қаҳрамон деб билади ва унинг хотирасини абадийлаштириб, унга ҳайкал ўрнатади. Акбарали эса шу шаҳарга қўшни жойда яшаб юриб, анча вақтгача бу гаплардан беҳабар қолади. Тўртинчи қиссада Умида совет врачси сифатида Ғарбий

---

¹ Роман и современность. Изд. «Мысль», М., 1971.

Германияга илмий симпозиумда доклад қилгани бориб, уруш йилларида одамлар устида тажриба ўтказган фашист врачлари Курт Бергерни таниб қолади. Кейин уни фош қилиш учун бир ўзи мустақил ҳаракат бошлайди, гувоҳ бўлсин деб, бир вақтлар Бергернинг касалхонасида ётган, сўнг у ердан Умида билан бирга қочган Умайдерни қидириб топади. Умайдер гувоҳ бўлишдан воз кечади, лекин Бергерни ўлдириб кетади. Бу ўринда бегона мамлакатда Умиданинг ёлғиз ҳаракат қилиши, элчихона ёрдамига таянмагани кишини ишонтирмайди. Хуллас, традицион нуқтаи назардан қаралса, «Чинор» бир-бири билан узвий боғланмаган мустақил қиссаларнинг йиғиндисидай кўринади, бунинг устига кўпгина ўринларда воқеалар ривожига ҳаёт мантиқига зиддай, айниқса, тафсилотлар тасвирида автор ҳаққонийликдан чекингандай туюлади. Аммо ҳамма гап шундаки, «Чинор»га традицион нуқтаи назардан ёндошиб бўлмайди, чунки бу асар жанр эътибори билан ҳам, услубига, ғоявий-бадиий хусусиятларига кўра ҳам адабиётимизда янги ҳодисадир. Тасвирий санъатда мозаика деган гап бор: рассом турли-туман шиша парчаларини ёки рангдор тошларни бир-бирига мослаб шундай жойлаштирадими, охир-пировардида яхлит бир сурат пайдо бўлади. Бундай суратга яқиндан қарасанг, шиша парчалари ёки тошлар аралаш-қуралашига, тўғри келгандай жойлаштирилганга ўхшаб кўринади, маълум масофадан қараганда эса, уларнинг жойланишида муайян тартиб борлигига ва шу тартиб туфайли сурат ҳосил бўлаётганига амин бўласан. Асқад Мухтор «Чинор»да рассомликдаги ана шу мозаика приёmidан муваффақиятли фойдаланганга ўхшайди. Дарҳақиқат, ҳаётнинг ўзи мозаикага ўхшаб кетади: у бениҳоя хилма-хил, бир-бирини инкор этувчи қарама-қарши қирралардан ташкил топади. Биринчи қарашда мана шу хилма-хил, қарама-қарши қирралар ички яхлитликдан маҳрум, муайян қонуниятга бўйсунмайдиган тасодиф-

лар йиғиндисидай кўринади. Фақат ҳаётни синчиклаб ўргангандагина, ўша хилма-хил ҳодисалар ва қарама-қарши қирраларнинг моҳиятига киргандагина ҳаётни бошқариб турувчи, тараққиётга муайян йўналиш бағишловчи қонуниятларни аниқлаш мумкин. Ёзувчи ҳаётнинг ана шу хусусиятини яхши тушунгани ҳолда, уни тўлароқ қамраб олиш учун, ҳаётнинг айрим қирраларини эмас, ҳажмдор панорамасини яратиш учун бир-биридан узоқ, бир-бири билан боғланмаган ҳодисалар тасвирланган қисса ва ҳикоятларни бир жойга тўплайди. Мозаикани муайян масофадан томоша қилиш керак. «Чинор»даги ҳаёт панорамасини яққол кўриш учун ҳам муайян масофа зарур. Тўғрироғи, асарни ўқиб чиққандан кейин ундаги ривоятлар, ҳикоятлар ва қиссаларни бир-бирига солиштириш, қиёслаш, таққослаш лозим. Шунда улар ҳар хил парчаларнинг тасодифий йиғиндиси эмас, балки яхлит характерга эга экани маълум бўлади. Хўш, бу яхлитлик қандай пайдо бўлган? У парчаларни бир-бирига улаб турган ип нимадан иборат? Бу саволга жавоб бериш учун «Чинор»нинг жанр хусусиятини тўғри белгилаш керак.

«Чинор» воқеалар романи эмас, балки мушоҳадалар ва мулоҳазалар романидир. Жанр хусусиятларига кўра «Чинор»ни фалсафий-лирик роман деб атаса бўлади. Бундай романда ёзувчини айрим қаҳрамонларнинг ҳаёти ва тўқнашувлари, айрим характерларнинг шаклланиши, айрим воқеаларнинг оқими ва ривожини эмас, балки, биринчи навбатда, барча қарама-қаршиликлари, хилма-хилликлари, мураккаблиги билан яхлит олинган ҳаёт, унинг маъноси ва моҳияти, ички қонуниятлари, давр олдинга сурган ахлоқий-маънавий проблемалар қизиқтиради. Ёзувчи ҳаётни кузатиш ва умумлаштириш натижасида қалбда туғилган чуқур мулоҳазаларни, ўйларини, дардларини ўқувчига барала тўкиб-солади, уни ҳам ўйлашга, фикр юритишга ундайди. Албатта, фалсафий-лирик романда ҳам ав-

торнинг мулоҳаза ва ўйлари, умуман, абстракт тарзда, илмий рисолаларга хос услубда эмас, балки жонли образлар, ҳаётий характерлар орқали очилади. Лекин, ҳар ҳолда бундай асарда характерлар мустақиллиги бир оз чекланган, автор ниятларига кўпроқ бўйсунган бўлади. Шунинг учун ҳам Асқад Мухтор ўз бадий ниятидан келиб чиқиб, мазмунан ёки воқеаси жиҳатидан бир-бири билан боғланмаган қиссаларни бир жойга тўплайди, бир-бири билан узвий-алоқада бўлмаган характерларга мурожаат қилади. Уларни бир-бирига боғлаган, бир бутун қилиб бирлаштирган нарса эса ёзувчининг ҳаётга муносабати, бизнинг ҳам қалбимизга кўчирмоқчи бўлган ўйлари, дардлари, ҳаяжонлари ва ниҳоят, фалсафий-эстетик кредосидир. Ана шу фактор туфайли ҳамма қиссалар пировардида мураккаб, хилма-хил ривожланаётган ҳаётнинг яхлит панорама-сини вужудга келтиради.

«Чинор»да баъзан деталларнинг ҳаққонийлиги етишмаслигини айтдик. Аслида бу ҳам асарнинг нуқсони эмас, балки услубнинг ўзига хослигидан туғилган хусусият: «Чинор»нинг услубида романтикага, романтик тасвирга мойиллик кучли. Бу — асарнинг руҳидаги умумий кўтаринкилигида ҳам, лирик монологларнинг жўшқинлигида ҳам, рамзий образларнинг сероблигида ҳам намоён бўлади. Масалан, асарнинг бош қисмида тасвирланган чинор ҳаётнинг қудратини, мангу барқарорлигини ифодаловчи символик образдир ва бу образда мужассамлашган ғоя асарнинг бошидан охиригача янграб турадиган лейтмотивини ташкил қилади. Романтикага мойиллик тасвирда тафсилотларнинг, айрим деталларнинг иккинчи планга тушишини тақозо қилган. Автор воқеалар ва характерларни йириклаштириб, бўрттириб, ҳаётдагига қараганда салобатлироқ ва кескинроқ қилиб тасвирлашга интилади, шунинг учун ҳам тафсилотларнинг ипидан-игнасигача ростакам бўлишига унча эътибор бермайди. Хуллас, Асқад Мухтор

«Чинор» романида ўз бадиий ниятини ифодалашга кенг имкониятлар берадиган бадиий формани, тасвир услубини, адабий приёмларни топа олган.

Юқоридаги мулоҳазалардан аён бўладики, Асқад Мухтор ўз ижодида «замонавийлик — маҳорат ҳамдир» деган қоидага амал қилиб, доимий изланишда бўлди, янгидан-янги тасвир воситаларини, бадиий приёмларни кашф қилишга интилди. Бунинг оқибатида унинг асарлари чин маънода юксак эстетик қиммат касб этди ва китобхонлар қалбидан мустаҳкам ўрин олди.

1973

ИЖОД ДОВОНЛАРИ ОША...

Одил Ёқубов илк асарларидан бирини «Юрак ёнмоғи керак!» деб атаган эди. Менимча, бу учқур иборани ёзувчининг бутун ижодига сарлавҳа қилиш мумкин. Одил Ёқубовнинг ҳикоя ва пьесалари, қисса ва романларини яхлит олиб, уларнинг энг муҳим фазилатлари, етакчи хусусиятлари, муштарак белгилари ҳақида ўйлаганимда, шундай туюладики, гўё Одил қачонлардир бу иборани ижодининг асосий шиори сифатида танлаб олгану, ўшандан бери ҳар бир асарида унга амал қилишга интилиб келмоқда. У юрак ҳароратсиз, қалб қўрисиз ёзилган асар руҳсиз ва жонсиз чиқишини, китобхонни ҳаяжонга сололмаслигини яхши билади. «Муқаддас», «Тилла узук», «Ларза», «Бир фельетон қиссаси», «Қанот жуфт бўлади» каби қиссалар, «Эр бошига иш тушса», «Улуғбек хазинаси» каби романлар ҳар хил темада, ҳар хил даврда яратилган, ҳар хил ғоявий-бадий савияда ёзилган асарлар. Бироқ уларни бир нарса бирлаштириб туради: уларнинг ҳаммасида ҳам залварли ҳаётий муаммолар, кескин зиддиятли тўқнашувлар, ўзига хос ёрқин характерли қаҳрамонлар замирида биз ёзувчининг ёниқ қалбини аниқ ҳис қилиб турамыз. Адибнинг асарларини китобхонлар орасида сеvimли қилган омиллардан бири ҳам ана шунда. Қолаверса, шу сабабдан унинг асарлари ҳозирги ўзбек прозасининг ривожига муҳим ҳисса бўлиб қўшилди ва адабиётимизнинг мумтоз намуналари қаторидан ўрин

олди. Одилнинг ўзи эса фақат республикамизгагина эмас, балки бутун Иттифоқимизга танилган, асарлари анчагина қардош халқларнинг тилларига таржима қилинган пешқадам адиблардан бири бўлиб қолди.

* *
*

Америкалик машҳур рассом Рокуэлл Кент «Бу — менман, худойим» деган автобиографик китобида одамни мевага қиёслаб, унинг таъми, ранги, шакли шамоёйили қаердан бино бўлганини билмоқчи бўлганларга шу мева битган новдага, уни тутиб турган шохга, шох ўсиб чиққан дарахтга, унинг танаси, япроқлари ва илдизларига назар ташлашни ҳавола қилади. Буюк рассомнинг тавсиясини ёзувчига нисбатан ҳам қўллаш мумкин. Одамда ёзувчиликка ҳавас уйғотган илк турткилар нима? Унинг ёзувчилик қобилияти қандай муҳитда улғайиб вояга етди? Бу қобилиятнинг ўсишига нималар йўналиш берди? Унинг асарларига ўзига хос такрорланмас ранг ва оҳанг бахш этган омиллар қандай? Кимлар кейинчалик унинг китобларида ҳар хил қиёфада қайта жонланди? Биз ёзувчи ўсиб-унган шажара дарахтига назар ташласак, бу саволларга мукамал бўлмаса-да, бир қадар жавоб оламиз. Бу жавоб эса ёзувчининг ижодий қиёфасини тўлароқ тушуниш учун, асарларига сингиб кетган қалб садоларини аниқроқ эшитиш учун, ижодининг моҳиятини, қимматини тўлароқ англаш учун ғоят зарур.

Қадим замонлардан Хўжа Аҳмад Яссавийнинг улғувор мақбараси туфайли мусулмон оламида донг таратган қўҳна Туркистон яқинида Қарноқ деган қишлоқ бор. Азалдан обод ва гавжум бўлган бу қишлоқ тиниқ булоқлари, гуллаб-яшнаган боғлари, ям-яшил

бедаёялари, уфқларга тутшиб кетган буғдойзорлари, ўт-ўланга, анвойи гулларга сероб қир-адирлари билан машҳур. Одил Ёқубов 1926 йилда шу қишлоқда туғилди. Унинг болалиги ана шу меҳрибон ва мушфиқ, эркин ва гўзал табиат оғушида кечди. Одил ҳам бошқа қишлоқ болалари қатори лолақизғалдоқларга кўмилган адирларда пода боқди, малларанг буғдойзорларда бошоқ терди, туташ боғларда мева йиғди, ер ҳайдади, ўт ўрди, чиллак ўйнади, сойларда чўмилди, қир офтобида қорайди. Қишлоқнинг маъсум, сокин ҳаёти, тандирдаги ноннинг хушбўй ҳиди, подадан қайтган молларнинг маъраши, тонг пайтида фақат қишлоқ ҳавосидагина бўладиган беғубор тиниқлик ва яна аллақанча нарсалар ёш Одилнинг қалбида табиатга, қишлоққа нисбатан бир умр сўнмайдиган меҳр уйғотди. Шу меҳр Одилни ёзувчилик сари ундаган илк туртки бўлган бўлса ажаб эмас. Унинг асарларини бир қайта varaқланг — уларда воқеалар ҳар хил жойда содир бўлса-да, уларнинг деярли ҳаммасида ёзувчи бирор муносабат билан она қишлоғининг болаликдан қалбида ўрнашиб қолган жонажон манзараларини чишишга интилади. Бу манзараларда қалбларга аллақандай сурур бағишловчи, унда нузли ва майин майллар уйғотувчи табиатга шайдолик бор.

Одилнинг ўсиб-улғайишига, қалбидаги майилларнинг ривожига фақат табиат гўзаллиги эмас, оилавий муҳит ва айниқса, отаси Эгамберди ака ҳам катта таъсир кўрсатди. Одил дунёга келган кезларда Эгамберди ака кўп савдоларни бошидан кечирган, ҳаёт қозонида обдан қайнаб чиниққан, пухта ҳаётий тажрибага эга одам эди. У 1916 йилда мардикорликка бориб, бирмунча вақт Киев, Минск каби шаҳарларда яшайди. У ерда рус тилини ўрганиб, савод чиқаради, газета-журналлар ўқиб, оқу қорани ажратадиган бўлади. Шу туфайли туркистонлик мардикор йигит ижтимоий-сиёсий ҳаётда актив қатнашади. У 1918 йилда партиёга киради

ва юртига қайтиб, бу ерда Совет ҳокимиятини ўрнатил-
да фаол иштирок этади. Кейин у Ўрта Осиё Коммунист-
тик университетини (САКУ) битиради ва партия орган-
ларида турли лавозимларда ишлайди. Эгамберди ака
фақат жамоатчилик ишлари билан шуғулланиб қол-
масдан, болаларининг тарбиясига ҳам алоҳида эътибор
берган. У уйга кўплаб китоблар келтириб турган, кеч-
қурунлари маҳалла-юрт ёшларини йиғиб уларга бот-
бот ўқиб берган. Бу китоблар орасида, айниқса, «Минг
бир кеча», «Ўтган кунлар» каби асарлар Одилга катта
таъсир кўрсатган, унинг қалбида китобга иштиёқ, ба-
дий адабиётга муҳаббат уйғотган.

Одил мактаб ёшига етганда, отаси Туркистонда
партия органларида хизмат қилар, шу туфайли оила
ҳам шаҳарда истиқомат қиларди. Эгамберди ака ўғли-
ни рус мактабига ўқишга беради. Лекин Одил мактаб-
ни тугата олмайди: бешинчи синфга ўтганда Одиллар
оиласи оғир фожиага учрайди. Бошлиғидан айрилган
оила ҳам моддий, ҳам маънавий жиҳатдан оғир аҳвол-
га тушиб қолади. Қариндош-уруғлари Одиллар оиласи-
ни қишлоққа кўчириб олиб кетишади ва уларга бақад-
ри имкон ёрдам беришади. Ўша қийин кунларда Одил
умрида биринчи дафъа одамийликнинг қудратини,
меҳр ва мурувватнинг кучини ҳис қилади, одамзод
ҳаётининг негизи яхшилик, эзгулик, олижаноблик эка-
нини тушуна бошлайди. Мактаб директори бўлиб иш-
лайдиган поччаси Неъматулла ака Одилни қишлоқ
мактабига ўқишга жойлайди ва оилага ёрдам бўлсин
деб, мактаб кутубхонасига ишга киритиб қўяди.
Кутубхонада 400—500 китоб бор эди, адабиётни
севган, билимга чанқоқ Одил уларнинг ҳаммасини
ўқийди.

Бу орада уруш бошланади. Қишлоқ ҳаёти буткул
ҳарбий изга тушади. Тирикчилик оғир бўлиб қолади.
Одил ўқишни ташлаб, ишлашга, рўзгор тебратишга
мажбур бўлади. У икки йил мобайнида колхозда кет-

мончилик қилади, буғдой ўради, ҳисобчи бўлиб ишлайди, хуллас, уруш туфайли колхозда ишчи кучи етишмаётган шароитда нимаики иш қилиш зарур бўлса, ҳаммасини бажаради. Шу йилларда қишлоқда бошидан кечирган, кўрган-кузатган воқеалар, унга рўпара келган ҳар хил яхши-ёмон одамлар Одилнинг қалбида чуқур из қолдиради. Бу йиллар бўлғувси ёзувчи учун улкан ҳаётий сабоқ бўлди.

1945 йилнинг январь ойида Одилнинг ҳаётида катта воқеа содир бўлди—у қарноқлик бир гуруҳ дўстлари билан бирга кўнгилли бўлиб, Совет Армияси сафига кетади. Уларни Узоқ Шарққа йўллашади. Одил дўстлари билан бирга Япон империалистларига қарши урушда иштирок этади. У ўз ҳарбий қисми билан бирга Гоби саҳроси ва Хинган тоғлари орқали ўтиб, Манчжуридаги япон ҳарбий қисмларининг орқа томонидан чиқади ва қисқа, лекин қиронли жангда иштирок этади. Кейинчалик бу тарихий ҳамланинг тафсилотларини Одил «Излайман» қиссасида бадиий гавдалантириб беради.

Япония билан уруш тугагач, Одил яна беш йил Совет Армияси сафида қолади ва Цинь-жоу, Порт-Артур шаҳарларида — ҳарбий қисмларнинг штабларида хизмат қилади. Армия сафида ўтказилган ҳаёт ҳам Одил Ёқубовга жуда кўп нарса берди — худди шу йилларда у ҳаётнинг гоят мураккаб нарса эканини, аввалдан бичиб-тўқилган қолипларга сирмаслигини чуқур ҳис этди, худди шу йилларда у ўнлаб, юзлаб одамлар билан мулоқотда бўлиб, инсон психологиясининг мураккаблиги ва нозиклигини ўрганди. Худди шу йилларда унинг қалбида ҳақиқат ва адолат туйғуси ўсиб, балогатга етди.

Армия сафида хизмат қилар экан, Одил адабиёт соҳасидаги билимларини чуқурлаштириш имконига ҳам эга бўлди: ҳарбий қисм ихтиёрида бойгина кутубхона бор эди. Одил кутубхонадаги бадиий асарларни

биронта қолдирмай ўқиб чиқади. Улар ичида, айниқса, рус классиклари Достоевский, Тургенев, Толстой, Чеховларнинг асарлари Одилда сўнмас таассурот қолдиради. Уларнинг таъсирида Одилнинг ҳаётий таассуротларга тўла қалбида ёзувчилик иштиёқи пайдо бўлади ва у секин-аста бадий асарлар ёзишга киришади. Бунда ҳам Одилга армия сафида ҳосил қилган кўникмалари — интизомлилик, ирода ва қатъият қўл келади. У ҳар куни эрталаб соат 5 дан 9 гача ижод билан банд бўлади, кейин эса зиммасидаги вазифаларни ўтайди. Шу тарзда бир қанча роман, қисса ва ҳикояларни қалаштириб ташлайди. Албатта, булардан ҳеч қайсиси босилиб чиқмайди — улар тақлидий характерда бўлиб, бадий жиҳатдан номукамал эди.

1950 йилда Одил армиядан бўшаб, қишлоғига қайтади. Бу ерда 10-синф учун имтиҳон топшириб, «Етуклик аттестати» олади ва шу йили кузда Ўрта Осиё Давлат университетининг рус филологияси бўлимига ўқишга киради. Университет унинг ҳаётий билимларига пухта назарий замин берди, уни марксча-ленинча дунёқараш билан қўроллантирди, бадий ижоднинг туб қонуниятларини ўзлаштиришига ёрдам берди. Одил университетнинг иккинчи курсида ўқир экан, унинг биринчи асари — «Тенгдошлар» қиссаси босилиб чиқди.

Университетда ўқиб юрган кезларида ҳам, 1955 йилда уни муваффақиятли битирганидан кейин ҳам Одил пойтахтнинг адабий-маданий ҳаётида актив иштирок этди. Адабий йиғинлардан бирида маънадор нутқини эшитган Абдулла Қаҳҳор Одил Ёқубовни Ёзувчилар союзига консультантлик лавозимига таклиф қилади. Шу тарзда Одилнинг меҳнат фаолияти бошланди. У бир неча йил Ёзувчилар союзида ишлагач, «Литетурная газета»нинг Ўзбекистон бўйича мухбири бўлди. Сўнгра «Ўзбекфильм»да, кинематография Давлат Комитетида бош муҳаррир бўлиб ишлади. Ҳозир

эса Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида бош муҳаррир ўринбосари лавозимида ишлаб турибди. Бу ишлар ичида, айниқса, мухбирлик Одилнинг ижодий ўсишида катта роль ўйнади. Мухбир сифатида у республикамизнинг ҳамма шаҳар ва қишлоқларини кезиб чиқди, мухбир сифатида кўпгина мураккаб ва чигал ҳаётгий проблемаларга дуч келди. Айни чоқда, мухбир сифатида урушдан кейинги йилларда республикамизнинг девкор қадамлар билан илгарилаб бораётганини, халқ хўжалигининг ҳамма соҳаларида мислсиз муваффақиятларга эришаётганини кузатди. Буларнинг барчаси Одил Ёқубов учун бой материал берди, уни янги-янги темаларга қўл уришга, янгидан-янги асарлар ижод этишга илҳомлантирди. Шу тариқа, бирин-кетин Одилнинг қиссалари, пьесалари, ҳикоялари, романлари майдонга кела бошлади.

Кўриниб турибдики, Одилда ёзувчиликка иштиёқ уйғотган куч ҳам, унинг қобилиятини улғайтирган омил ҳам, асарларига такрорланмас ранг ва оҳанг бағишлаган қудрат ҳам ҳаётдир. Ёзувчи босиб ўтган ҳаёт йўли, шу йўл давомида йиғилган таассуротлар, юракни ёндирган кечинмалар, хаёлни банд этган фикрлар сараланган, умумлашган, бадий либосга бурканган ҳолда унинг асарларида қайта жилоланади.

* *
*

Одил Ёқубовнинг биринчи қиссаси «Тенгдошлар» 1951 йилда эълон қилинган бўлса-да, мен унинг ёзувчи сифатида туғилган йилини 1961 йил, яъни «Муқаддас» қиссаси босилиб чиққан йил деб белгилардим. Гап шундаки, асар ёзган билан, ҳатто китоб эълон қилган билан одам дарҳол ёзувчи бўлиб қолавермайди. Баъзан бутун умри давомида асар ёзиб, китоб чиқариб, ёзувчи даражасига етишолмай ўтиб кетганлар ҳам бор. Ҳақи-

қий санъаткор ёзувчи — адабиёт ривожда янги саҳифа очишга қурби етадиган, унинг тасвир имкониятларини бир қадар бўлса-да, бойита оладиган, ижоднинг ҳеч ким юрмаган сўқмоқларидан юра оладиган, ижодий қиёфаси бошқаларникидан ярқ этиб ажраб турадиган, ўз овозига, ўз услубига эга бўлган ёзувчидир. Шу сифатлар Одил Ёқубовнинг ижодида «Муқаддас» қиссасидан бошлаб рўйирост кўрина бошлади. Бу ўринда мен Одилнинг 50-йиллар давомида яратган «Чин муҳаббат», «Айтсам тилим, кўяди, айтмасам дилим», «Юрак ёнмоғи керак», «Олма гуллаганда» каби пьесаларини, ўз вақтида кўпчиликнинг тилига тушган «Икки муҳаббат» деган ҳикоялар тўпламини, «Ота изидан» қиссасини ялписига ёмон отлик қилиб, йўққа чиқариб юбормоқчи эмасман. Улар, шубҳасиз, ёзувчининг ғоявий-бадиий ўсишида муҳим ўрин тутган асарлар эди. Уларнинг ҳаммасида ҳам муайян ижодий изланишнинг муҳри бор. Масалан, Одилнинг илк китоблари — «Тенгдошлар» қиссаси ва «Дастлабки қадам» ҳикоялар тўпламиёқ адабиётга умидли истеъдод эгаси кириб келаётганидан далолат берган эди. Одилнинг 50-йилларда яратган тўртта пьесаси Ҳамза театри саҳнасида қўйилган ва ўз вақтида жамоатчиликнинг эътиборини жалб қилган эди. Чунки уларда ёш ёзувчининг муайян янгиликларга интилаётгани сезилиб турарди. Бу, айниқса, пьесаларга асос қилиб олинган конфликтларнинг характерида аниқ кўринади. Жумладан, «Айтсам тилим куяди, айтмасам дилим» пьесасида ҳам, «Олма гуллаганда» драмасида ҳам Одил Ёқубов конфликт юқини қаҳрамон қалбидаги ички курашга, психологияга кўчиришга интилади — уларда драматик ҳаракат қаҳрамоннинг ижтимоий бурчи билан қариндош-уруғчилик туйғулари, шогирдлик бурчи билан адолат, ҳақиқат туйғулари ўртасидаги қарама-қаршилиқдан туғилади. Фақат пьесалардагина эмас, «Икки муҳаббат», «Мирзатерак» каби ҳикояла-

рида, «Ота изидан» қиссасида ҳам ёзувчи янги тема, янги ҳаётӣй материалга мурожаат қилиш билан бирга, уларни янгича тасвир йўллари билан бадий ифода-лашга ҳам интилади. Лекин шундай бўлса-да, бу асарлар Одилнинг ижод майдонидаги илк изланишларининг самараси бўлиб, ҳали кўпгина нуқсонларга эга, энг муҳими эса — бадий асарга жон ато қиладиган чинакам ҳаётӣйликдан узоқроқ асарлар эди. Тўғрироғи, ёзувчи ҳаётӣйликка интилади, жонли характерлар чизмоқчи бўлади, конфликтларни янги-чароқ қўйиб, ҳал этишга ҳаракат қилади-ю, лекин буни охиригача етказа олмайди — нимадир унинг баридан тутиб тургандай, қаламининг равон юришига халақит бераётгандай туюлади. «Чин муҳаббат» пьесасини олайлик. Унда ёзувчи ўқишни битириб, колхозга қайтган агроном қиз Муқаддас ва унинг севган йигити Олимжон ўртасидаги муносабатларни тасвирлайди. Бухгалтер Неъматжон уларнинг муҳаббатига тўғаноқ бўлади, лекин охирида сири очилиб, шармандаи шармисор бўлади. Воқеалар — ҳаётӣй, бироқ уларнинг ривожиди муайян схематизм бор, қаҳрамонлар аввалдан белгилаб қўйилган режа бўйича иш тутишади. Олимжоннинг Муқаддасга муносабатидан ўша пайтларда анча расм бўлган «ишлаб чиқариш муҳаббати»нинг ҳиди келиб туради. У Муқаддасга ўз муҳаббатини изҳор қилар экан, шундай дейди: «Сиз келдингизу, бурунги ишонч, куч, ирода — ҳаммаси ўзимга қайтди. Мен сизни янги сорт билан кутиб олмоқчи эдим, бироқ орзумга етолмадим! Ҳозирча фақат гул келтирдим, Муқаддас».

Неъматжон ҳам схематик образ — ёзувчи уни фақат қора бўёқлар воситасида чизади. У аввал Зулфияга уйланмоқчи бўлади, кейин эса Муқаддасни кўргач, унга уйланиш дардига тушиб қолади, негаки, унингча: «Ўзи бўлса агроном! Миллионер колхознинг агрономи! Қиссасида бўлса диплом, қаерга бормасин қўли баланд... Шундоқ қиз туриб Зулфияга уйланишим қан-

доқ бўларкин?» Албатта, ҳаётда оила, муҳаббат масалаларини бойлик, шуҳрат нуқтаи назаридан ҳал қиладиган неъматжонлар кўп учрайди — санъаткор уларни фош қилишга ҳақли. Бироқ «Чин муҳаббат» пьесасида фош қилиш ҳам, тасдиқлаш ҳам анчагина яланғоч тарзда қилинади, натижада ҳаётийликка пурта туради.

Шундай аҳволни «Икки муҳаббат» ҳикоясида ҳам кўрамыз. 1954 йилда ёзилган бу ҳикоя ҳаётий деталларга бойлиги, характерларнинг бир қадар тўлақонлиги, ахлоқий-маънавий проблемаларни жиддий қўйишга интилиши билан ажралиб туради. Асарда институтни эндигина битириб, мустақил ҳаёт йўлига қадам қўйган Собиржоннинг бошидан кечган воқеалар ҳикоя қилинади. У институтда Насибани севиб қолади. Назарида, қиз ҳам уни севадигандай туюлади. Бироқ кўп ўтмай маълум бўладики, Насиба Собирни севмас экан, балки унинг қобилиятли эканини кўриб, келажакда олим бўлиши мумкинлигини ўйлаб, у билан юрар экан. Собир қишлоққа ишга кетишини билгач, Насиба ундан юз ўгиради. Албатта, Насиба кейинчалик хатосини тушунади, қилмишидан пушаймон бўлади, ҳатто Собирнинг ҳузурига қайтиб боришга ҳам рози бўлади. Бироқ у энди кечиккан эди... Собир қишлоқда Маҳбубани учратади — улар бир-бирларини ҳар қандай ҳисоб-китобдан холи, фидойи севги билан севиб қолишади. Ҳикоядаги воқеа ҳаётий бўлса-да, асарнинг умумий руҳида муайян сунъийлик бор — ёзувчи икки хил муҳаббатни атайин бир-бирига таққослаётгани, тасвирдан кўра насиҳатга, кўрсатишдан кўра дидактикага мойиллиги кўриниб қолган. Бунинг устига Маҳбубани ҳаддан ортиқ идеаллаштириб тасвирлайди. Маҳбуба билан Собиржон муносабатларида конфликтсизликнинг таъсири бор.

Одил Ёқубовнинг илк ижодидаги бундай нуқсонлар сабабини авторнинг ижодий тажрибаси камлиги, ма-

ҳорат сирларини тўла ўзлаштириб етмаганлиги билан изоҳлаб қўя қолиш мумкин. Бироқ бундай изоҳ бир томонлама бўлар эди. Гап фақат бунда эмас. Бу нуқсонларнинг асосий сабабини Одил Ёқубов адабиётга кириб келган йиллардаги ижодий муҳитдан, ўша йилларда устун бўлган тенденциялар таъсиридан ҳам қидириш керак. Одил адабиётга кириб келганда анчагина бой ҳаётий тажрибага эга эди. У жаҳон классик адабиётини ҳам, замонавий совет адабиётини ҳам адабий ижоднинг умумий қонуниятларини ҳам анча яхши биларди. У, айниқса, адабиётда схематизм ва шаблоннинг зарарини, самарасизлигини яхши тушунарди, лекин шундай бўлса-да, амалий ижодда инерция кучи туфайли уларга маълум ўрин берди.

Одил Ёқубов яқинда эълон қилинган «Фарзандлар бурчи» деган очеркида ижодининг илк давридаги муҳит ҳақида, изланишларнинг характери тўғрисида шундай ёзади: «Биз адабиётга кириб келган пайтларда, эллигинчи йилларнинг бошида машъум конфликтсизлик назарияси айни авжида эди. Бу назариянинг меваси бўлмиш уйдирма асарлар кўкларга кўтарилиб мақталаётган пайтлар эди. Ёшлиқда хато қилиш осон. Яхши эканки, мақталапти, демак, шуларга қараб асар ёзиш керак, деган фикр туғилиши табиий. Бу фикрнинг тамом нотўғри эканини, ҳаёт қанчалик мураккаб бўлмасин, ёзувчи шу ҳаётга суяниши кераклигини, ҳаётда ўзи кузатган одамлар, уларнинг тақдири ҳақида ёзсагина жонли бир нарса чиқиши мумкинлигини тушунгунча ўн йиллар ўтди» Ёзувчи ҳақ — у адабиётга кириб келган пайтларда ижодий муҳит ғоят мураккаб эди. Тўғри, урушдан кейинги йилларда ҳам, эллигинчи йилларнинг биринчи ярмида ҳам совет адабиётининг энг яхши традициялари руҳида ёзилган, адабиётимиз тарихида чуқур из қолдирган талайгина асарлар яратилган. Бироқ шунга қарамай, муайян ижтимоий-тарихий сабабларга кўра қатор салбий тенденциялар кенг ёйилди.

Адабиётда декларативлик ва риторика, ҳаёт ҳақиқатини шиорбозлик ва схема билан алмаштириш, табиийлик ўрнига уйдирма ва сунъийликка ўрин бериш авж олди. Адабий асарларда инсон, унинг характери, психологиясини тадқиқ қилиш ўрнига ташқи алоқаларинигина тасвирлашга интилиш кучайди. Кўпгина асарлар тайёр схемалар асосида яратила бошлади: қаҳрамон фронтдан қайтади, келган жойида аҳвол чатоқ бўлади. У энг шимариб ишга киришади-ю, бир зумда ҳамма ёқни гулистон қилиб юборади... Раис қолоқ, консерватор бўлади. Ишга янги тайинланган парторг ёки агроном илғор бўлади. Улар ўртасида тўқнашув содир бўлади. Умумий мажлисга тушгач ёки райком секретарининг танбеҳини эшитгач, раис хатоларини тушунади, тавба қилади... Йигит ва қиз бир-бирини севади, иттифоқ, тотув яшашади. Лекин йигит янги ерларни ўзлаштиришга жўнамоқчи бўлади. Хотини буни истамайди. Хотиннинг қолоқлиги туфайли оила бузилади... Ана шундай ёки шунга ўхшаш схемалар, қолиплар кўп асарларни мажруҳ, ногирон қилиб қўйган эди. Улар адабиётни ҳаётдан хийла узоқлаштириб қўйган, унинг таъсир кучини анча сусайтирган эди.

Албатта, ёзувчилар ҳам, китобхонлар ҳам схематизм ва шаблон адабиётнинг ашаддий душмани эканини, реализмни сусайтирувчи куч эканини яхши билишарди. Лекин шунга қарамай, улардан бутунлай қутулиш осон бўлмади. Улар жуда яшовчан бўлади, негаки, улар ҳам қулай, ҳам осон. Схематизм ёзувчини мустақил ўйлаш азобидан, тинимсиз излаш уқубатидан, мураккаб ҳаётини проблемаларни дадил қўйиш масъулиятидан халос қилади. Бинобарин, адабиётнинг гражданлик бурчини ўташига ҳам монелик қилади.

Шунинг учун ҳам партиямиз Марказий Комитети 50-йиллар қатор ҳужжатларда конфликтсизлик «назарияси»ни қаттиқ қоралади, совет ёзувчиларини ҳаққонийлик ва ҳаётиниқлик принципини юқори кўтаришга,

коммунистик жамият қурилишига чинакам хизмат қилувчи асарлар яратишга чақирди. Бу ҳужжатларда адабиётнинг ҳаёт билан алоқасини мустаҳкамлаш, адабиёт бой берган марраларни қайта эгалаш энг муҳим вазифа сифатида талқин қилинган эди. Бу жиҳатдан, айниқса, XX ва XXII съезд қарорлари ғоят катта аҳамиятга эга бўлди. Уларни амалга ошириш натижасида вужудга келган янги шароит, янгича ижодий муҳит бу вазифаларни муваффақиятли бажариш учун замин бўлди. Янги тарихий шароитда адабиёт олдида турган муҳим вазифаларни бажариш, социалистик реализмни янги босқичга кўтариш, адабиётнинг ижтимоий-эстетик ролини ошириш совет адабиётининг тажрибали, атоқли намояндалари билан бирга эндигина ижод майдонига кириб келаётган янги авлод вакилари зиммасига ҳам тушади. Мамлакатимиздаги ҳамма миллий адабиётларда янги авлод вакиллари ғоят активлик билан ижод қилиб, қисқа муддатда китобхонларнинг севимли ёзувчиларига айландилар. Булар рус адабиётида Г. Бакланов ва Ю. Бондарев, белорус адабиётида В. Биков ва О. Адамович, украин адабиётида М. Стельмах, молдованларда Ион-Друце, арманларда Г. Матевосян, грузинларда Н. Думбадзе ва Г. Панжикидзе, озарбайжонларда И. Гусейнов ва Г. Саидбейли, қозоқларда Т. Ахтанов ва А. Нурпеисов, тожикларда Толис ва Ф. Муҳаммадиев, қирғизларда Ч. Айтматов, оварларда Р. Гамзатов каби ёзувчилар эди. Улар адабиётимизнинг синалган принциплари — ғоявийлик ва партиявийликка содиқ қолган ҳолда, социалистик реализм методини янги шароитда янада ривожлантирдилар. Уларнинг ижоди адабиётимизнинг ғоявий-эстетик принципини бойитди. Бу, биринчи навбатда, шунда кўринадики, уларнинг ижодида ғоявийлик ва ҳаётийлик, партиявийлик ва ҳаққонийлик, тасвирда самимият ва маҳорат чамбарчас бирикиб кетди, ҳаётни тушуниш, идрок этиш, талқин қилиш анча кенгайди, инсон образини тасвирлаш-

да унинг шахсиятининг ҳамма қирраларига эътибор бериш кучайди.

Ўзбек адабиётида бу янги авлоднинг дастлабки вакиллари сифатида Пиримқул Қодиров ва Одил Ёқубовларни кўрсатиш мумкин. Улар ҳам, улар билан олдинма-кейин адабиётга кириб келган бир қатор ёшлар ҳам янги шароитда адабиётнинг юксак марралари учун курашда, уни янада ҳаққоний ва ҳаётий қилишда, китобхоннинг адабиётга ишончини қайтадан барпо этишда ва шу йўл билан адабиётнинг ижтимоий-эстетик мавқеини мустаҳкамлашда катта жонбозлик кўрсатишди. Янги авлод вакилларининг улкан хизмати, адабиётимиз ривождаги ўрни, биринчи навбатда, шу билан белгиланади.

Одил Ёқубовнинг «Муқаддас» қиссаси ана шу янги тенденцияларни ифодалаган илк асарлардан бири бўлди. Қиссада ўрта мактабни эндигина тугатиб, катта ҳаёт йўлида биринчи мустақил қадамларини қўяётган, шу йўлда мураккаб ва чигал ҳаётий муаммоларга дуч келиб, уларни ҳал қилиш йўлларини қидираётган ва шу жараёнда ўзлари учун яшаш сирларини кашф этиб, улғаяётган Шарифжон ва Муқаддасларнинг бошидан кечган воқеалар тасвирланган. Инсон ўзи танлаган ҳаёт йўлидан адашмай ўтиши учун илк қадамлариданоқ юксак маънавий принципларга амал қилиши, уларни доғ туширмай пок сақлаши керак. Улар одам учун энг муқаддас нарсалар бўлиши керак. Улардан чекиниш ёки уларга хиёнат қилиш одамга оғир изтироблар, мушкул мусибатлар келтиради. Биз қиссада Шарифжон бошидан кечирган воқеалар билан танишар эканмиз, шундай хулосага келамиз! Шарифжон бир йил давомида заводда ишлайди, у ерда ҳунар ўрганади, қадрдон дўстлар орттиради. Коллектив қучоғида ўзидан, ишидан, дўстларидан мамнун ҳаёт кечираётганига қарамай, уларни осонгина ташлаб кетади. Институтда Муқаддас билан ёнма-ён ўтириб ўқиш

орзуси эса уни шундай карахт қилиб қўядики, у бошқаларнинг ҳақиға хиёнат қилаётганини ўйламай, қинғир йўл билан иншосини тўғрилаб, конкурсдан ўтмоқчи бўлади. Бироқ бу Шарифжонга жуда қимматга тушади — уни институтга Муқаддас ўрнига қабул қилишади, Муқаддас эса конкурсдан ўтолмай қолади. Шарифнинг қинғирлиги энг яқин, энг азиз, энг қадрдон одами Муқаддас ҳақиға қилинган мудҳиш ва қабих хиёнат бўлиб чиқади. Муқаддас Шарифга, унинг одамийлигига, туйғуларига ишонган эди, бу хиёнатдан сўнг унинг қалбида энди куртак ёза бошлаган илиқ туйғулар совуқ урган гулдай сўлади.

«Муқаддас» қиссасига жозиба бахш этган, уни ўша йиллардаги адабий ҳаётда салмоқли воқеа даражасига кўтарган, китобхонлар оммасининг меҳрини қозонишига сабаб бўлган нарса шуки, адиб эҳтироссиз, лоқайд баёнчиликдан воз кечиб, тасвирланаётган воқеаларнинг моҳиятини тадқиқ қилиш йўлидан боради ва бунинг натижаси ўлароқ муҳим ҳаётий проблемаларни ўртага ташлайди. Улар ахлоқий-маънавий проблемалар бўлиб, ёзувчи уларни талқин қилишда «инсон ҳаёти нақадар чигал ва мураккаб эканидан», «Турмуш дегани бир қўли билан бошингни силаса, бир қўли билан тарсаки тушириб турадиган нарса эканидан», яъни тайёр қолип ва схемаларга сиғмаслигидан келиб чиқади. Шунинг учун ҳам адиб тасвирлаётган воқеаларини дарров оқу қорага ажратмайди, қаҳрамонларини ижобий ва салбий деб икки гуруҳга бўлмайди. Дарҳақиқат, Шариф, умуман, ёмон йигит эмас. Унинг адашиши, қинғир ишга қўл уриши эгоистлигидан, индивидуализм касалига чалинганидан ёки бошқа ижтимоий сабаблардан туғилган қонуний ҳодиса эмас. Биз бутун қисса давомида қалбимизда Шарифга нисбатан илиқ бир меҳр, хайрихоҳлик ҳислари жўш ураётганини сезиб турамиз. Шунинг учун Шарифнинг адашишларини кўрганда қаттиқ афсусланамиз, изтиробга тушамиз.

Ёзувчи Шарифнинг хатоларини оқламайди, балки қоралайди. Бироқ энг муҳими шундаки, у Шарифнинг характериға, аҳволи руҳиясига мос тарзда, унинг одамлигини, одам бўлганида ҳам эндигина ҳаётға кириб келаётган тажрибасиз йигит эканини ҳисобға олиб қоралайди. Аниқроғи, буни Шарифнинг ўз тилидан айтиради: «Менинг ҳеч кимни айблашға ҳаққим йўқ эди! Ҳаммасига ёлғиз ўзим айбдор эдим. Бу нарасаға ўз инсофсизлигим, сабрсизлигим, иродасизлигим сабаб бўлди! Бўлмаса, бир йил ишлаб шунча ҳурмат орттирган, ҳунар ўрганган заводни шундай ташлаб кетармидим? У ерда шунча ортттирган дўстларимдан шундай осонгина юз ўғирармидим? Мен тенги йигитлар ҳам ишлаб, ҳам ўқиб, қийинчиликлар билан олишиб, улар устидан ғалаба қозониб юрган бир пайтда, мен севгимнинг жойини тортиб олиб, бундай шарманда бўлиб қолармидим?»

Шарифнинг хатоси унга жуда қимматға тушди — севгилисидан, эҳтимолки, бахтидан ажради. Бироқ бунинг эвазига у катта сабоқ ҳам олди — ирода ва сабр, инсоф ва адолат одамзод ҳаётидаги муқаддас нарсалар эканини, муҳаббат ва дўстлик ҳамиша софликни талаб қилувчи туйғу эканини тушунди. Масаланинг бу тарзда қўйилиши қиссаға жозибадор ҳаётийлик бахш этади ва китобхонни ҳам активликка ундайди.

Шу тарзда Одил Ёқубов ижодида ёзувчилик учун ғоят зарур бўлган фазилатлардан бири шаклланди: у ҳар бир асарида ҳаётнинг муҳим, долзарб муаммоларини кўтарадиган, воқеа ва ҳодисаларнинг моҳиятини тадқиқ қилиб, салмоқли гаплар айтишға, чуқур умумлашмалар қилишға интиладиган бўлиб қолди. Одилнинг сўнгги ўн-ўн беш йил ичида яратган асарларини ялли олиб қарасак, улар «Қандай яшамоқ керак?» деган саволға жавоб қидириб ёзилгандек туюлади. Албатта, ёзувчи асарларида бу қийин ва мураккаб саволға тайёр жавоблар бермайди, яшаш рецептларини так-

лиф қилмайди. Бундай бўлиши мумкин ҳам эмас. Чунки яшаш шундай зўр бир санъатки, у ҳар кимнинг иқтидорига, виждонига, маънавий оламинини бойлигига, амал қиладиган принципларининг характериға боғлиқ. Ёзувчи китобхонни турмуш тўғрисида, ўз ҳаётининг мазмуни ва моҳияти тўғрисида чуқурроқ ўйлаб кўришга ундаш билан кифояланади. Адабиёт учун эса шуниси муҳимдир.

* * *

*

Одил Ёқубовнинг «Тилла узук» (1961), «Матлуба» (1969), «Қанот жуфт бўлади» (1969) каби қиссалари, «Аямажуз», «Йўқолган юлдузим», «Бахт қуши» каби ҳикоялари 60-йиллар ёшларининг ҳаётиға бағишланган. Уларда ёзувчи замонавий ёшларнинг характерида, хулқи атворида, психологиясида пайдо бўлаётган янги кўрраларни тадқиқ этади, уларнинг ҳаётға муносабати, яшаш принципларини бадиий таҳлил қилади. Асарлар ёшларға бағишлангани учун, табиийки, уларнинг марказида севги, ишқ-муҳаббат, оила масалалари туради. Одил Ёқубов муҳаббат масаласини ёритишда ҳам ўз йўлидан боришға, адабиётға муайян янгилик қўшишға, энг муҳими, ҳаётийлик ва табиийлик принципига қатъий риоя қилишға, тасвирда самимий бўлишға интилади. Гап шундаки, бизнинг адабиётимизда муҳаббат темасида ёзилган асарлар сон-саноқсиз бўлса-да, уларнинг кўпчилигида бу тема гоёт саёз, бир томонлама, ҳаётдан ажралган ҳолда талқин қилинади. Айрим ёзувчилар муҳаббат деганда, сой соҳилида мажнун тол соясидаги висол онларининг ҳузур-ҳаловатини, лаззатини тасвирлайди. Баъзилари ҳижрон аламлари, рашк изтироблари, алданиш мусибатларини чучмал ва сентиментал кўрсатиш билан чекланади. Баъзи асарларда муҳаббат муносабати билан қўйиладиган муаммолар сунъий ва юзаки — ёзувчи «Соқов қизни севиш

мумкинми?», «Йигит ўзидан катта қизга уйланса бўладими?», «Қиз бокиралигини йўқотган бўлса, бахтли бўла оладими?» каби бачкана, аҳамиятсиз, ўткинчи масалалар гирдобда жўш уради. Бундай асарларда ёзувчилар ижобий деб тарғиб қилаётган қаҳрамонлар бугунги ҳаётдан узоқ — улар оҳ-воҳлардан, нола-фиғонлардан нарига ўтолмайдилар, севган қизлари дурустроқ қарамаса, илтифот кўрсатмаса, улар учун олам қоронғи, ҳаёт мотамга айланади, чунки улар ҳаётнинг мазмунини фақат муҳаббатда кўрадилар. Бундай асарлар схематизми билангина эмас, ёзувчи позициясининг ниҳоятда ғариблиги, ҳаёт ҳақидаги тасаввурларининг ўта қашшоқлиги билан ҳам таассуфга лойиқдир. Бундай асарларни ўқиганда В. Г. Белинскийнинг ўтган асрда муҳаббат темасида ёзилган сентиментал асарлар ҳақида истеҳзо билан айтган бир гапи эсга тушади. У инсон ҳаётининг мазмуни муҳаббатдан иборат эмаслигини, шундай бўлса, олам аллақачонлар ушалмаган орзулар, чилпарчин синган кўнгишлар, куйиб кул бўлган қалбларнинг гўристонига айланган бўлиши кераклигини айтган эди.

Тўғри, муҳаббат муаммолари ҳамма давр адабиётида марказий ўринлардан бирини эгаллаб келган. Қолаверса, муҳаббат адабиётнинг азалий ва мангу темаларидан бири. Бироқ буюк ёзувчилар ижодида муҳаббат ҳеч қачон ўз-ўзича мақсад бўлган эмас, балки у ҳамиша инсон маънавий оламининг бойлиги ва гўзаллигини, инсон руҳиятининг парвози ва инқирозини ифода-лаш учун восита бўлиб хизмат қилган. Улкан ёзувчилар ҳамиша севги муаммолари, ишқ-муҳаббат можаролари, оилавий муносабатлар орқали ўз даврининг моҳиятини очиб беришга, инсон тақдирини белгиловчи ижтимоий муносабатларни, муҳитни бадиий таҳлил қилишга интиланлар.

Одил Ёқубов ҳам шу традицияга амал қилади — ишқ-муҳаббат баҳонасида муҳим ҳаётий муаммолар

ҳақида фикр юритади, одамларнинг характери ва психологиясини таҳлил қилади. Энг муҳими шундаки, ёзувчи мураккаб ҳаётий конфликтларни, одамлар тақдирини буриб юборувчи драматик коллизияларни баҳолар экан, давримизнинг руҳи ва савиясига мос келадиган илғор позицияда туради. Бундан эса унинг асарлари чуқур замонавий руҳ касб этади.

«Тилла узук» қиссасида, бир қарашда, оддий воқеа ҳикоя қилинади: Воҳид Розияни севади, бироқ одамларнинг иғвосига учиб, қиздан юз ўгиради. Бу мураккаб вазиятда «илиқ, дўстона муомалага муҳтож бўлиб юргани учун» Воҳид Машҳурага уйланади. Розия ҳам бошқа бир йигитга турмушга чиқади.

Қиссани ўқир эканмиз, бизга оддий бўлиб туюлган воқеа аслида ҳийла мураккаб эканига, унинг замирида одамлар ўртасидаги ғоят мураккаб муносабатлар ётганига, бу муносабатлар эса ҳаётимизда гоҳ яширин, гоҳ ошкора кечаётган эскилик ва янгилик ўртасидаги кескин кураш билан белгиланишига амин бўламиз.

Воҳид ўз севгилисига етишиши, у билан бахтли турмуш қуриши мумкин эди. Бироқ етишолмади, ўз бахтини бой бериб қўйди. Нега шундай бўлди? Воҳид билан Розиянинг бахтига қандай қора куч тўғаноқ бўлди? Ёзувчи қисса давомида шу муҳим саволга мукамал жавоб беришга, бугун воҳидлар ва розияларнинг бахтига тажовуз қилаётган қора кучларни фош қилишга интилади. Бу куч Воҳиднинг ўзида, унинг табиати, психологияси, ҳаёт ҳақидаги тушунчалари, фикрлаш тарзида тажассум этади. Воҳид шаҳарда ўқиб олий маълумотли бўлган, юриш-туриши, феъли-атвори маданий бўлса-да, эскича психологиянинг, эскича қарашларнинг таъсиридан батамом қутилиб кетган эмас. Афтидан, эскича психологиядан қутулиш учун билимнинг ўзи кифоя қилмайдиганга ўхшайди. Воҳид Розияни севиб қолади, бироқ муносабатларининг илк дақиқалариданоқ қиздаги баъзи сифатлар унга хуш

келмайди. Розия қувноқ, шўх табиатли, бир гапириб ўн куладиган қиз. Воҳиднинг назарида эса шўхлик қиз болага унча ярашмайдиган нарса, ҳар қалай, қиз бола одоблироқ бўлгани маъқул. Розия ҳам шаҳарда, билим юртида ўқиган ва ҳаваскорлик тўғарагида қатнашиб, Жамила ролини ўйнаган. Воҳиднинг назарида, қиз боланинг «артистка» бўлиши ҳам унча тўғри келмайди. Бундай кайфиятдаги одам учун, албатта, Розиянинг Тошқора билан «юриши» ҳақидаги гаплар рост бўлиб кўринади. Розиянинг бу қилиғи Воҳиднинг иззат-нафсига қаттиқ тегишдек, унинг йигитлик ғурурини поймол қилишдек бўлиб туюлади. Воҳид Розияни амбулаториянинг боғига чақириб олиб, бевафолигининг сабабини сўраганда, қиз афсусланиш ва кечирим сўраш ўрнига, титраб-қақшаб унинг ўзига чанг солади. Воҳиддай ғурурли йигит бундай шаккоклика чидаёлмас эди, албатта. Воҳиднинг бугун фожиаси шундан иборатки, у аёл кишини эркакдан паст кўради, унинг ҳам ўз шахсиятини эркин намойиш қилишга ҳақли эканини тан олмайди. Шунинг учун ҳам Розиянинг шўхлиги унга одобсизликдай, инсоний ғурури кибрдай, эркинликка интилиши беҳаёликдай туюлади. Шу сабабдан у «ёш бир қиз учун севимли йигитига ўзининг бегуноҳ эканини исбот қилиб гапириш, бировлар билан ўйнашмаганини далиллаб бериш нақадар оғир эканини» тушунмайди. Эскича психология Воҳидга муҳаббат фақат тенглик, ўзаро ишонч ва ҳурмат асосига қурилиши мумкин эканини англаб олишга халақит беради. Буларнинг ҳаммаси бирикиб, шунга олиб келадикки, Воҳид «энди ҳеч қачон ўрнига келмайдиган бир хатога йўл қўяди, эҳтимол умрбод тузатиб бўлмайдиган даҳшатли бир воқеага» сабабчи бўлади.

Одил Ёқубов қиссада Воҳид характеридаги ана шу кемтикликни туғдирган омилларни ҳам кўрсатади — бу оилавий муҳит. Воҳиднинг онаси Рузвон хола «отабоболаримиздан қолган урф-одатларимиз»га қаттиқ

риоя қиладиган, уларнинг бузилиши оила номусига, обрў-эътиборига доғ бўлиб тушади, деб ҳисоблайдиган аёл. Шунинг учун у ўғлига «хотинни бошдан тобе қилиш керак, унга тиржайявериш ярамайди», деб «таълим» беради. Шунинг учун ҳам Рузвон хола сохта номус-ор деб, қизи Зарифа билан Собирнинг севгисига тўғаноқ бўлади. Энг даҳшатлиси шуки, Рузвон хола бу ишларининг ҳаммасини ўз фарзандларига кўрсатаётган меҳрибонлиги, ғамхўрлиги, яхшилиги, деб билади.

Шу тариқа ёзувчи бугун эскича психологиянинг моҳияти инсон шахсиятини камситиш, унинг ғурурини, эркини поймол қилиш, уни мустақил яшаш имкониятидан маҳрум этиб, ўзгаларнинг изми билан ҳаракат қилувчи муте қўғирчоққа айлантиришдан иборат эканини очиб ташлайди.

«Матлуба» қиссасидаги воқеа ҳам зоҳиран «Тилла узук»дагига ўхшайди: Матлуба ва Самигҗон бир-бирларини севишади, лекин улар ҳам бир-бирига етишолмайди. Бу гал ҳам эскича қарашлар, эски психология сарқитлари ёшларнинг бахтига зомин бўлади. Бироқ «Тилла узук»да бунинг сабабчиси Воҳид бўлса, бу қиссада — Матлуба. Матлуба ҳам ўқиган, олий маълумотли, ифбатли, одобли қиз. Бироқ ёшлиқдан унинг қонқонига сингиб кетган қарашлар ҳаётда дадил қадам ташлашига, ўз шахсиятининг ҳамма қирраларини бемалол намоён қилишига имкон бермайди. У ёшлигидан беғубор, пок муҳаббатни орзу қилади. Унинг назарида қиз бола турмушга чиққунча эҳтиросларини жиловлаб яшаши керак. Шунинг учун ҳам Самигҗоннинг кўп ҳаракати унга ёриш туюлади; Самигҗон севган қизи билан эркин муомала қилишни истайди — уни уйига, ота-онаси ҳузурига бошлаб боришдан, дўстлари доирасига зиёфатга етаклашдан, кўча-кўйда қўлтиқлаб олишдан ҳайиқмайди. Булар ёса Матлубага ибосизликдай туюлади, унинг одобига, ифбатига ҳамладай кўринади. У муҳаббатнинг моҳиятини турмуш қургандан

кейин эрга «мисоли бир чўри бўлиб» хизмат қилиш деб тушунади. Кўринадики, Матлуба Воҳиднинг иккинчи томони — у одамлар ўртасидаги самимиятни, чинакам инсоний муносабатларни қадрлаш даражасига бориб етган эмас. Матлуба Самиг'жондаги ўта эркинликка қарши оёққа туради-ю, эркинлик билан самимийликни қориштириб юборади. Шу тарзда «Матлуба» қиссасида бугунги ёшлар ҳаётининг яна бир қирраси акс этади.

Одил Ёқубов бу соҳадаги изланишларини «Қанот жуфт бўлади» қиссасида яна бир поғона юқорига кўтарган. Бу ёзувчининг ҳаётга қараши янада чуқурлашганида, ундаги тенденцияларни кенгроқ қамраб олишга, асослироқ идрок этишга интилишида, шунингдек, қаҳрамонлар характерини чизишда янада ҳаётийроқ, табиийроқ бўлишга ҳаракат қилаётганида кўринади. Бу қисса ҳам, асосан, ёшлар ҳаётига бағишланган. Унинг қаҳрамонлари — архитекторлар, адабиётчилар, кино ходимлари, врачлар. Воқеалар шаҳарда ҳам, қишлоқда ҳам бўлиб ўтади. Бу эса ёзувчига қаҳрамонлар қаторига қишлоқ кишиларини ҳам киритиш имконини берган. Биз қиссада колхоз раиси, бригадирлар ва оддий колхозчиларнинг ҳам анча пишиқ ишланган образларига дуч келамиз. Қиссанинг бош қаҳрамонлари архитектор Акрам ва унинг рафиқаси врач Сайёрадир. Асардаги ҳамма воқеалар, ҳамма персонажлар бирор нуқтаси билан уларга келиб боғланади. Қисса давомида улар анча мураккаб вазиятларни, чинакам драматизм билан сугорилган ҳодисаларни бошидан кечирдилар ва ҳаётнинг аччиқ сабоқларини олиб, кўз ўнгимизда улғаядилар.

Акрам билан Сайёра севишиб турмуш қилишган. Уларнинг Нодира исмли фарзандлари бор. Ейиш-ичишдан, кийим-кечакдан камчиликлари йўқ. Акрам фан кандидати, институтнинг илмий ходими. Сайёра — машҳур профессорнинг қизи, у институтда давлат им-

тихонини топшириб, олий маълумот олиш арафасида. Шунга қарамасдан, уларнинг оиласи бузилади ва ҳар иккови ҳам изтиробли кечинмалар қуюнида қолишади. Бунга сабаб, ҳар икковининг ҳам ҳаётга, оила, муҳаббат масалаларига маълум даражада энгил қараганлари, ораларидаги туйғуни муқаддас билиб эъозламаганларидир. Акрам уйлангандан кейин, диссертацияси билан бутунлай банд бўлиб, Сайёрани маънавий қўллаб-қувватлашни унутади. Сайёра эса оила ташвишларига кўникиб кетиб, аввалги эркин кунларини, баъзиларнинг ялтироқ ва энгил ҳаётини қўмсайди. Ҳаёт ҳар икковининг ҳам адашганини исбот қилади. Ёзувчи уларнинг тақдири орқали инсон бахти учун севишиб оила қуришнинг ўзи кифоя эмас, бахт учун ҳамкорликда, қўлни-қўлга бериб, ҳар куни, ҳар дақиқа жанг қилиш керак, инсон ҳаётининг моҳияти бир умр бахт яратиш санъатини эгаллаб ўтишда, деяётгандай бўлади. Қиссадаги бошқа образлар шу ғояни чуқурроқ очишга, унинг ҳамма қирраларини намойиш этишга хизмат қилади. Ёзувчи «ёшлик — ганимат, умр бир марта берилади. Ҳеч ким ва ҳеч нарса билан ҳисоблашмай айш-ишрат қилиб, ўйнаб-кулиб қолиш керак», деган чирик фалсафага амал қилувчи капалакмижоз ёшларни қоралайди. Буни, айниқса, кинорежиссёр Шавкатжон тимсолида ва оила, муҳаббат масаласига ўта энгил қарайдиган, ўзидан бошқани ўйлаш қобилиятидан маҳрум бўлган Нилуфар образида очиқ кўра-миз. Айни чоқда, адиб мустақил ҳаракат қила олмайдиган, лапашанг, ландавур Муроджонни ҳам қоралайди. Шунингдек, қиссада Содиқ типидagi одамлар ҳам борки, у савияси пастлигидан муҳаббат деб рашкни тушунади ва хотинига пичоқ уриш даражасига бориб етади. Қиссада бундай типларга суяги меҳнатда қотган, соф ва соғлом ахлоқий принциплар асосида ҳаёт кечирувчи Амаки, Туробжон кабилар қарама-қарши қўйилади.

Хуллас, бу қисса бизга яна бир бор ҳаётнинг нақадар мураккаблигини, унда осон йўллар йўқлигини кўрсатади.

Одил Ёқубовнинг «Тилла узук», «Матлуба», «Қанот жуфт бўлади» каби қиссалари бугунги ҳаётимизнинг муҳим маънавий-ахлоқий муаммоларини қаламга олиб, китобхонга ибратли сабоқ берди. Биз бу қиссалар орқали замондошларимизнинг бугунги ҳаёти билан танишибгина қолмай, инсонийлик, муҳаббат, адолат ва садоқат каби тушунчаларни янада қадрлайдиган бўламиз.

* * *

*

Одил Ёқубовнинг «Ларза» (1962), «Бир фелъетон қиссаси» (1963) каби асарлари даврнинг йирик ижтимоий проблемаларига бағишланган бўлиб, уларда адибнинг гражданлик шижоати, замонавийлиги, партиявий позицияси янада яққолроқ кўринади.

«Ларза» — партияимизнинг XX съезидан кейин ҳаётимизда кенг қанот ёза бошлаган янги ижтимоий тенденциялардан қувониб ёзилган, ривожимизнинг изчиллигига, ўтмишда йўл қўйилган хатоларнинг такрорланмаслиги чуқур ишонч билан суғорилган асар. Қиссадаги воқеалар колхоз қишлоқларидан бирида 50-йилларнинг иккинчи ярмида бўлиб ўтади. Бу йиллар бутун мамлакатимиз ҳаётида, одамларимизнинг онги ва психологиясида жиддий ўзгаришлар юз бераётган, партияимиз ҳаётнинг ҳамма соҳаларида ленинча принципларни тиклаш учун кескин кураш олиб бораётган йиллар эди. Ёзувчи даврнинг ана шу руҳини жуда яхши билади ва уни конкрет қаҳрамонлар тақдирида бадиий жиҳатдан жонли ва ишонарли қилиб ифодалаб беради. Қиссада халқ манфаати йўлида жонини фидо қилишга тайёр бўлган ҳақиқий коммунистлар, асл халқ фарзандлари бир гуруҳ салбий кучларга — тарих

улоқтириб ташлаган, лекин отдан тушса ҳам эгардан тушишни истамаган, ҳар хил йўллар билан аввалги мавқеини, обрў-эътиборини, нуфузини сақлаб қолишга интилувчи шахсларга қарши, адолат ва ҳақиқат тантанаси учун курашадилар. Қиссада салбий кучларнинг вакиллари сифатида Равшан полвон, Опа, Жамолов, Раҳимжонов, Латиф, Қулмат каби образлар берилган. Ёзувчи уларни тасвирлар экан, қалбида туғён урган нафрат ҳисларини яширмаса-да, қора бўёққа зўр бермайди, балки уларнинг моҳиятини ҳаётий манзараларда, ишонarli рангларда очишга интилади.

Равшан полвон — колхознинг собиқ раиси. Бир вақтлар райслик даврида роса даврон сурган. Бутун колхозда унинг дегани деган, қилгани қилган бўлган. У амалидан тушган бўлса-да, ҳозир ҳам унинг ҳар бир сўзи қариндош-уруғлари учун қонун. Бир замонлар унинг дарвозасидан ҳар куни нечта «Победа» кириб, нечтаси чиққан, бутун район унинг меҳмондўстлигидан баҳраманд бўлган. Бироқ бу меҳмондўстликлар Равшан полвоннинг саховатпешалигидан эмас. У колхоз ҳисобидан сахийлик қилиб, «катталар»нинг оғзини мойлайди ва ўзининг бемалол яшаши, қинғир ишларини бемалол қилиши учун шароит яратади. У колхозни талаб, хонавайрон қилади, одамларни дўқ-пўписа билан ишлатади, адолат ва ҳақиқат деган нарсаларни, халқнинг ишончини барбод қилади.

Опа ҳам бағри тош, ўз манфаатинигина ўйлайдиган аёллардан. У саводсиз бўлса ҳам, бир вақтлар кўтарилиб қолган. Ушандан бери икки қўллаб амалга ёпишади. У ҳам ўз вақтида даври-даврон сурган, колхоз мулкани обдон кемирганлардан. Район прокурори Жамолов ҳам эски тоифадаги одамлардан. У бир вақтлар Равшан полвон ва Опадан кўп манфаат кўрган, шунинг учун уларга ҳомийлик қилган. Уларнинг кўп жиноятларини кўриб, кўрмасликка олган. Булар учови уч хил характердаги одамлар бўлса-да, уларни бирлаштиради-

ган муштарак томонлар ҳам бор: уларнинг учови ҳам ҳокими мутлақ бўлиш истаги билан ёнади — ҳамма уларга қўл қовуштира, кўзларига қараёлмай, титраб-қақшаса, истакларини оғзиларидан чиқмай бажо келтиришса, шаккоклик қилишмаса — уларнинг орзуси шу. Жамолов Мутални ёмон кўради. Ҳолбуки, Мутал Жамоловга ёмонлик қилиш у ёқда турсин, уни атиги бир-икки бор кўрган, холос. Шундай бўлса-да, Жамолов уни «мағрурлиги, ўз қадрини билиши, тап тортмаслиги учун кўролмайди, тавба-газарруга ўрганиб қолган бу одамга бунинг ҳаммаси ўта кетган манманлик бўлиб туюларди».

Равшан полвонлар учун тилсиз-забонсиз, ихтиёрсиз, ўз қадр-қимматини ҳис қилиш қобилиятидан маҳрум бўлган ижрочилар керак, уларнинг измидан чиқмайдиган иродасиз одамлар керак. Шунинг учун улар одамдаги ҳамма одамий сифатларни, гурурни, мустақилликни, фикрлаш қобилиятини топташга тайёр.

Фақат айш-ишратни биладиган, ҳузур-ҳаловатни ўйлайдиган Латиф ёки кўкнори учун ҳаммани сотиб юборишга тайёр турадиган Қулматлар уларнинг қўлида қурол — уларни ишга солиб, Равшан полвонлар ёвуз ниятини амалга оширишади.

Партиямизнинг XX съезди ана шундай кучларни қаттиқ фош қилиб, қоралади, уларнинг фаолиятига чек қўйишга чақирди. Бироқ улар «ётиб қолгунча отиб қол» қабилида иш кўришади. Равшан полвон Муталнинг тасодифий хатосидан фойдаланиб, унинг устидан иш қўзғайди. Опа партиямизнинг гуманистик принципини — меҳнаткашлар шикоятига эътибор бериш принципини суистеъмол қилиб, аризабозликка зўр беради. Улар маккорлик билан Муталдан қутулиб, аввалги амалларига қайта минишга уринишади. Бироқ уларнинг нияти рўёбга чиқмайди. Чиқиши ҳам мумкин эмас эди. Чунки партиянинг ташаббуси ва фаолияти билан ижтимоий муҳит ўзгарган майдонга янги куч-

лар, янги одамлар кириб келган эди. Қиссада уларнинг вакиллари сифатида райком секретари Мўминов, колхоз раиси Мутал, колхоз парткоми Муборак, колхозчи уста Темирбек кабиларнинг образи берилган. Адиб уларнинг характерини, психологиясини, ҳаётий принципларини алоҳида бир меҳр билан кўрсатади.

Мутал болалиги уруш йилларига тўғри келган, кўп қийинчиликлар кўрган, муҳтожликлар билан ўқиб улғайган йигит. У колхозга раис бўлгандан кейин, халққа таяниб иш юритади. У ишчан, ишнинг кўзини билади — ўзи бош бўлиб, 200 одам билан ариқ қазиб, даштдан ер очади, бир вақтлар ҳоким бўлган ишончсизликка барҳам бериб, одамларнинг кўнглини олади. Унинг раҳбарлигида колхоз аста-секин оёққа тура бошлайди. Муталнинг энг қимматли сифатларидан бири шуки, у ўзининг ҳар бир қадамини умумманфаати нуқтаи назаридан танқидий таҳлил қила олади, ўрни келганда ўзига ўзи танбеҳ беришдан чўчимайди. Унинг қалбига адолат ва ҳақиқат туйғуси мустаҳкам ўрин олган. Шунинг учун у қилган ишларидан қониқмай, доим олисни мўлжаллайди, янги-янги ишларга қўл уради.

Райком секретари Мўминов уни худди шу сифатлари учун ҳурмат қилади, қўллаб-қувватлайди, колхоз машинаси аварияга учраганда эса, Муталга адолат юзасидан тўғри муносабатда бўлади.

«Ларза»даги уста Темирбек образи ҳам кўп жиҳатдан диққатга сазовор. У асл меҳнаткаш одам. Қўли гул, билмайдиган нарсаси йўқ. Айни чоқда кўнгли очиқ, мард, фаол киши. Энг муҳими, унда ҳақиқат туйғуси кучли. Уста Темир ўзининг айбсизлигини исбот қилишни унча хоҳламаган Мутални қоралайди, бундан равшан полвонлар фойдаланиши мумкинлигини билиб, астойдил ишга киришади ва ҳақиқатнинг қарор топишида катта жонбозлик кўрсатади. Шу тарзда бу қиссада Одил Ёқубов 50-йилларнинг иккинчи ярмидаги

ҳаётимизнинг муҳим томонларини кўрсатиб берди. Энг муҳими — қисса орқали ҳаётдаги ўзгаришларнинг қонунийлигини, халқ манфаатига мослигини кўрсатиш билан бирга, тарих ғилдираги орқага айланмаслигига ишончимизни мустаҳкамлади. «Ларза»да яна бир карра Одил Ғқубовнинг инсон ва унинг қадр-қиммати ҳақида эҳтирос билан чуқур ўйлаши, бу унинг ижодидаги марказий масала бўлиб қолгани аён бўлди.

«Бир фельетон қиссаси» ҳам «Ларза» каби бизни яна колхоз қишлоғига, унда 50- йилларнинг иккинчи ярмида содир бўлган кескин драматик воқеалар қўйнига етаклайди. Адиб бу қиссада ҳам муҳим ижтимоий проблемалар фониде яна инсон, унинг қадр-қиммати ҳақидаги ўйларини, дардларини китобхонга ҳавола қилади.

Қиссада қаламга олинган даврда қишлоқ ҳаётидаги воқеаларнинг энг муҳими — пахтачиликни ёппасига механизациялаш учун кураш эди. Бу кураш қишлоқда том маънода революция ясади, унинг тақдирини ўзгартириб юборди, бинобарин, қишлоқ одамларининг яшаш тарзида, онгида, психологиясида ҳам катта ўзгаришларни туғдирди. Табиийки, бундай катта иш қарама-қаршиликларсиз, курашсиз, осонгина рўй бермайди. Одил Ғқубов қиссада ана шу жараённинг энг муҳим конфликтларидан бирини бадиий таҳлил этади ва жонли одамлар характерида гавдалантириб беради.

Қиссанинг бош қаҳрамони — Салтанатхон. У ўнинчи синфни яқинда битирган, турмуш қурган, шўх, қувноқ, ҳаётни, меҳнатни, одамларни севадиган жувон. У колхозда бир мавсумда ўн тонна пахта териб донг чиқарган. Ана шундай ажойиб аёл бирданига ёмон отликқа чиқиб қолади — колхоздан кетиб, сельпо ошхонасида буфетчилик қила бошлайди, ҳаммага қўрс гапириб, ўжарлик қилиб, «енгилтак» деган ном чиқаради, ҳатто газетада фельетон бўлади. Ёзувчи қиссада Салтанатдаги бу ўзгаришнинг туб сабабларини очади.

Биз конкрет воқеалар орқали амин бўламизки, Салтанатни бу куйга солган нарса айрим одамларнинг назоқатсизлиги, беандишаллиги, инсон қадрини назарписанд қилмаслигидир. Қиссада Салтанатдаги ўзгаришнинг бош айбодори сифатида колхоз бригадири Мўмин ака ва Салтанатнинг турмуш ўртоғи Қулаҳмадлар кўрсатилган.

Мўмин — қўйдек ювош, исми жисмига монанд, жуда мўмин-қобил одам. Бироқ бу хушфеъллик, мўминлик аслида унинг қалбидаги худбинликни, ўзгалар тақдирига лоқайдликни ниқоблашга хизмат қилади. Унга мақтов, шон-шуҳрат керак. Шу мақсади йўлида у ҳеч кимни аямайди. У тиш-тирноғи билан механизацияга қарши, чунки механизация дегани бир олам янги ташвишни бошлаб келади, ўйлашни, фикрлашни, бутун ишлаб чиқаришни янгича қуришни тақозо қилади. Мўмин ака эса ҳаёт дарёсида бир маромда оқишга кўникиб қолган. Унинг бригадасидаги аёллар ҳамма қийинчиликларни бўйинларига олиб, ишлаб тургандан кейин, Мўмин акага яна нима керак? Унинг ери икки-уч йиллаб шудгор қилинмайди, шунинг учун ҳам у бу йилги бир қоп кўсак деб, янаги йилги ўн центнер пахтадан маҳрум бўлади, ерни кетмонда чоптириб, культивация қилинади, деб рапорт беради, терим машинаси келганда эса пахтазорга сув қўйиб юборади. Мўминнинг бутун қиёфаси, айниқса, Салтанат оғирлашиб қолганида, зудлик билан касалхонага етиб бориши учун машина сўраганида яққол очилади. Машина бўла туриб, Мўмин ака Салтанатни аравада жўнатади. У шифохонага етмасдан йўлда бола ташлайди. Мўмин ака учун одамдан кўра план тўлдириш, шуҳрат орттириш афзаллигини кўрган Салтанат ҳаммадан кўнгли совиб, «олам кўзига қоронғи кўриниб кетади». Бунинг устига умид билан бир ёстиққа бош қўйган эри Қулаҳмад ҳам буларнинг ҳаммасини кўра-била туриб, Мўмин акага бир оғиз бир нима дейишга ярамайди. Ёзувчи

Салтанатнинг алам ва надоматга тўла сўзларида Қулаҳмаднинг маънавий қиёфасини очади: «Икки йил бир ёстиққа бош қўйиб, умид билан турмуш қурганимизда акангиз ақалли бир марта пешана теримни артиб, қўлимдан кетмонимни олмаганини айтмай қўя қолай, майли, у киши филдек йигит бўлсалар ҳам, чаккаларига қалам қистириб табелчилик қилдилар, мен — ёш келинчак солдатча этик кийиб, ёзда кетмон чопдим, кузда тонналаб пахта тердим. Майли, бунга нолимайман, нолиш хаёлимга ҳам келган эмас. Бироқ ҳалиги воқеадан кейин, акангизнинг оёқларига йиқилиб ялиниб-ёлвордим: уч-тўрт ойга рухсат беринг, саводим бор, дугоналарим билан курсда ўқиб, механизатор бўлиб олай, дедим. Йўқ, бунга ҳам розилик бермадилар. Нега десангиз, ойимсупургининг қаҳр-ғазабига учраб, табелчилик лавозимидан айрилиб қолишдан қўрқдилар». Бунинг устига Қулаҳмад Салтанатни Мўмин ака тарқатган беҳуда иғволардан ҳимоя этишга ҳам ожизлик қилади. Буларнинг барчаси бирлашиб, ўз қадрини яхши биладиган мағрур Салтанат қалбида исён туйғусини алангалатади — иғвогарларга ўчакишиб, «сатанглик» ниқобини кийиб олади.

Ёзувчи ана шундай кескин, драматик воқеаларни тасвирлар экан, бу қиссасида ҳам жуда аниқ партиявий позицияда туради — қиссанинг ҳар саҳифасида авторнинг ҳақиқатнинг юзага чиқишига ишончи сезилиб туради. Адиб бу ишончни қишлоқнинг ажойиб одамларини — ишда уддабурон, ҳамиятлик, андишали ёш раис Камол, пахтачиликда ҳамма ишни механизациялаштириб, аёлларни оғир меҳнатдан қутқариш мумкинлигини исбот қилиш учун ўқитувчиликни ташлаб, бригадирлик қилаётган Амина опа, оловдек жўшқин, қувноқ, меҳнатсевар Юлдузхон кабиларни кўрсатиш орқали ифодалаган. Ниҳоят, инсон ҳамма нарсадан азиз эканлиги, унинг қадр-қимматини юксак тутиш зарурлиги, ҳаётга кенгроқ, чуқурроқ, донороқ қараш лозимлиги ҳақидаги

гоя журналист Учқунжон билан унинг севгилиси Матлуба ўртасидаги муносабатларда ҳам очилади. Салтанат воқеаси Учқунжон учун ҳам катта мактаб бўлади: ўзини ҳақиқат курашчиси деб билган Учқунжон ноўрин рашк билан, ишончсизлиги билан Матлубанинг одамий туйғуларини камситганини тушуниб олади. Шу тарзда, ёзувчи «Ларза» ва «Бир фельетон қиссаси» асарларида давр руҳини чуқур ифодалаш билан бир қаторда китобхонга одамийлик, олижаноблик, эзгулик бобида ҳам дурустгина сабоқ беради.

* *
*

Одил Ёқубовнинг биринчи романи «Эр бошига иш тушса» (1965) ва «Излайман» (1971) қиссаси темаси, гоёвий проблематикаси жиҳатидан бир-бирига яқин турадиган асарлар. Уларнинг иккови ҳам Улуғ Ватан уруши даврига бағишланган бўлиб, автобиографик материаллар асосида яратилган. Уларнинг иккови ҳам ёшлиги уруш йилларига тўғри келган авлоднинг ўсиш, улғайиш, чиниқиш йўлини ҳикоя қилади, лекин уларнинг иккови ҳам ўша оғир йилларни яна бир карра китобхонга эслатиб, «ўша кунлар унут бўлмасин», деб қўйиш учун ёзилган эмас, балки умумий йўналиши, руҳи билан бизнинг кунларимизга келиб боғланадиган асарлар.

«Эр бошига иш тушса» романининг қаҳрамонлари Машраб, Қўчқор, Акмал, Муяссар, Гулчеҳралар энди 16—17 га кирган ёшлар. Улар 9—10 синфларда ўқийди. Ўқишдан ташқари катталар билан баравар пахта ўстиради, буғдой ўради, ҳосил ташийди, хуллас, уруш нимани талаб қилса, ҳаммасини иккиланмай сидқи дил бажаради. Машрабларнинг энг ажойиб фазилати шундаки, улар бениҳоя мусаффо, қалби тоза ёшлар. Улар халқ бошига тушган фожеани чуқур ҳис қилишади, одамларни самимий севишади. Шаҳарга олча сотишга

тушган Муяссар олчани сотмай, госпиталдаги ярадор жангчиларга улашиб беради. Ёки Қўчқорнинг тоғ устидаги қозоқ овулидан бугдой олиб келишда кўрсатган жасоратини эсланг. Унинг ўзи буни жасорат эмас, оддий иш деб билади. Қолаверса, Қўчқоргина эмас, Машраб ва Муяссар ҳам, Акмал ва Лариса ҳам ўз фаолиятини жасоратга йўймайди. Оддий қахрамонлик, дабдабали, баландпарвоз сўзларга муҳтож бўлмаган қахрамонлик — бу авлоднинг қон-қонига сингиб кетган. Машрабларнинг софлиги, виждоний поклиги, тўғрилиги уларнинг курашчанлигини туғдиради. Бу авлод қинғир ишнинг душмани, виждонсизлик, кўзбўямачиликнинг қораловчиси. Ўзини элу юртга қарши қўядиганлардан, фақат ўзини ўйлайдиган қабих одамлардан ҳазар қилади. Шунинг учун ҳам романда улар «адолат қидирувчилар»га айланадилар ва ҳақсизликка, ёлғонга қарши жон-жаҳди билан кураш олиб борадилар.

Одил Ёқубов бу романда ҳам ўз ижодининг асосий принципига содиқ қолади — схематизмдан қочиб, ҳаёт — бениҳоя мураккаб жараён эканидан келиб чиқади. Автор тасвирида «яхши» ва «ёмон» деган тушунчалар хийла мураккаб, нисбий тушунчалар. Яхшилар адашиш ҳуқуқига эга. Бироқ ёзувчи адашишни адашишдан фарқ қилади. Биз Қўчқор ва Машрабнинг қозоқ овулидаги «адашиши»ни унча қораламаймиз, чунки бу адашиш уларни ҳаётнинг катта йўлидан четга буриб юбормайди. Гулчеҳранинг адашиши бизда оғирроқ таассурот қолдиради — у Акмалнинг муҳаббатига бефарқ қараб, Ёдгорга тегиб кетади, иродасизлик қилади. Ёзувчи Гулчеҳрани қораламайди. У ҳатто Барнони ҳам қораламайди. Барно — фронтда жанг қилаётган Ашрафжоннинг қайлиги. Лекин уни кутишга сабри чидамай, бевафолик қилади, ёшлигим ўтиб-кейтиб қолмасин деб, Эртоевнинг тузоғига илинади. Кейинчалик кўзи очилиб, қилмишига пушаймон бўлади. Ёзувчи «уни тушунинглар, у ҳам одам, адашиши мумкин»

демоқчидай бўлади. Биз уни тушунамиз — ҳаётда бундай адашишлар кўп учрайди. Тушунишга тушунамизу, лекин унинг драмасини, изтиробларини чуқур ҳис қилмаймиз. Афтидан, Барнонинг ички дунёси, уни ҳаракатлантирган ички кучлар кенгроқ ва чуқурроқ очилганда, бу образ салмоқлироқ чиқарди. Ушанда, эҳтимол, биз Барнони қоралашга унча иштиёқ сезмас эдик.

Одил Еқубов ўз романида адашишнинг шундай турларини ҳам кўрсатадики, моҳиятига кўра улар адашиш эмас, балки бориб турган жиноятдир. Масалан, Ёдгорбек ёшини яшириб, фронтдан қочиб юрган арзанда. Кўршермат ва Эшвойлар — «зўрлар»нинг қўлида қурол. Эртоев билан Чавандоз эса ёвуз ниятли қабиҳ одамлар. Улар ўз манфаатлари йўлида ҳеч қандай жиноятдан қайтмайди. Улар «ҳар куни, ҳар соат манман деган йигитлар ўққа учиб, дом-дараксиз кетаётган бир маҳалда бир кун бўлса-да, ўйнаб қолишни» мақсад қилиб олишган. Ҳамма оғзидаги бир бурда ноннинг ярмини фронтга бераётганида, жон куйдириб ишлаётганида, Эртоев ғалла ўғирлайди, бойишни кўзлайди, амални орзу қилади, фахш ишларга берилади. У ўзига ёқмаган одамлардан қасд олишга тайёр. Шу мақсадда устози Аъзам ячейканинг хотини Гулсум опани хўрлайди, қалбаки ҳужжат билан меҳнат батальонига Эшвой ўрнига Акмалнинг отасини жўнатади, Машрабни «фронтга юбораман» деб таҳдид қилади, Комил устидан иғво уюштиради. Чавандоз ҳам разилликда ундан қолишмайди. У Эртоевнинг ҳамма қинғир ишига шерик. Қишлоқда аза устига аза бўлиб турса-да, у дабдабали тўй қилиб, ўғлини уйлантиради. Ёзувчи Эртоев ва Чавандозларнинг «адашиши»ни бутун вужуди, бутун эҳтироси билан қоралайди, китобхон ҳам уларнинг қилмишига бефарқ қараёлмайди, улардан нафратланади. Машраблар эртоевларга қарши, уларнинг адолатсизлиги ва разиллигига қарши тап тортмай курашади ва бу курашда маънавий ғалабага эришади.

Романда кўпгина саҳифалар катта маҳорат билан ёзилган. Қатраободдаги меҳнат жараёни тасвирланган саҳифалар, қозоқ овулидан уруғлик бугдой олиб келиниши ҳикоя қилинган боб, Серафима Федоровнанинг вафоти кўрсатилган эпизод ва бошқалар шулар жумласидандир. Ёхуд Ларисанинг Муяссарлар билан биринчи марта боққа чиқишини эсланг: Лариса олча ва шафтоли қолиб, данакларини ҳам тера бошлайди. Бу ўринда ёзувчи кичик бир эпизодда катта маънони беришга интилади — Ларисанинг Ленинград қамалида оғир қийинчиликлар кўрганига, очлик даҳшатини бошидан кечирганига ишора қилади. Айни чоқда романда Инобатхон, Абубакиров каби қаҳрамонлар характери ҳали киёмига етмагандай кўринади.

Романнинг охирида Лариса Магнитогорскка, отасининг ёнига, Акмал ўқишга, Қўчқор ва Машраблар армияга кетади, Муяссар, ўқишни тугатиб, ТошМИга кириш учун қишлоқда қолади. Уларнинг кейинги тақдир ҳақида романда маълумот йўқ. Шундай бўлса-да, уларнинг кейинги тақдирини аниқ айтиб бериш мумкин: уларнинг бири — инженер, бири — адабиётчи, бири — ўқитувчи, бири — врач бўлиб, бугун ҳам коммунистик қурилишда актив хизмат қилмоқда. Бу курашчи авлод яхшилик ва гўзаллик учун, эзгулик ва келажак учун ҳар қандай разиллик ва қабиҳликка, эгрилик ва пасткашликка қарши курашаётган бугунги одамлар билан бир сафда бормоқда. Машрабларнинг ҳаёти, меҳнати, кураши, танлаб олган ҳаёт йўли ўқувчини шунга ишонтиради.

Зуваласи уруш йилларида пишган ёш курашчи авлоднинг маънавий қиёфасини, ўсиш-улғайиш жараёнини илҳом ва эҳтирос билан тасвирлаган «Эр бошига иш тушса» романи ўзбек адабиётининг бақувват асарларидан бири бўлиб қолди.

Одил Ёқубовнинг «Излайман» қиссаси ғоявий мазмунига кўра «Эр бошига иш тушса» романининг ман-

тиқий давомидай туюлади. Қиссада ўн саккиз ёшида қадрдон қишлоғини тарк этиб, фронтга отланган Мансуржон ва унинг дўстлари Арслон, Шоюсуф, Серкабойларнинг ҳарбий тақдири ҳақида ҳикоя қилинади. Улар Совет Армияси сафида 1945 йилда япон империалистларига қарши урушда иштирок этишади. Ёзувчи ҳарбий қисмларимизнинг Гоби саҳроси ва Хинган тоғи орқали қилган тарихий сафарини, шу сафар туфайли Квантун армиясининг орқа томонидан чиқиб, қўққисдан берилган зарба билан душманни енгганини катта маҳорат билан тасвирлаган. Қиссада ҳарбий қисмнинг турмуши, оғир сафарнинг мушкулотлари, шиддатли жангларнинг кескинлиги анча мукаммал кўрсатилган. Лекин шундай бўлса ҳам, ёзувчининг асосий мақсади совет-япон урушининг бир эпизодини ҳар жиҳатдан бадий гавдалантириб, тарихий жангнома яратиш эмас, балки шафқатсиз жангу жадал қуюнлари ичида, ҳарбий ҳаётнинг ҳамма қийинчиликлари ва мушкулотларидан ўтиб, қаҳрамонларнинг маънавий улғайишини кўрсатишдир. Кечагина қишлоқдан келган, ҳали олам ва инсон ҳақидаги, ҳаёт ва инсоний муносабатлар тўғрисидаги тушунчалари анча тор, тажрибалари анча кам бўлган Мансур, Арслон, Серкабойлар учун армия катта бир мактаб бўлади. Бу мактабдан фойдаланиб, улар пишиб, чиниқишади. Энг муҳими шундаки, йигитлар фақат жисмоний синовлардангина муваффақиятли ўтишмайди, балки одамийлик ҳақида, эзгулик ва олижаноблик тўғрисида сабоқ олишади. Армиядаги ҳаёт уларнинг эътиқодини, ахлоқий-маънавий фазилатларини мустаҳкамлайди.

Қиссадаги воқеалар Мансуржон тилидан ҳикоя қилинади. У армияда ўз ҳамюрти гвардиячи капитан Даврон Ғозиевга дуч келади. Воқеалар давомида Даврон Ғозиев қиссанинг ҳақиқий бош қаҳрамони даражасига кўтарилади. Даврон бутун қалби билан Ватанини севадиган, халқ олдидаги бурчига сўнгги нафасигача

содиқ қоладиган, юрагида энг яхши инсоний туйғулар жўш урган офицер. У ўз ҳамюртларини меҳр билан кутиб олади, лекин уларни бошқа солдатлардан ажратиб, арзанда қилиб қўймайди. Аксинча, у ёш солдатларга ҳар бир аскар ўз халқининг армиядаги вакили эканини, бинобарин, бу юксак масъулиятга муносиб бўлиши лозимлигини уқдиради. Айни чоқда, энг қийин шароитларда у барча солдатлар манфаатини ўйлайди — улар сувсизликдан қийналиб қолганда, расмиятчиликни йиғиштириб қўйиб, масъулиятдан чўчимасдан, озиқ-овқат омборига қарашли машинани сувга юборади. Шу тўғрисида капитан Ногаевдек хавфли душман орттиришини билса ҳам, Даврон бундан заррача чўчимайди. Ёзувчи бир қанча эпизодларда Давроннинг бениҳоя пок, виждонли, самимий инсон эканини очиб беради. Мансур дастлаб унинг баъзи бир хатти-ҳаракатларидан шубҳаланади, назарида капитаннинг кичик лейтенант Оляга муносабатида аллақандай тама, эгрилик бордай туюлади, бироқ уларнинг муносабати том маънодаги жанговар дўстлик намунаси эканини билиб, уни ўз акасидай севиб қолади. Давроннинг «бўлакча бир покликка, ўртамиёна одамларнинг ақли бовар қилмайдиган мусаффо дўстликка ҳамдард — ҳамжиҳатликка қодир одам эканига амин бўлади. Унинг олижаноб сифатлари Саломатхонга бўлган муҳаббати тарихида ҳам яхши очилган. Ёзувчи бу севгини ҳам ғоят пок, мусаффо инсоний муносабат тарзида очади.

Мансур ва унинг дўстлари ҳарбий хизматни ўтар эканлар, Оля Куприянова, старшина Сало, пулемётчи Вася Колбаскин, старший лейтенант Харитонов каби асл инсонлар билан дўстлашибгина қолмай, балки ҳаётда пасткаш ва қабиҳ одамлар ҳам борлигига, ҳаёт олижаноблик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, ҳақиқат ва ҳақсизлик ўртасидаги тўхтовсиз курашдан иборат эканига ишонч ҳосил қиладилар. Уларнинг нафратини қўзғаган шахслардан бири — ҳамқишлоқлари

Мирҳайдар. У қорнининг қули, кечаю-кундуз овқатни ўйлайди, бир амаллаб, озиқ-овқат омборига жойлашиб олиб, осойишта ҳаёт кечиради. Унинг бошлиғи капитан Ногаев ҳам фақат ўзини ўйлайдиганлар тоифасидан. У ҳам йигитлар жон олиб, жон бераётган шароитда, Оляни тузоққа илинтиришни орзу қилади, ўз иззат-нафси-ни деб, капитан Ғозиев устидан тухмат ва игво уюштиради, унга сиёсий айблар тақайди. Қиссада яна бир персонаж бор — унга кам ўрин берилган бўлса-да, у ҳам моҳиятига кўра ногаевларга яқин туради. Бу — давангирдай йигит бўлса ҳам, урушга бормай шаҳарда қолган, ширин ва мулоим гап-сўзлари билан аёлларни йўлдан уришни машқ қиладиган Ҳошим Холматсевдир. Буларнинг барчаси Мансур ва унинг дўстларини ҳаёт мураккаб, унда яхшилик тантанаси учун актив курашиш керак, деган хулосага олиб келади.

Ёзувчи қиссада яна бир муҳим ижтимоий-ахлоқий муаммони ўртага ташлайдики, бу муаммо Одил Ёқубов ижодининг марказий масалаларидан биридир. Бу — инсонга ишонч масаласидир. Бу муаммо яна Даврон Ғозиев тақдири орқали кўрсатилган. Тўрт йил урушда жонбозлик кўрсатиб, кўкси орден-медалларга тўлиб кетган, кўп мураккаб операцияларда иштирок этган, уч марта оғир ярадор бўлган, армиядан бўшаши мумкин бўлса ҳам виждонининг амри билан армия сафида қолган Даврон устидан Ногаевнинг тухмати билан иш қўзғалади, унинг сиёсий айблари қидирилади.

«Шунчаки юрагимни қон қилаётган нарса менга бўлган ишончсизлик. Мени шубҳа остига олишлари эзяпти дилимни!» дейди ўлим тўшагида ётган Даврон. Бу драматик воқеа китобхонни чуқур ҳаяжонга солади, қисса қаҳрамони Мансуржон билан бирга унинг қалбида ҳам адолат ва ҳақиқат туйғусини алангалантиради.

Қиссадаги диққатга сазовор қаҳрамонлардан яна

бири Саломатхондир. Асарда у кам иштирок этса-да, унинг қиёфаси, характери Мансур ва Давронларнинг хотиралари орқали тўлиқ гавдаланади. Ёшлигидан гўзаллиги, ширадор овози билан не-не йигитларнинг қалбига ўт ёққан Саломатхон дастлаб қишлоқда ёмон шуҳрат қозонади — у Тошкентда ўқиб юриб, фарғоналик йигит билан қочиб кетганмиш, деган овоза тарқалади. Бироқ воқеалар ривожланган сари биз унинг ҳақиқий қиёфасини аниқроқ кўрамиз. У уруш йиллари қишлоққа қайтиб келади, ўғилчасини меҳр билан тарбиялайди, мактабда ўқитувчилик қилади. Энг муҳими шундаки, ҳар қанча оғир бўлмасин, бошига қандай мушкул савдолар тушмасин, покиза муҳаббатига, севиб турмуш қурган умр йўлдоши Давронга содиқ қолади. Ҳатто Саломат Давроннинг ҳалок бўлганини билганидан кейин ҳам унга уйлашнишни истаган йигитларнинг таклифларини рад этади. Шундай қилиб, Саломатхон «Эр бошига иш тушса» романидаги Барнонинг батамом тескариси ўлароқ, пок муҳаббатнинг, садоқат ва вафонинг тимсолига — чинакам аёл гўзаллигининг тажассумига айланади. Унинг поклиги, вафодорлиги, маънавий гўзаллигидан одамлар мусаффо булоқдан сув ичгандай эзгуликка ташналигини қондирадилар. Мансуржон ҳам уни тез-тез йўқлаб турар экан, бу ишни унга тасалли бериш учун эмас, ундан тасалли топиш учун қилади.

«Излайман» қиссасининг қаҳрамонлари чинакам инсоний дўстлик ва муҳаббатнинг, самимият ва садоқатнинг қадрига етадиган гўзал одамлар. Уларнинг ҳаёт йўли, тақдири билан танишган китобхон муқаррар тарзда «ҳаёт мураккаб, лекин унда яхшилик, олижаноблик, гўзаллик боқийдир, Даврон ва Саломатдай, Оля ва Дмитрий Михайловичдай одамлар туфайли ҳаётда мангу йўқ бўлмайдиган гўзаллик мавжуддир» деган хулосага келади.

Одил Ёқубовнинг «Эр бошига иш тушса» романи ва

«Излайман» қиссаси асос қилиб олинган материал жиҳатидан ёзувчи ижодида янгилик бўлса-да, ғоявий проблематикаси, умумий руҳи, ҳаётга ёндашиши, ҳаётни тушуниши ва уни тасвирлаши жиҳатидан адиб аввалги ижодий принципларига содиқ қолган: уларда адиб яна бир карра инсон ҳаётининг чексиз хилма-хил эканини, унинг мазмундорлиги, бахтиёрлиги, биринчи навбатда, одамнинг ўзига, қалбининг поклигига, эътиқодларининг юксаклигига боғлиқ эканини бадиий образларда гавдалантириб берган.

* *
*

Замон адабиёт зиммасига умумий вазифалар юклайди. Ҳар қайси ёзувчи бу вазифаларни ўз иқтидорига кўра ўзи учун конкретлаштириб олади. Шу жараёнда чинакам ёзувчилар ҳамиша ўз ижод тарозуларига оғирроқ тош қўйишга, қийин ва масъулиятли вазифаларни зиммаларига олишга интилишади.

1973 йилда эълон қилинган «Улуғбек хазинаси» романи Одил Ёқубовнинг ҳам ана шундай ёзувчилар тоифасига мансублигини кўрсатади. Гап шундаки, бутун ижоди давомида фақат замонавий темаларда ёзиб келган ёзувчининг тарихий темага мурожаат қилиши учун жуда катта ижодий жасорат керак. Тарихий асар адибдан бир қатор қўшимча қийинчиликларни енгишни талаб қилади. Аввало, адиб неча асрлар аввал яшаб ўтган одамларнинг қиёфасини, кийим-кечакларидан тортиб уй-анжомларигача, урф-одатларидан бошлаб қилиқларигача — ҳаммасини жонли тасаввур қилишга, уларнинг бошидан кечган воқеаларни худди кўз ўнгида бўлиб ўтаётгандай қайта тирилтиришга имкон берадиган бой ва бақувват фантазияга эга бўлиши лозим. Унинг ижодий хаёлот оламининг уфқлари жуда кенг бўлмоғи керак. Бироқ бунинг ўзи кифоя эмас.

Тарих бир замонлар бўлиб ўтиб кетган турли-туман ажойиб-ғаройиб воқеалар силсиласигина эмас, балки ҳаминша бугун яшаётган, турмушни яхшироқ қилиш йўлини излаётган одамлар учун буюк бир сабоқ, мислсиз ибрат ҳамдир. Санъаткор тарихга қўл урар экан, уни, биринчи навбатда, бугун учун ибратли бўлган тарих сабоқлари қизиқтиради. Бунинг учун эса адиб ёзувчи бўлишдан ташқари, зукко тарихчи, олим ҳам бўлиши керак. Тарихий жанрнинг бу хислатини устоз Ойбек 30- йиллардаёқ жуда яхши таъкидлаган эди. «Тарихий романда, — деб ёзади Ойбек, — ҳақиқий реалист санъаткор билан илмий методология ила қуролланган тарихчи маълум нуқталарда учрашуви керак. Уларнинг тарихий ҳаётни текширишлари, ҳодиса ва воқеаларни танилашдаги йўл ва приёмлари қанчалик айрим бўлмасин, охириги пайтда, сўнгги натижада улар учрашуви лозим, яъни тарихчининг ҳақиқати ила санъаткорнинг ҳақиқати мувофиқ, ҳамоҳанг бўлиши керак. Қисқача айтганда, бадиий ҳақиқат тарихий ҳақиқатга мос келсин».

Ниҳоят, яна шуни айтиш керакки, Улуғбек ҳақида устоз Шайхзоданинг ажойиб драмаси мавжудки, бугун бизнинг онгимизда Улуғбек ҳақидаги тасаввурнинг шаклланишида унинг роли бениҳоя катта бўлган эди. Бинобарин, Одил Ёқубов бу борада Шайхзода «панжасига панжа урмоқ»қа аҳд қилиб, ўзининг ижодий имкониятларини синамоқчи бўлган экан, бу билан зиммасидаги вазифани яна ҳам мураккаблаштирганганиниқ.

«Улуғбек хазинаси» романи билан танишган китобхон Одил Ёқубов бу мушкул вазифаларни муваффақият билан бажарганига тўла ишонч ҳосил қилади.

Одил Ёқубовнинг Улуғбек ва унинг даврига мурожат қилиши бежиз эмас, албатта. Мирзо Улуғбек Ўрта Осиё тарихидаги энг ёрқин ва айни чоқда, энг фожевий шахслардан биридир. У бир томондан, буюк олим:

Улуғбек яратган «Зижи Кўрагоний» асари неча асрлар давомида жаҳон астрономиясининг ривожини учун замин бўлди, Лаплас уни «буюк кузатувчи» деб атади, рассомлар унинг суратига, жаҳоннинг энг машҳур олимлари қаторидан ўрин беришди. Иккинчи томондан, у қирқ йил ҳукмронлик қилган теурийзода. Унинг даврида меҳнаткаш халқнинг аҳволи заррача яхшиланмади, ўзаро қирғинлар, беҳуда қон тўкишлар барҳам топмади, солиқлар камаймади, мамлакатда адолат қарор топмади. Улуғбек бўрилар қуршовида яшаган ва уларнинг расм-русумларига амал қилган шахс эди. Улуғбек шахсиятидаги зиддият, Улуғбек ва замон ўртасидаги зиддият бу шахснинг буюк фожиасини туғдирди — у охир провардида ўз ўғли Абдуллатиф томонидан ўлдирилди. Табиийки, драматизм ва фожага тўла бу тақдир санъаткор учун катта имкониятлар беради.

Одил Ёқубов Улуғбек тақдирини қаламга олар экан, унинг биографиясини бадиий гавдалантиришни, унинг ҳаёт йўлини йилма-йил, воқеама-воқеа баён қилиб беришни мақсад қилмаган. Адиб гарчи айрим воситалар ёрдамида унинг ҳаётидаги энг муҳим воқеаларни тасвирлашдан қочмаса-да, асосан, Улуғбек ҳаётининг сўнги икки йилини диққат марказида тутди. Адибнинг асл мақсади Улуғбек шахсиятини англашга, унинг буюклиги ва ожизлиги сирларини идрок этишга ва шу орқали тарихий даврнинг моҳиятини очишга қаратилган.

Романнинг илк саҳифаларидаёқ, Улуғбек кўз ўнгимизда ҳам шиддатли, ҳам ожиз бир шахс сифатида намён бўлади: «Унинг сал тўлиша бошлаган новча бўй-бастиди, мисдай қорамтир узунчоқ юзида, қалин қошлари тагидан тикилиб қараган ўйчан нигоҳида ҳам теурийларга хос, кишини ўзига ром этувчи шиддат, ҳам қандайдир пинҳоний мажруҳлик бор эди». Улуғбек табиатидаги бу зиддиятнинг манбаи нимада? Романда бу саволга батафсил жавоб берилган. Мирзо Улуғбек

билимли, маърифатли одам эди. У ҳаётни анча чуқур идрок этади. У «бошидаги тож, тагидаги тахт илму фунун учун даркор эканини тушунади». Шунинг учун мадрасалар қурдиради, расадхонани барпо этади, олимларга ҳомийлик қилади, ўзи ҳам илм билан шуғулланиб, коинот сирларини ўрганишга журъат этади. Бу эса муқаррар тарзда шунга олиб келадики, илм чўққилари сари парвоз этган инсон тафаккури ҳукмрон дунёқарашинг, ислом фалсафасининг чирик ва заиф жойларини англай бошлайди, хурофот ва бидъат, жаҳолат ва нодонлик билан олам сирини кашф этишга чоғланган эркин тафаккур ўртасида ҳаёт-момот жанги бошланади. Улуғбек султон сифатида ўз муҳитидан чиқиб кетолмаган бўлса-да, олим сифатида ундан бир неча бош юқори кўтарилган ва замоннинг энг чигал муаммоларини ўйлайдиган даражага еган эди. «Во дариг! Нечун шундай? Нечун бу коинот, бу табиат, бу қир ва адирлар бундай соф, мусаффо, беғубор? Нечун одамлар бундай нопок, носамимий яшайдилар? Шон-шуҳрат, салтанат, тожу-тахт учун бу ёлғон дунёда бир-бирларига шунчалар нобакорликлар қиладилар, бир-бирини кўролмайдилар?»

Бу жумбоқ Улуғбекни қийнаган, жавоб топишини талаб қилган жумбоқ эди. Улуғбек инсон ҳаётининг асл маъноси, мақсади ҳақида ҳам ўйлайди. Лекин на бу жумбоқнинг жавобини топади ва на ўйларининг тагига этади. Аксинча, унинг иродасидан зўрроқ куч илм билан шуғулланишига ҳалақит беради. Тахт ва салтанат учун кураш гирдобига улоқтиради. Улуғбек бу кучга бўйин эгади ва шу кучнинг қурбони бўлади. Бу куч Улуғбек давридан олдин ҳам, Улуғбек замонасида ҳам, ундан кейин яна неча асрлар давомида ҳам ҳукмрон бўлган дин, хурофот ва бидъат эди. Хуллас, ёзувчи Улуғбек сиймосида тафаккур билан хурофот ўртасидаги азалий ҳаёт-момот жангининг драматизмга тўла кульминацион нуқталаридан бирини тасвирлаган. Бу

курашнинг иккинчи қутбида шайх Низомиддин Хомуш, шаҳзода Абдуллатиф, амир Султон Жондор каби кучлар туради. Романда уларнинг ҳар бири ўз индивидуал қиёфасига, такрорланмас характерига эга. Бироқ улар бирлашиб, зулмат ва жаҳолат дунёсининг моҳиятини ифодалайди. Шайх Низомиддин Хомуш ҳар қандай зиёнинг, тафаккурнинг душмани. У динни пеш қилиб, инсон тафаккурининг дурдона мевалари бўлмиш китобларни гулханда ёқади, Улуғбек ва унинг шогирдларига қарши курашади. Абдуллатиф уларнинг қўлида қўғирчоқ. Лекин бу ҳокимиятга эришишга ёрдам бергани учун у тақдирга тан беради. Шу мақсад йўлида падаркушликдан ҳам тоймайди. Адиб унинг ҳокимият тепасига келгандан кейинги изтиробларини, виждон азобида қийналишларини, идроксизлиги ва иродасизлигини жуда яхши, ишонарли очган. Амир Султон Жондор ҳам эътиқодсиз, тиллога сотилишга тайёр мунофиқ одам. Курашда улар ғолиб чиқишади — Улуғбек қатл қилинади. Лекин шундай бўлса-да, Улуғбекдек соҳиби тафаккурнинг мағлубияти китобхонда умидсизлик кайфиятини туғдирмайди.

Романнинг иккинчи қисмида адиб Улуғбек ўлимидан кейинги воқеаларни кўрсатар экан, инсондаги ижобий фазилатларнинг боқийлиги ҳақида, ер юзидаги ҳаётнинг асоси экани ҳақида чуқур ўйлашга ундайдиган лавҳалар чизади. Бу жиҳатдан, айниқса, Али Қушчи билан Мавлоно Муҳитдин образлари диққатга сазовордир.

Уларнинг иккови ҳам зукко, фозил, олим одамлар. Уларнинг иккови ҳам Улуғбекнинг шогирдлари — унинг илмидан, меҳрибонлигидан кўп баҳраманд бўлишган. Бироқ ҳаёт синовларига дуч келишганида, илм йўлида, одамлар манфаати йўлида қатъий ҳаракат қилиш лозим бўлганда, улар бир-бирига зид икки хил йўлни танлашади: Улуғбек бой ва нодир кутубхонани, кўп йиллик меҳнатининг самараси бўлмиш қўлёзма-

ларини сақлаб қолишни, келажак авлодларга етказишни иккала шогирдига топширади. Али Қушчи бу вазифани буюк шараф деб қабул қилса, устозининг буйруғига ихлос ва садоқат билан бўйин эгса, Мавлоно Муҳитдин бу топшириқдан чўчийди, ҳузур-ҳаловатига, тинчлигига путур етишини билиб, шогирдлик ва инсонийлик бурчига хиёнат йўлини танлайди. Роман давомида Али Қушчининг садоқати унинг бошига кўп балоларни келтиради — у ҳибс қилинади, очлик азобини тартади, оиласидан жудо бўлади, султоннинг қаҳрига учрайди, тинчини йўқотади, неча марта ўлимга рўбарў келади, пировардида, ўз юртидан бадарга бўлади. Лекин буларнинг ҳеч қайсиси уни ўз йўлидан қайтаролмайди, ҳеч қандай куч уни хиёнат ва мунофиқлик гирдобига тарта олмайди. Қандай куч Али Қушчига бу синовларга чидаш учун ёрдам беради? Бу — унинг мустаҳкам эътиқоди, инсоний поклигидир. Али Қушчи устозининг буюклигига, ўз тафаккури билан замон зулматини чақмоқдай ёрита олганига ишонади, устози қолдирган бебаҳо хазина умумбашарники эканини ва уни эгасига етказиш муқаддас иш эканини билади. Шу туфайли, у сийловларга учмайди, азоблардан қўрқмайди.

Али Қушчи — инсоний садоқат, мустаҳкам эътиқод, метин ироданинг тимсоли сифатида меҳримизни қозонади.

Мавлоно Муҳитдин эса эътиқодсизликнинг қурбони бўлади. Унинг учун ҳаётда муқаддас нарса йўқ. У ўзининг ҳузур-ҳаловати йўлида шароитга мослашишга, йиллаб тўғри деб амал қилиб келган ақидаларига хиёнат қилишга тайёр, иродасиз одам. Келишиш, мослашиш билан у жон сақламоқчи бўлади — бироқ ҳаёт, хиёнати ва мунофиқлиги учун Муҳитдиндан шафқатсиз ўч олади.

«Улуғбек хазинаси» романида фожиавий воқеалар кўп: Улуғбек қатл қилинади, Қаландар ва унинг сев-

гилиси Хуршида бону ҳалок бўлади, Али Қушчи бегона юртларга кетади. Бироқ шундай бўлса-да, роман чуқур оптимистик руҳ билан суғорилган. Бу оптимизм инсон тафаккурининг кучига, одамдаги ижобий фазилатларнинг қудратига ишончдан туғилади. Одил Ёқубов қонли воқеалар, аламли аччиқ тақдирлар ҳикоясини сўзлар экан, тарихнинг бугун ҳам қадрини йўқотмаган, ибратли сабоғини тўғри белгилайди, одамлар ҳаётини ҳаёт қилган, уни ҳаракатлантирадиган куч яхшилик ва олижаноблик, садоқат ва вафо, меҳр ва самимиятдир. Улуғбек ҳалок бўлди, бироқ унинг экиб кетган яхшилик уруғларини Али Қушчи ва Мирам Чалабий, Қаландар Қарноқий ва уста Темур Самарқандийлар парваришлаб, кўкартиришди. Шу туфайли Улуғбекдан мерос қолган хазина келажак авлодларга етиб келди.

«Улуғбек хазинаси» Одил Ёқубовнинг маҳорати тинмай ўсиб бораётганидан, унинг ижодий имкониятлари жуда кенглигидан далолат беради. Бу асар ғоявий чуқурлиги, тарихий воқеликни кенг кўламда очиши, одамлар характерини ишонарли тасвирлаши, психологик теранлиги билан тарихий роман жанрида Ойбекнинг «Навой» романидан кейинги катта воқеа бўлди.

* *
*

Чинакам ёзувчи ҳаётни таҳлил қилар экан, унинг моҳиятини ташкил қилувчи ҳақиқатни, инсон турмушининг мазмунини, мақсадини излар экан, ҳар бир жиддий асари билан катта бир довондан ошиб ўтгандай бўлади. Ижод йўли довонлар оша ўтадиган машаққатли йўл. Одил Ёқубов салкам чорак асрлик ижоди давомида бундай довонлардан муваффақиятли ўтиб, анча баландга кўтарилди. Бироқ довоннинг бир хислати бор —

ҳар гал унинг энг юксак нуқтасига кўтарилганигда нигоҳинг қаршисида янги кенгликлар, янги уфқлар намоён бўлади. Улар сени ўз қўйнига чорлайди. Йўлнинг машаққатли эканини биласану, лекин барибир, уларга томон яна одимлаб кетасан.

Севимли ёзувчимиз Одил Ёқубов ана шу йўлда янги-янги довларни забт этишига, китобхонларни янги-янги бақувват асарлар билан хушнуд этишига ишонамиз.

1975

МУНДАРИЖА

Чўққи	3
Дарёдил шоир	21
Саркор	31
Сўз санъатига фидойи садоқат	52
Улкан ҳаётнинг илк саҳифалари	73
Истеъдод жилолари	96
Ижоднинг катта йўлида	153
Ижод довлари оша	183

На узбекском языке

АЗАД ШАРАФУДИНОВ

ГРАНИ ДАРОВАНИЯ

Редактор Х. ПУЛАТОВ
Расеом К. ХАКИМОВ
Расмлар редактори М. РЕЙХ
Техн. редактор Э. САИДОВ
Корректор Г. ХОТАМОВ

Босмахонага берилди 12/Х1 75 й. Босишга рухсат этилди 11/III-76 й. Формати 70×108^{1/32}. Босма л. 7,25. Шартли босма л. 10,15. Нашр. л. 10,0. Тиражи 10 000. Р 10281. Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30, шартнома № 98—75.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия ва китоб селоси ишлари бўйича давлат комитетининг Тошкент полиграфкомбинатида тайёрланган матрицадан 1-босмахонада № 1 қорозиға босилди. Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21, 1976 йил, заказ № 77. Баҳоси 72 т.

Шарафидинов О.

Истеъдод жилолари. Адабий портретлар. Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976 (С). 232 б.

Таниқли адабий танқидчи Озод Шарафиддиновнинг ушбу китобида ўзбек адабиётида яратилган энг муҳим асарлар, атоқли шоир ва ёзувчиларнинг ўзига хос ижодий услуби, характер яратиш маҳорати, улар кўтарган ижтимоий ҳаётий проблемалар чуқур ва атрофлича тадқиқ этилади.

Шарафуддинов А. Грани дарования. Литературные портреты.